Mikas Šlaža

ŽVĖRYS ŽMOGAUS PAVIDALU

Bestien in Menschengestalt

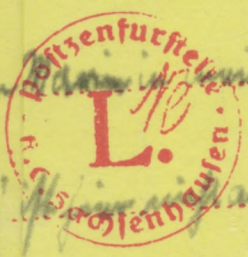

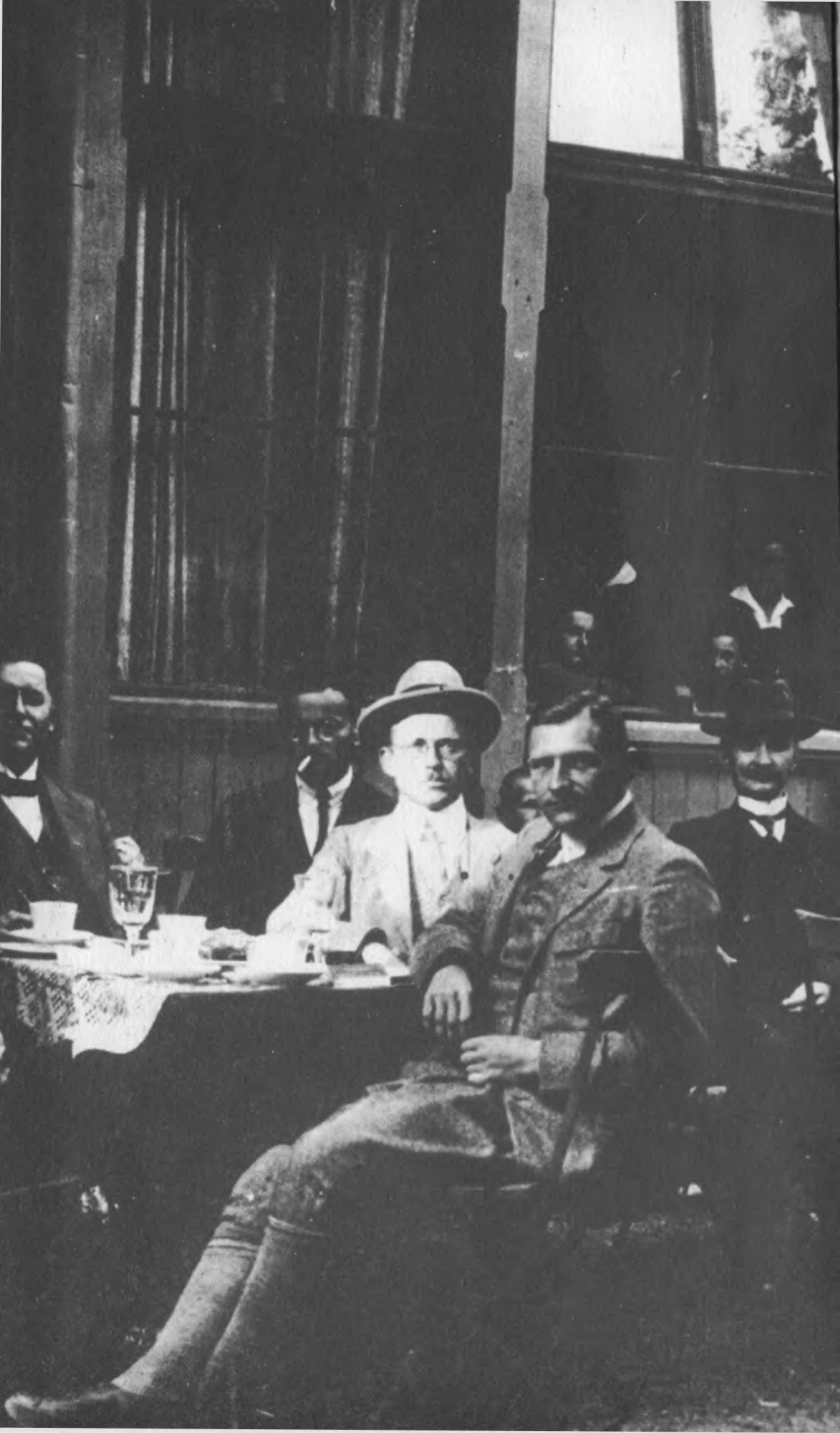

Mikas Šlaža

ŽVĖRYS ŽMOGAUS PAVIDALU

Bestien in Menschengestalt

Iš vokiečių kalbos vertė
V. BALVOČIENĖ

VILNIUS
1995

UDK 947.45.08
Šl-13

Knyga išleista
MAŽOSIOS LIETUVOS FONDO
lėšomis

ISBN 5-415-00441-6

© Vertimas į lietuvių kalbą,
V. Balvočienė, 1995

Įžanga

Nelengva objektyviai papasakoti apie tai, ką itin nemalonaus esi pats patyręs ir iškentėjęs. Apie vokiečių koncentracijos stovyklas jau parašyta nemažai knygų ir dar daug bus parašyta. Dėl to visai nereikia stebėtis, nes koncentracijos stovykloje patirta tiek įvairių išgyvenimų, kad jų pakaks ištisiems veikalams; ne tik įprastiems prisiminimams, net romanams.

Šioje knygelėje neketinama smulkiai nagrinėti kurios nors problemos, bet ji nėra skirta įprastiniam pramoginiam pasiskaitymui. Aš ketinu tik bendrais bruožais aprašyti gyvenimą koncentracijos stovyklose, kurias sukūrė nacionalsocialistinis režimas ir ypač SS. Skaitytojas susipažins su dalim tų metodų, kuriais buvo užvaldyta vokiečių tauta, kuriais visų rasių žmonės buvo kankinami ir žudomi, kadangi atsakingieji tikėjosi galėsią nuslėpti savo nusikaltimus nuo pasaulio. Čia tam tikra eilės tvarka išdėstyti nuogi, visai nepagražinti faktai.

Gyvenimas koncentracijos stovyklose nepaprastai sunkus, todėl nereiktų stebėtis ir šiurkščia šios knygos kalba, taip pat tokiais pasakymais ir frazeologizmais, kurie galbūt šokiruos skaitytoją. Sunkios ir remiantis visais įvykiais bei faktais padarytos išvados, nes kiekvienas, net pats menkiausias įvykis stovykloje turėdavo skaudžių pasekmių. Tai buvo gyvenimas tarp kraštutinumų. Aš norėčiau aiškiai pabrėžti, kad viskas, kas čia aprašoma, nėra nė trupučio perdėta. Priešingai, niekaš nesugebės išreikšti žodžiais to, kas čia buvo metų metais, diena po dienos matyta ir patirta. Aprašymas ne tik nieko neperdeda, jis negali parodyti visos buvusios tikrovės. Skaity-

tojas, niekada pats nepatyręs, kas yra koncentracijos stovykla, ne kartą skaitydamas pašoks ir sušuks: Tai neįmanoma!

Mielas skaitytojau, būk ramus: viskas, apie ką tu čia skaitysi, yra ne tik įmanoma, iš tikrųjų buvo daug blogiau. Koncentracijos stovykloje atpranti nuo ilgų kalbų. Todėl imk ir skaityk. Knygos tikslas?— Tai rimtas priminimas mūsų vaikams ir perspėjimas visiems, kurie dar tiki savo ypatinga misija.

Baigta rašyti 1945 m. birželio 6-tą
Fliegerhorst Hogenow

Ilgametis koncentracijos stovyklos kalinys

Alex'as

„Jums užteko įžūlumo vėl atvykti į reichą! Už tai būsite patupdytas į koncentracijos stovyklą! Pone Naussed, duokite tolesnius nurodymus!" Taip rėkė ant manęs gestapo komisaras, kokių 25-erių metų vaikėzas. Aš nusikaltau tuo, kad ištremtas 1939 metais po ilgų ir detalių mano tėvynės valdžios organų paklausimų, siųstų svetimoje šalyje esančios vokiečių pasiuntinybės, gavau leidimą vėl grįžti į tėvynę. Atsakiau komisarui, jog nesijaučiu nusikaltęs, kad ir ištremtas buvau remiantis nesąžiningo SS skundiko suklastotu priesaikai tolygiu pareiškimu, ir reikalauju viską spręsti teisme. Tada jis šoko ant manęs kaip tigras ir surikęs pykčio iškreiptu veidu: „Taip, tai jums patiktų!", užtrenkė paskui save duris.

Ponas Naussed, gestapo sekretorius, nuvedė mane žemyn į rūsį. Po devynių savaičių laukimo ir nežinios aš gavau gerai pažįstamą raudoną įsakymą areštui, pasirašytą Berlyne budelio Heidrich'o, o kartu man buvo pranešta, kad esu pervedamas į Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklą.

Po trijų dienų aš pirmą kartą gyvenime patekau į beždžionių narvą (traukinio vagoną, skirtą vežti kaliniams) ir išvažiavau Berlyno kryptimi. Pakeliui vis prisidėdavo naujų kalinių.

Stettin'e, vos tik mums išėjus iš beždžionių narvo, ant rankų riešų spragtelėjo antrankiai, surakindami mus po du. Apima nenusakomas jausmas, kai pirmą kartą pajunti šią geležį ant savo riešo! Pažeminimas, kokio anksčiau nebūtum galėjęs įsivaizduoti. Tu staiga tampi nusikaltėliu, žmonijos atmata — ir tai daroma tyčia. Ši prie-

monė visai nebuvo reikalinga; tomis aplinkybėmis nebuvo nei mažiausios galimybės pabėgti, mes buvome apsupti piktų policininkų su parengtais šauti šautuvais ir automatais. Antrankiai čia turėjo daugiau simbolinę prasmę.

Kitą dieną išvykome toliau, į Berlyną. Beždžionių narvai, kurių Trečiojo Reicho „laisvėje" gerokai padaugėjo, buvo nustumti ant atsarginių bėgių. „Visiems išlipti!" — nuaidi įsakymas priekinėje platformoje, tarsi būtų saugoma tūkstantis galvažudžių. Grotuotais, stipriai saugomais policijos automobiliais buvome nuvežti į policijos prezidiumą prie Alexanderplatz (Aleksandro aikštės), prie įžymiosios liūdnai pagarsėjusios Alex, apie kurią pakeliui buvo pasakojami neįtikėtini dalykai. Registravimas ir kiti formalumai. O po to — visi į vieną iš trijų požeminių bendrųjų salių.

Atidarius salės duris mus pasitiko troškus oras ir minios murmesys. Tai buvo tamsi, tvanki, dvokianti, keletos lempučių blankiai apšviesta patalpa. Prie durų stovėjo vadinamasis salės vyresnysis, tikras sutenerio iš St. Pauli tipas, kuris mus atvykusius savotiškai pasveikino.

Kvadratinė 8 metrų ilgio ir tiek pat pločio patalpa, atmetus 2x3 išvietę, buvo 58 kvadratinių metrų ploto. Joje jau buvo apie 150 žmonių. Palei sienas lentiniai gultai, ant jų žemi suoleliai. Jokių šiaudinių čiužinių, jokios vietos atsisėsti. Visur akis badė nešvara, dvokas sunkiai užgulė krūtinę. Vos ne kas valandą atsidarydavo durys ir naujas maždaug 50 žmonių būrys būdavo įstumiamas vidun. Ir taip iki pat vakaro, kol į vidų buvo sugrūsta apie 300 žmonių. Maisto pirmą dieną negavome. Mes atvykome po vidurdienio, ir pietūs jau buvo praėję.

Su baime klausėme savęs, kaip čia bus naktį? Mes jau šiek tiek susipažinome su patalpomis ir publika. Internacionalinė liaudis tikra to žodžio prasme. Čia buvo įvairiausių tautų atstovų: vokiečių, prancūzų, rusų, lenkų, žydų, italų, vengrų, graikų, jugoslavų, turkų, arabų, kinų, negrų, mongolų — ir kas suskaičiuos, kas išvardins visus, kurie susirinko čia ne savo noru. Tai buvo įvairiausio plauko mišinys ir kita prasme: politiniai kaliniai, bandžiusieji pabėgti, internuotieji, galvažudžiai, sukčiai, vagys, nepatenkinti režimu, trumpiau tariant — visos bau-

džiamojo kodekso kategorijos. Visiems ši nesvetinga salė tebuvo laikina vieta, tranzito stotelė į kalėjimą ar koncentracijos stovyklą.

Artėjo vakaras, visi buvo pervargę. Kai kurie miegojo stovėdami, atsirėmę kur tik įmanoma į kolonas ir sienas. Gauti vietą ant gultų ar suolelio naujokams buvo neįmanoma. Šiais patogumais jau seniai naudojosi tie, kurie ištisas savaites ir mėnesius gyveno čia laukdami išsiuntimo.

Laikas slinko, vis dar įvarydavo naujų žmonių. Prieš vidurnaktį salės vyresnysis paskelbė nakties poilsį. Senbuviai sugulė ant gultų, prisispaudę vienas prie kito kaip silkės statinėje, kiti susėdo ant suolelių, sustatytų glaudžiomis eilėmis. O dauguma turėjo įsitaisyti ant akmeninių grindų. Susėdo eilėmis, prisitraukę kelius. Kojų nebuvo galima ištiesti nei pirmyn, nei į kairę, nei į dešinę. Tokia poza mėgstama Alex'e. Apie tai, kad galėtum naktį atsikelti, nebuvo jokios kalbos. Vos pamėginus kiek sukrutėti, pasipildavo barniai ir keiksmai. Ir vis dėlto jei didelėmis pastangomis išsivaduodavai iš to kamuolio, apie grįžimą atgal negalėjai net svajoti. Tada tebuvo viena išeitis — praleisti visą naktį stačiomis.

Prie viso šito prisidėjo dar ir didžiausia Alex'o dovana — parazitai. Blusų, utėlių ir blakių buvo tiek daug ir tokių įvairių, kad, atrodė, visos Berlyno blakės suėjo čia į pasimatymą. Utėlės buvo įvairiausių rūšių, dydžių, rasių ir spalvų. Tam, kuris tiria jų rūšis, tereikia nueiti į tokią Alex'o bendrąją salę, ir jis ras medžiagos savo studijoms. Aš nežinau, ar yra kur nors kitur šitam nelabam parazitui tokia svajonių šalis kaip Alex'as.

Tokiomis aplinkybėmis negalėjai net galvoti apie miegą. Nepatogus sėdėjimas, parazitai, triukšmas ištisą naktį neleido užmigti net ir pervargusiems. Veik kas valandą atsidarydavo durys ir buvo skaitomos pavardės tų, kuriuos turėjo išvežti. Vos viena grupė išeidavo, tuojau įvesdavo naują, ir taip kiaurą naktį.

Apie 4 valandą pradedama ruoštis rytui. Mėginama ištiesti sustingusius sąnarius, sunkiai stojamasi. Kiti taip pat nebegali gulėti, turi stotis kartu, nes per gulinčius ne-

būtų galima praeiti. Sustoja eilės prie prausimosi čiaupų. Čia susipažįstame su dar vienu Alex'o gyvenimo reiškiniu — prekyba. Kažkas ieško cigaretės, kitas gabalėlio muilo, nosinės, rankšluosčio ar marškinių. Daugiausia ten klesti mainų prekyba. Labiausiai pageidaujamos prekės yra tabakas ir cigaretės. Štai atidarė savo prekybą suktas „cigarečių fabrikantas". Jis nusipirko paketą tabako (po 5 markes už pakelį) ir suko cigaretes, po 15—18 vienetų iš pakelio, kurios, žinoma, irgi buvo atitinkamo stiprumo. Jas nesunkiai parduodavo po markę už vieną; tabakas buvo reta prekė.

Čia buvo visko, pradedant pypke ir baigiant auksiniu laikrodžiu. Ypač buvo kimbama prie naujokų, kuriuos turėjo siųsti į koncentracijos stovyklą. Juos baugino, kad iš jų bus atimti visi vertingesni daiktai, kuriuos šie su savim turi. Savaime suprantama, kad tokiu būdu Alex'o maitvanagiai gaudavo geriausius daiktus juokingai pigiai. Jie buvo tokie gudrūs, kad sugebėdavo išpešti visus vertingus, bet Alex'e praradusius vertę daiktus. Už pusę pakelio tabako ar kramtomojo tabako gumulėlį buvo atiduodamas geras paltas, už keletą muilo gabaliukų — puikūs batai. Gyva, besiorientuojanti į paklausą prekyba čia bubo įvairiausių pavidalų, tokia pat marga, kaip ir čia esanti publika. Paskutiniais karo metais visos prekės tapo deficitu. Tai buvo galima pastebėti ir Alex'e. O kaip čia buvo vagiama! Ko nelaikai prie savęs arba po savim, to tuojau neturėsi. Čia buvo ir kita medalio pusė. Sakysim, tau pavogė batus ir tu praneši apie tai salės vyresniajam. Tuojau pat su didžiausiu triukšmu pradedama ieškoti. Aktyviausi šių paieškų dalyviai puikiai žino, kur tų batų reikėtų ieškoti.

Alex'as yra savotiškas pragaras. Gyvenimas jame verda dieną naktį. Nuolatinis keitimasis, ūžesys ir murmėjimas, keiksmai ir smarvė. Nebuvęs ten, nepraleidęs ten keletos dienų ir naktų, negali to pasaulio įsivaizduoti. Nėra ko nė galvoti apie medicininę pagalbą. Susirgai — o tai gali ten labai greitai atsitikti — pagalbos nesulauksi, manykis pats. Nesugebi — tai dvėsk! Galingajam Hitlerio režimui nieko nereiškia, kad vienas iš „nusikaltėlių" at-

sisveikins su gyvenimu. Juodojo Heinrich'o gvardijai vienu rūpesčiu bus mažiau.

Sunku patikėti, kad taip gali būti dvidešimtame amžiuje nacių Vokietijoje, kuri savo kultūra norėjo padaryti laimingus ne tik Europos, bet ir viso pasaulio žmones. Buvo tekę skaityti apie nežmoniškas sąlygas įvairių tautų kalėjimuose, tačiau tikrovė Alex'e, reicho sostinėje Berlyne, pralenkia visus ligšiolinius aprašymus.

Trečiąją naktį, kurią praleidau Alex'o blusų, utėlių ir blakių draugijoje prieš išsiunčiamas į paskutinį mano kelionės koncentracijos stovyklon etapą, mūsų salėje buvo daugiau kaip 500 žmonių. Siaubinga! Visas kūnas buvo iškankintas. Neįmanoma pajudėti. Sunku kvėpuoti, tarsi ant krūtinės būtų užridentas akmuo. Neįmanoma išsilaikyti ant kojų. Ir štai 3-čią valandą pro atviras salės duris nuaidi balsas: „Transportas į Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklą, išeiti!" Buvo skaitomos pavardės. Mūsų 62, įvairių tautybių. Gauname po pusę dubenėlio kavos skystimo, į ranką įspraudžia po riekę sausos duonos. Ir vėl į registratūrą: rikiuotė, keiksmai, kvietimas pavardėmis. Po to su griežčiausia apsauga į policijos mašiną ir į stotį.

Priėmimas

Ankstyvą rytą priemiestiniu traukiniu išvykome iš Berlyno į Oranienburgą, kur ir buvo Sachsenhausen'o koncentracijos stovykla. Važiuojant policininkai mus mokė: kai atvyksite į Oranienburgą ir išgirsite komandą „Išlipti!", lipkite greitai, nes SS teikia tam daug reikšmės, tad gal išvengsite kai kurių nemalonumų. Po valandos traukinys sustojo. Baugščiai pažvelgėme pro langą. Ant platformos jau stovėjo SS dalinys juodomis uniformomis, su šautuvais ar automatais ant peties, o už jų — juodu brezentu dengtas sunkvežimis. Ilgai stebėti nebuvo laiko. „Išlipti!" — pasigirdo komanda. Išsigandusiais veidais visi puolė prie durų. Lauke jau girdėjosi šūksmai: „Nagi, greičiau. Rikiuotis po penkis, susmirdėliai! Kur tu šliauži, niekingas šunie, bolševike! Baigėsi jums gražios dienos, prakeiktos kiaulės! Gyviau! Kas ten yra? Ar nesuskaičiuojate

iki penkių? Pirmoji greta! Lygiuot! Marš į automobilį! Jūs dar ne viduj? Reikia padėti? Prakeiktos padugnės!"

Galinis sunkvežimio bortas nuleistas, bet nėra jokių laiptelių, o kėbulo dugnas sulig krūtine. Susidarė spūstis, kiekvienas norėjo įlipti greičiau. Krito šautuvų buožių ir rimbo smūgiai, aidėjo juodųjų bestijų šūksmai ir keiksmai. Anksčiau įlipusieji nepakankamai susispaudė sunkvežimio priekyje ir paskutinieji nebegalėjo įlipti. Tada vienas juoda uniforma prišoko prie automobilio ir „apdorojo" besigrumdančius paskutinėje eilėje, kol šie rėkdami tiek nustūmė prieš juos esančius, kad visi likusieji, šautuvų buožių ir rimbų smūgių paraginti, bemat atsidūrė viduj. Automobilis pajudėjo ir netrukus jau lėkė duobėtu keliu, net posūkiuose nemažindamas greičio. Mus purtė kaip krepšyje plaunamas bulves. Tai reikia patirti, kad suvoktum tuometinę mūsų dvasinę būseną. Mes buvome abejingi viskam, taip pat ir mirčiai.

Jei šita gauja taip elgiasi su savo aukomis, tai kas gi bus stovykloje?! — paklaustų kas nors, bent iš tolo matęs, kas vyko. Vis dėlto pamėginkime nenusiminti: „Nebijok! Tikėk! Tikėk teisingumu!"

Sunkvežimis sustojo. „Lauk! Jūs dar neišlipote? Banditai!" Lygiai tas pats, kaip įlipant, tik gal dar pikčiau. Visi puolė lauk, šoko vienas ant kito. Parkritę likdavo gulėti, kiti šoko ant jų, o iš viršaus vėl smūgių ir spyrių kruša. „Rikiuotis! Greičiau! Ar nesuskaičiuojate iki penkių, nevalos!" Išsirikiavęs būrys įžygiavo pro vartus į stovyklą. Ant vartų geležyje iškalti žodžiai: „Darbas išlaisvina". Prieš mus atsivėrė pusapskritimio formos aikštė, kurioje vykdavo patikrinimai, aplink ją pusračiu stovėjo mediniai kalinių barakai. Bokšto laikrodis rodė 7 val. 5 min. ryto. Pirmiausia sustatė visus eilėmis po penkis prie vartų. Stovėjome apie dvi valandas. Nedrįsome žvalgytis, nes aplink vaikščiojo SS sargybiniai, kuriems tereikėjo menkiausios progos, kad įsiustų, imtų spardyti ir skaldyti antausius. Mes stovėjome veidais į sieną.

Vienas SS rotenfiureris priėjo prie šalia manęs stovėjusio belaisvio ir paklausė: „Už ką jūs čia?" „Aš niurzgėjau!" — atsakė tas. Bemat smūgis į veidą, po kurio anas jau negalėjo atsistoti. „Na, neapsimetinėk",— ir žiauruolis

spyrė jam. Mes, šalia stovintys, padėjome parmuštajam pakilti. Kankintojas pasitraukė nuo savo aukos. Paėjėjo kiek toliau. „Kuo tu vardu?"— „Walter Rozner".— „Už ką čia?" — „Aš nežinau". — „Ką, tu nežinai už ką?" — Smūgis į veidą. „Tu nežinai? Kodėl nežinai? Aš padėsiu prisiminti!" — vėl smūgis, nė kiek ne silpnesnis už pirmąjį. Sumuštasis dar turi tiek nuovokos, tad greitai kažką sugalvoja ir pasako. Spyriu į papilvę budelis atsisveikina su savo auka.

Prie mūsų prieina trykštantis sveikata SS oberšturmfiureris, kurio „vyriškumas" sunkiai telpa kelnėse. Kelia nuostabą, kad toks milžinas ne fronte. Aš maniau, kad šis turėtų elgtis kitaip, jis juk karininkas. Klydau, visai klydau. „Ateikite čia!" — čiupo jis vieną iš krūvos. „Kodėl jūs čia?" Mes nebegirdime atsakymo, dunksteli kumščio smūgis į veidą. Apima visiška neviltis pamačius, kad jau ir SS vadai taip niekšiškai elgiasi. Tuo tarpu priėjo keletas unterfiurerių, jie savo viršininkų akivaizdoje irgi nenorėjo pasirodyti silpnesni.

Pagaliau po dviejų kankinamai ilgų valandų iš bloko vadų būstinės šėtoniškai šypsodamasis išėjo SS unteršarfiureris.

„Kairėn! Žengte marš!" Nuėjus vos 20 žingsnių, jis rikteli: „Gult!" Jam pasirodo, kad komanda buvo įvykdyta nepakankamai greitai. „Jūs tai vadinate „Gult"?! Na, teks kiek pasimokyti. Stot! Marš!" Nubėgus 15—20 žingsnių: „Aplink! Marš! Gult! Stot! Marš! Gult! Stot!" Tai tęsėsi 10 minučių. Per tiek laiko buvo galima visai uždusti.

Pagaliau, kai jis keliems žingsniams paliko mus ramybėje, mes manėme, kad tuo pasitenkins. Deja, nepažinojome SS, kokia ji buvo iš tikrųjų, ko nematė visuomenė. Jis sugalvojo kažką nauja, ko mes mažiausiai tikėjomės. „Gult!" — riktelėjo jis. „Riedėt!" Kas tai? — klausėme vieni kitų, gulėdami ant žemės. Mes delsėme, svarstėme, ką turime daryti. Jis apspardė tą, kuris buvo arčiausiai. „Greičiau! Riedėt, pasakiau!" Ir mes riedėjome, išsitiesę ant žemės visu ūgiu, su drabužiais, kuriais apsivilkę atvažiavome, su ryšuliais, kurių visi turėjome. „Stot! Marš! Gult! Riedėt!" Ir tas „Gult! Stot! Marš! Riedėt! Atgal!" truko tol, kol pasiekėme dezinfekcijos baraką. Šarfiure-

ris atlapojo ne platesnes už įprasto kambario duris ir sukomandavo: „Marš! Vidun!" Visi grūdosi į vidų, tačiau jam pasirodė — per lėtai. „Aš jums pailginsiu kojas, valkatos!" Jis atsistojo prie durų ir spardė kojomis besiveržiančią vidun minią, visai nežiūrėdamas, kur pataiko. Natūralu, kad durys bemat užsikimšo, kiekvienas norėjo įeiti greičiau.

Dezinfekcijos barake mes vėl turėjome sustoti po penkis. Tuo tarpu pasirodė dar šeši ar aštuoni budeliai. Vienoje pusėje stovėjo stalai, ant kurių jie susėdo tabaluodami kojomis. Tas, kuris mus čia atvedė, paklausė arčiausiai stovinčio: „Už ką tu čia?"— „Už komunistinę veiklą".— „Ach tu, raudonasis šunie! Marš prie stalo!" Tas priėjo. „Ateik arčiau, prakeiktas šunie! Bijai? Už ką tu čia?"— suriko vienas SS unteršarfiureris, sėdėjęs ant stalo. „Už komunistinę veiklą! Taip, bolševikas!" — savo žodžius palydėjo spyriu į pilvą. „Atgal!" Tuo tarpu prie kito stalo jau buvo pašauktas antras, ten taip pat tupėjo du maitvanagiai. „Už ką tu čia?" — „Už tarnybą kitos šalies legione". — „Ach tu, kiaule!" — pliaukštelėjo antausis. — „Atgal".

Trečio klausė: „Kas tu?" — „Žydas". — „Žydiška kiaulė! Ateik čia! Šimtas pritūpimų!" Po minutės žydo paklausė: „Kiek kartų pritūpei, žydiška kiaule?" — „Aš nežinau". — „Tu net skaičiuoti tingi, kraugery. Padarysi 1000 pritūpimų, kol nukrisi, žydiškas mėšlo maiše!" Po kurio anas vos gaudė orą. „Na, ar reikės tau padėti?"— spyrė nelaimingajam koja taip, kad tas parkrito. Sužvėrėjusi bestija tol jį spardė, kol jis, draugų padedamas, atsistojo. Kažkuris, paklaustas įkalinimo priežasties, atsakė nežinąs. „Ką, tu nežinai, kodėl esi čia? Reikia padėti tau prisiminti! Ateik!" Nespėjęs nė mirktelėti gavo smūgį į pasmarkę ir nugriuvo ant žemės. Atsikėlė. „Tai už ką tu čia?" — „Nežinau". Vėl smūgis, ir tai tęsėsi tol, kol anas suvokė, kaip pavojinga nežinoti, už ką esi suimtas. Jis karštligiškai ieškojo priežasties, kad atsikratytų kankintojo.

Kai pasitaiko ypač įdomus atvejis, sakysim, kai jie aptinka homoseksualistą, tada supuola 2—3 šarfiureriai, kurie apdoroja jį savo SS kumščiais ir spyriais į papilvę.

Arba: 4—6 blokfiureriai sustoja ratu. Naujai atvestas pastatomas viduryje. Vienas jį klausinėja — žinoma, ne draugišku tonu, surinka ant jo ir praradusį nuovoką žmogų pastumia taip, kad tas nusvirduliuoja atbulas. Tada prasideda „važinėjimasis rogutėmis". Nukritęs jis pajunta kaustytų SS batų spyrius į stuburą, nespėjęs suvokti, kas atsitiko, jau lekia kaip futbolo kamuolys pas kitą. „Ko tau iš manęs reikia, niekingas mėšliau?" — ir palydėtas smūgio į pasmakrę lekia prie trečio, kuris jį vėl šiurkščiai permeta kitam. Taip svyrinėja nelaimingasis pirmyn ir atgal, kol kraujuojančia nosim ir sukruvintu veidu parkrinta netekęs sąmonės. Atrodo, tarsi šunys draskytų avį.

Priėmimo ceremonija užtruko ilgiau nei valandą. Neįmanoma aprašyti, kaip buvo baisu tai matyti ir patirti. Tie sadistiški sužvėrėję veidai, besimėgaujantys malonumu pažeminti žmogų, baisiausiai jį kankinti. Tu nepajėgi galvoti, tavyje sustingsta jausmai, sąnariai kaip paralyžiuoti, tu prarandi valią. Tampi abejingas viskam, kas atsitiktų. Kankinimais buvo siekiama visiškai palaužti naujokų valią. Jau per šią valandą jie privalėjo įsikalti į galvą, kad nuo dabar baigiasi jų asmeninis gyvenimas, jie turėjo paklusti negalvodami. Tai apskritai atitiko hitlerizmo svarbiausią siekį.

Patenkinę savo gyvuliškus poreikius, blokfiureriai rėkaudami išėjo. Pasilikome vieni. Politinio skyriaus vyresnysis liepė mums prieiti prie stalo ir atiduoti asmens dokumentus į bylas. Prie kito stalo reikėjo atiduoti viską, ką turėjome su savim. Mes negalėjome pasilikti sau net sutuoktuvių žiedo, jis taip pat nukeliavo prie visų daiktų. Nors visi vertingesni daiktai buvo stropiai suregistruoti, bet mes jų daugiau nematėme.

Po to nusirengėme ir įėjome į dezinfekcijos patalpą. Mums nuskuto visus plaukus, net pažastyse, ant krūtinės ir papilvėje. Paskui — į dušą, po kurio buvome apvilkti dryžuotomis kalinių uniformomis. Kareiviški drabužiai yra tikras auksas palyginus su tuo, ką čia gavome. Tau buvo pakišamos kelnės, kurių viena kiška trumpesnė už kitą 10—20 cm. 1,85 m milžinas galėjo gauti kelnes, tinkančias geriausiu atveju 1,65 m ūgio žmogui. Į priekaištus, kad tokių kelnių neįmanoma mūvėti, buvo atsakoma:

„Kelnės ne per trumpos, tavo kojos per ilgos, siuvėjas nieko negalėjo padaryti". Arba švarkas, turintis pusantros rankovės. Batai mediniais padais buvo tokie griozdiški, kad krypuodavai tarsi su laivais. Ir galiausiai dryžuota kepurėlė. Ji arba vos dengdavo pakaušį, arba būdavo tokia plati, kad užsmukdavo ant ausų.

Čia dar reikėtų bent trumpai aprašyti dezinfekcijos skyriuje dirbančius kalinius. Kai praūžė antausių, smūgių ir spyrių audra, tarsi požeminio pasaulio šešėliai ėmėsi savo darbo kaliniai. Jie viską darė tylėdami, sėlinančiais judesiais, ir atrodė, lyg ir jie būtų SS paveiksliuko-galvosūkio dalis.

Apsivilkę kaip klounai mes išėjome iš barako, ir vienas iš kalinių nuvedė mus į naujai atvykusiųjų bloką. Kurį laiką prieš mums atvykstant, naujokai buvo sutinkami gerokai blogiau. Be įprastinio žiauraus elgesio, buvo daroma dar kai kas daugiau. Naujam kaliniui buvo norima padaryti tokį stiprų pirmą įspūdį, kad šis iš karto visiškai paklustų SS valdžiai ir jų savivalei.

Sakysim, žiemą naujokus po karštos maudyklės sustatydavo nuogus lauke prie barako, tik su dryžuotomis kepurėmis ant galvų, basomis kojomis klumpėse. Kelnes, švarką ir marškinius jie laikydavo rankose, o kad nesušaltų, įvairovės dėlei jiems buvo liepiama voliotis sniege. Ir tai buvo toli gražu ne retas, o visai įprastas dalykas, praktikuotas dar 1941 m. gruodyje. Juos nuvesdavo į baraką tik po poros valandų.

Anksčiau dalis naujokų visada buvo supažindami su koncentracijos stovyklos atributais — ožiu ir stulpu. Atlikus formalumus dezinfekcijos barake, liepdavo išsiskaičiuoti, ir kas trečias ar penktas turėdavo stoti į kairę. Tada „išrinktuosius" vesdavo už išsirikiavusiųjų. Vieni turėjo šokti per ožį ir gaudavo, priklausomai nuo blokfiurerių nuotaikos, 15—25 smūgius, kiti 15—20 minučių buvo pakabinami ant stulpo. Tik po tokių kankinimų jie galų gale patekdavo į paskirtą bloką.

Pilka masė

Dezinfekcijos barake kiekvienas mūsų gavo numerį. 1941-ųjų liepą Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklos numeriai buvo didesni kaip 38 000. Gyvas žmogus buvo paverčiamas beteisiu subjektu, be valios, be mažiausių teisių, jis buvo tik numeris. Kad ir į ką kreiptumeisi, kad ir kas tave užkalbintų, buvai tik numeris, buvai kalinys Nr. ..., niekuomet negirdėjai savo pavardės, neliko tos išorinės asmenybės žymės, liko tik Nr. ... Jei ateidavai į būrį, brigadininkas užrašydavo — Nr. ... Ambulatorijoje, norėdamas gauti savo kortelę, išgirsdavai pro langelį: „Numeris?" Buvai baudžiamas — bloko vyresnysis šaukdavo tavo numerį. Pasitaikius retai progai, kai kas nors buvo paleidžiamas į laisvę, rytą nuskambėdavo prie vartų: Numeris ..., pas raportfiurerį! Kam nors mirus, bloko vyresniajam buvo pranešama: mirė Nr. ... Tūkstančių tūkstančiai beteisių, pavergtų žmonių dryžuotais drabužiais nugyveno savo gyvenimą tarp daugiasluoksnių stovyklos sienų būdami numeriais. Ketvirtųjų metų pabaigoje kalinių numeriai jau siekė 150 000, nors paskutinę žiemą Sachsenhausen'e nebetilpdavo nauji kaliniai, ir juos persiųsdavo į kitas stovyklas.

Mes patekome į naujokams skirtą bloką Nr. 35, visiškai izoliuotą nuo visos stovyklos, turintį griežčiausią režimą, kad greičiau priprastume prie tokios drausmės ir tvarkos, kokią suvokė vokiečių tautos duobkasiai — SS. Bloko seniūnas, daugelį metų už komunistinę veiklą kalėjęs ir buvęs ištremtas senis, pasitiko mus sakydamas: „Pilka masė! Dabar jūs jau žinote, kad esate pilka masė? Jūs esate KS (koncentracijos stovykloje), kur nėra nei ponų, nei tarnų, visi lygūs, visi — kaliniai. Jūs visada darysite tai, kas jums bus įsakyta. Tada viskas bus gerai. To reikalaujama ir negali būti jokių „Nenoriu! Negaliu!" Įsakyta — padaryta! Griežčiausia drausmė! Ir svarbiausia — viską daryti žvaliai, gyvai, ypač jei yra kas nors iš SS. Tie nejuokauja. Venkite jų kiek įmanoma. Jei negalite išvengti — žaibiškai darykite viską, ką jie palieps, nedvejodami nė sekundės. Čia, stovykloje, neleidžiama

mąstyti. Priešingu atveju gero nelauk. Supratote, suskiai? O dabar stotis pagal ūgį po penkis!"

Mes mokėmės vykdyti visas kariškas komandas: Rikiuok! Lygiuok! Ramiai! Lygiuok dešinėn! Mokėmės daryti posūkius ir žygiuoti. Kai susirinkimų aikštėje 12 val. nuskambėdavo varpas, sukomanduodavo: „Išsiskirstyti! Į blokus!" Blokai, kaip du vandens lašai panašūs vienas į kitą, buvo sukalti iš lentų ir turėjo A ir B fligelius. Į A bloką buvo dvejos durys. Atidarius vienas, pataikydavai tiesiai į išvietę (su nuleidžiamu vandeniu), per antras įeidavai į prausyklą. Įėjęs per išorines duris ir pasukęs į kairę (fligelyje A) arba į dešinę (fligelyje B), atsirasdavai valgykloje, už kurios buvo miegamasis. Kiekvienoje valgykloje stovėjo šeši ilgi stalai su suolais, prie sienų arba tarp stalų — spintos, panašios į ginklų spintas kareivinėse.

Naujokai susodinami prie stalų. Kiekvienas stalas turi savo seniūną, kurio paliepimus irgi privalai nuolankiausiai vykdyti, nes jis visada gali pasitelkti į pagalbą bent jau bloko seniūną. Jis (stalo seniūnas) prižiūrėjo maisto skirstymą, raikė ir dalino duoną ir porcijas (margariną, dešrą ir t. t.). Kiekvienas gauna dubenėlį, puodelį, šaukštą, peilį, pašluostę, kuri kartu buvo ir servetėlė, ir rankšluostį. Pavalgius viskas sudedama į spintą.

Mes atvykome šeštadienį. Tą dieną pietums buvo mangoldų sriuba, žinoma, ne su sviestu ir kitokiais skanumynais. Jie buvo išvirti gryname vandeny, pridėta neaiškios kilmės riebalų. Mangoldų lapai ir lapkočiai buvo taip stambiai supjaustyti, kad vos tilpo į dubenėlį. Sriubos buvo geriau nemaišyti, nes tada ji dar nemaloniau dvokė. Gerai patyrinėjus, joje buvo galima aptikti bulvių pėdsakų. Vietoje prieskonių dubenėlio dugne buvo švariai išplautas smėlis. Na, o mėsa? Apie tai, ką laisvėje gyvenantis žmogus vadina mėsa, negalėjo būti nė kalbos. Naujai iškepti katorgininkai jau mąstė kitomis kategorijomis. Garnyrui buvo galima rasti porą sraigių, žinoma, su visais „nameliais".

Mes buvome taip išsekinti kelionės ir pirmųjų įspūdžių, kad ir geri pietūs vargu ar būtų galėję mums padėti. Gal tik butelis degtinės. Prieš valgant stalo seniūnas paaiškino: „Valgyti tyliai! Nesikalbėti! Ir nešliurpčioti!"

Skaitytojui nereikėtų stebėtis dėl pastarosios pastabos — tai buvo iš tiesų paskubomis surinkta margiausia kompanija.

Po pietų buvo plaunami ir šluostomi indai. Kai kurie dubenėliai ir šaukštai ankstesniųjų šeimininkų buvo ne itin gerai išvalyti, vietomis jau ir rūdys buvo pradėjusios savo ardomąjį darbą. Tokiu atveju reikėjo iš lauko atsinešti smėlio, teisingiau, purvo, ir viską išblizginti, nes vakare stalo seniūnas lieps parodyti indus. Pietų pertrauka truko iki 2 val. Reikia pridurti, kad mes, 1941-ųjų vidurio naujokai, buvome laimingesni, nes gavome maisto jau pačią pirmąją dieną. Anksčiau buvo įprasta tik antrą dieną pradėti juos maitinti, iki tol reikėdavo badauti, Be to, ir izoliacijoje su jais buvo elgiamasi blogiau. Pirmąją dieną jų nemokė žygiuoti ir vykdyti komandų, bet ilgiausiai „sveikindavo Saksoniją" pritūpimais. Neretai pirmoji diena kai kuriems tapdavo išvykimo visiems laikams diena, atsisveikinimo su šiuo niekšišku pasauliu diena.

Antrą valandą — vėl „Rikiuot!", tęsiamos prieš pietus pradėtos pratybos. Dvi valandos žygiavimo, bėgimo ir kitų pratimų. Ir visą laiką girdi: „Ak tu, mulki!" Prisiryji dulkių. Kas tų dulkių nematė ir nerijo, negali įsivaizduoti jų sudėties ir klastingumo. Jos tokios smulkios, kad prasiskverbia net ten, kur šiaip jau dulkės negali prasiskverbti.

Čia reikia pripažinti, kad žmonės labai skirtingai jaučia ir supranta gyvenimą, kad viską mato savo akimis ir matuoja savu masteliu. Tikrovėje daug kas yra kitaip, negu mes, skurdūs žmogeliai, įsivaizduojame.

Bet grįžkime prie Sachsenhausen'o KS dulkių. Per kelias minutes jos pavertė mus pilkąja mase tikrąja to žodžio prasme, šis vardas dabar mums kuo puikiausiai tiko.

Iš visos turtingos programos negalima pamiršti „Nusiimti kepures!" Tai, kaip ir „Tėve mūsų" bažnyčioje, kalinių gyvenime vaidino nepaprastai svarbų vaidmenį. Eina, sakysim, tau iš priekio esesininkas, kad ir labiausiai nususęs, tu privalai nusiplėšti nuo galvos kepurę likus šešiems žingsniams iki jo, prispausti rankas prie šonų ir žygiuoti taip tol, kol tas praeis. Saugok Dieve, jei tu jį pražiopsojai ar padarei viską per lėtai! Tada sportuosi, da-

rysi pritūpimus, šokinėsi ir riedėsi tol, kol SS bestija to norės. Dėl to visą laiką buvo mokomasi „Nusiimt kepures!" Visiems reikėdavo tai daryti taip sutartinai, tarsi darytų vienas, net kai kepures turėdavo aikštėje nusiimti visi 2000. Kad sklandžiau sektųsi, tekdavo po patikrinimo mokytis gerą ketvirtį valandos. Šitą „Nusiimti kepures!" reikėtų atskirai aprašyti.

4-tą valandą baigiasi stovyklos darbo diena. Šiandien šeštadienis. Visi, esantys izoliacijoje (be mūsų, dar 4 kiti blokai), išsirikiuoja prie savų barakų. Išsirikiuoja pagal visas taisykles, išsilygiuoja tiesiomis kaip strėlės voromis, kaip kariniame parade, tarsi turėtų atvykti pati vyriausia bestija — Himleris. Po ketvirtį valandos trukusio darbo, šauksmų ir barnių, skirtų pilkai masei, pagaliau komanda: „Ramiai! Kepures nusiimt! Pagarba dešinėn!" Iš dešinės ateina esesininkas, pasipūtęs kaip išpampęs nuodingas grybas, krauju pasruvusiomis panteros akimis, buldogo snukiu, padugnių pasaulio pusdievio laikysena.

Bloko seniūnas išeina į priekį ir raportuoja: „Naujokų blokas, ... kalinių, pradeda izoliaciją". Po to paduoda blokfiureriui savojo bloko kalinių sąrašą, kiek turi būti, kiek yra dabar, tiksliai nurodžius, kur yra kiti. Juodasis mulkis eina palei eiles, skaičiuoja, plūstasi, trenkia vienam kitam per ausį ar į pasmarkę, lygina savo skaičius su seniūno pateiktaisiais, pasižymi sau ir veda bloką prie vartų pas raportfiurerį.

Tuo pačiu metu ateina visa stovykla. Apskritai šitie patikrinimai — tai ypatingas KS gyvenimo momentas, daugybei SS vergų kainavęs gyvybę. Po kurio laiko tas pabaisa vėl pasirodo prie izoliatoriaus ir jau prisistačiusius raportfiureriui blokus veda atgal. Jo didenybė ilgai nelaukia toli vienas nuo kito išsimėčiusių blokų, nesuskubusiųjų greit pasiekti, bloškia juos į dulkes ir, didžluodamasis dėl dar vienos pasiektos pergalės, užrietęs nosį, eina toliau. Patikrinimas trunka ilgiau nei valandą.

6-ą valandą vakarienė. Gauni kava vadinamo skysčio, apie 400 g kriaukšlį duonos su gabalėliu margarino, kurio svorį dėl mažumo sunku nustatyti. Po tokios poniškos vakarienės liepiama eiti į miegamuosius, kad naujokai pažiūrėtų, kaip kloti lovas. Lovų klojimas KS yra labai

svarbus dalykas, ne mažiau svarbus už „Nusiimti kepures!" Dėl lovos klojimo ne vienas tapo invalidu.

Izoliatoriuje lovos buvo geležinės, žinoma, be matracų, vietoje jų buvo 40 cm storio šiaudų, teisingiau, pelų čiužinys, kiek minkštesnis už lentą. Jį reikėdavo kuo stropiausiai išpurtyti, ištiesinti kampus ir išlyginti. Ant jo dedama paklodė, ant jos į vieną užvalkalą įvilktos dvi antklodės ir pagalvė. Lovas reikėjo pakloti ir išlyginti taip, kad visos būtų vienoje eilėje, tarsi pagal liniuotę, be mažiausio nukrypimo. Mums buvo tai pademonstruota pirmąjį vakarą, o sekmadienį priešpiet mokėmės. 9-tą valandą — miegoti.

Kitą rytą, nors tai buvo sekmadienis, mus pakėlė 4 val.: „Kelt! Visi lauk! Greičiau! Šunsnukiai! Dar neišsiropštėt iš lovų! Greičiau! Aš jums ištiesinsiu kojas!" Duryse stovėjo vienas iš tų uniformuotųjų ir rėkė kaip beprotis. Žaibo greitumu iš lovos, nes jau girdisi gumininių lazdų smūgiai. Be marškinių, nuogi iki pusės viršutinių lovų kaliniai bėga į prausyklą, apatiniai tuo tarpu kloja lovas, o po to į prausyklą. Ir viskas gyvai, greitai, tarsi paskutinio teismo dieną. Kelętas paskiriami kitą savaitę valyti miegamąjį, valgomasis iššluojamas iš vakaro. 5-tą valandą viskas turi būti sutvarkyta, kad galima būtų gerti kavą. Prie kavos nebuvo nieko daugiau, nes vakarykštės duonos porcija buvo skirta 24 valandoms. Kitą duonos porciją gausime tik vakare — vakarui ir rytui. Tie, kurie jau buvo suvalgę savo duoną, turėjo pasitenkinti tik kava.

Be ketvirčio šeštą — į patikrinimą. Patikrinimas prasideda šeštą valandą ir trunka pusę valandos. Kadangi šiandien sekmadienis, o tuo metu sekmadieniais dar buvo ilsimasi, nebuvo to kasdieninio muštro, tik vadinamasis darbas blokuose. Sėdėti be darbo ar atsirėmus kur prie stalo snūstelėti, žinoma, niekas neleido, reikėjo ką nors dirbti, visą laiką judėti: šveisti indus, valyti spintas, praktikuotis kloti lovą, kad rytais geriau sektųsi, siūti numerius prie kelnių ir švarkų, įsisiūti trūkstamas sagas (jų dažniausiai visai nebūdavo), adyti skyles drabužiuose ir t. t. Kiekvienas privalėjo susirasti sau veiklos, nes „Darbas išlaisvina!"

Rūkyti buvo draudžiama. Žinoma, paslapčia buvo rūkoma, trise vieną kur nors iš smėlio iškapstytą nuorūką. Tik reikėjo, kad niekas nepastebėtų. Viskas buvo draudžiama, bet viskas buvo daroma, tik reikėjo saugotis, kad neužkluptų, kitaip gaudavai pagarsėjusius 25. Iš esmės niekas nebuvo leista, visur tik ir girdėjai „Draudžiama!" Gerai, jei neįkliūdavai, o nutvertas galėjai tikėtis visko. Pripažindavai ir ne savo nusižengimą — vis tiek negalėjai tikėtis nė trupučio pasigailėjimo. Prisipažinęs gal ir išvengdavai dalies kankinimų, bet bausmė buvo ta pati.

Viskas KS buvo organizuota taip, kad kalinys nuolatos turėtų baugščiai susigūžti. Toks buvo tikslas. Dėl to ir tokia drausmė, kokios neįmanoma aprašyti.

Neturėtų stebinti ir toks atvejis: vienas naujokų buvo jau aštuoneris metus sėdėjęs kalėjime. Anot jo, gyvenimas kalėjime dėl sąžinę praradusių kailialupių prižiūrėtojų buvo sunkiai pakeliamas. Važiuodamas į koncentracijos stovyklą, jis kalbėjo: „Jūs neįsivaizduojate, ką aš iškentėjau cypėje. Koncentracijos stovykloje negali būti blogiau". Po trijų dienų stovykloje, garsiųjų mangoldų pietų metu, jis visai nūsiminęs pasakė: „Žinai, seni, geriau dar 10 metų kalėjime negu mėnesį šitoje prakeiktoje stovykloje". Ir vėliau jis dažnai minėdavo savo metus kalėjime. Jau šis pavyzdys rodo, kad koncentracijos stovyklos buvo ypatingas reiškinys nacionalsocialistinėje valstybėje.

Sachsenhausen'o KS komendantas labai teisingai apibūdino stovyklą, pirmadienio rytą priimdamas naujokus: „Jūs esate čia ypatingos rūšies stovykloje. Jums čia suteikiama proga pasitaisyti. Mes esam griežti, bet teisingi. Nuo jūsų priklauso, ar jūsų buvimas čia bus ilgesnis, ar trumpesnis. Jūs turite tapti uoliais, darbščiais, drausmingais žmonėmis, kad vėliau galėtumėte įsijungti į visuomenę, kai tik būsite tam pasirengę".

Dabar, kai po daugelio metų vėl prisimenu tuos žodžius, manau, kad tai buvo lygiai toks pat niekšiškas melas, kaip ir kitos šių nusikaltėlių kalbos, pasakytos žmonijai, — ir Hitlerio, ir Gebelso, ir Himlerio, ir jų pasekėjų bei pakalikų. Niekados stovyklos valdžia neketino šių gyvųjų lavonų su numeriais, šių žmogaus orumą prara-

dusių šmėklų grąžinti į gyvenimą. 1944 metais Reicho teisingumo ministras dr. Thierack'as vienoje savo kalbų apie Reicho justicijos formavimą labai aiškiai pasakė, kad tai visuomenės atmatos, esančios už įstatymo ribų, ir jos turi būti be pasigailėjimo sunaikintos. Lygiai taip ir buvo KS — katorgininkas buvo už įstatymo ribų. Kiekvienas, kuriam jis buvo pavaldus, net jei tai būtų toks pat katorgininkas, paskirtas bloko seniūnu ar brigadininku, galėjo tave mirtinai užkankinti, paleisti pro kaminą, o tu turėjai tylėti, nes grėsė kartuvės. Aš neprisimenu nė vieno atvejo, kad kas nors, dėl kurio kaltės žuvo kalinys, būtų buvęs nubaustas. Mirties liudijimuose buvo rašoma: „Nėra duomenų, kad mirė dėl kieno nors baustinų veiksmų". Kai 1944 metais sargybinis, išprovokavęs du senus kalinius diskusijai apie karo baigtį, sušaudė juos savo automatu, jis parašė komendantui: „Kaliniai pasikėsino į sargybinį". Užrašyta mirties priežastis: nušauti dėl pasikėsinimo į sargybinį.

Kalinys buvo visai beteisis. Ir saugok Dieve, jei jis išdrįstų skųstis, tada galėtų laukti visko, net patiės blogiausio.

Būdami trečią dieną izoliatoriuje, mes susipažinome su vienu baisiausių kankinimo būdų — stovėjimu. Ištisas valandas nuo ryto iki vidurdienio ir po pietų iki vakarinio patikrinimo reikėdavo stovėti išsirikiavus po penkis, išsitempus lygiuojant. Vargas tam ar visai grupei, jei esesininkas, gal visai atsitiktinai ėjęs pro šalį, pastebėdavo stovint ne pagrindine poza arba kalbantis su šalia stovinčiuoju. Tiems liepdavo pritūpti ir taip išbūti valandą ir daugiau, kol visai apmirdavo kojos. Reikėdavo stengtis neapalpti, nes tuos nunešdavo į šalį ir jiems grėsė pavojus būti suspardytiems praeinančių esesininkų geležim kaustytais batais. Tupint tokia nežmoniška poza reikėjo ieškoti kokios nors išeities. Buvo paskiriami stebėtojai, kurie sekė, ar nesiartina koks esesininkas. Vos pasirodžius galvažudžiui, buvo pusbalsiu sušunkama „Achtzehn!" (aštuoniolika). Šis sušukimas reiškė „Achtung!" (dėmesio!) ir buvo perspėjimas. Tie pabaisos, ieškodami sau aukos, galėdavo pasirodyti kiekvieną akimirką. Kai esesininkas eidavo pro šalį, geriausia būdavo visai į jį ne-

žiūrėti, kad savo žvilgsniu neatkreiptum jo dėmesio, tiesiog reikėjo spoksoti tiesiai prieš save. Pastebėjęs į jį žiūrint, jis suriaumodavo: „Ko čia spoksai, išdavike!" Po to smūgis į pasmarkę ar spyris į papilvę. Kai gavęs smūgį skausmo iškreiptu veidu susiriesdavo, gaudavo dar vieną: „Na kaip, užteks?" — ir nusikvatojęs nueidavo, kol vėl rasdavo kitą auką. Siaubingos buvo šitos stovėjimo valandos: ne vienas nuo smūgių apsipildavo krauju.

Po jau minėtos komendanto kalbos pirmadienį mus nufotografavo nusikaltėlių archyvui. Po to — į politinį skyrių, kur iš bylų buvo imami anketiniai duomenys. Ir vėl baisios valandos.

Priimamajame buvo koks tuzinas valdininkų: iš politinio skyriaus personalo, blokfiureriai, kurie mielai išliedavo savo pyktį. Mes stovėjome eilėje vienas už kito. Prieš mane buvo pusiau žydas. Jo klausė pavardės, vardo, gimimo datos, tikybos ir t. t. Į klausimą apie tikybą jis atsakė: „Katalikas". — „Ką, katalikas? Tu gi žydas!" Toks smūgis į veidą, kad iš karto pasipila kraujas. — „Tai kas tu toks?" — „Katalikas". Tada prie jo prišoka blokfiureris su metro ilgio ir nykščio storumo lazda: „Pasilenk!" Tas lenkiasi. — „Žemiau!" — ir šeria jam per sėdmenis. — „Kas tu esi?" — „Katalikas". — „Pasilenk!" — šį kartą kerta dešimt smūgių. „Žydas tu! Tai kas tu esi?" Tas, matydamas, kad, laikantis teisybės, smūgiams nebus galo, atsako: „Žydas". — „Matai, utėlėtas žyde, kaip tau padėjo paglostymas. Dabar jau žinosi, kas esi!" — dar trenkia kumščiu į nosį ir palieka ramybėje. Kita jo auka tampa homoseksualistas: smogia jam 15 kartų taip, kad tas suriaumoja kaip kankinamas žvėris.

Fotografuojant dėl vienos ar kitos priežasties taip buvo apdorotas vos ne kas antras. Mes atsikvėpėme išėję iš bokšto ir pasiekę savo bloką.

Izoliatoriuje buvome palyginti neilgai, tik savaitę, kiti čia praleisdavo 2, 3, 4 ir net 6 savaites, priklausomai nuo to, kada tą bloką reikėdavo ištuštinti. Praėjus savaitei po mūsų atvykimo, buvo atgabentas didelis būrys prancūzų, apie 180 kalnakasių iš Prancūzijos. Mus reikėjo iškelti, visi nebūtume tilpę. Barakai buvo numatyti 120—160-čiai žmonių. Vėliau šis skaičius padidėjo daugiau negu ketu-

ris kartus. Sekmadienio pavakary, po vakarinio patikrinimo gavę dienos davinį — duonos ir marmelado, buvome nuvesti prie raštinės. Ten mus išskirstė į atskirus barakus pagal nusikaltimo kategoriją — pas politinius, pas BV (Berufsverbrecher — recidyvistas) ir pan.

Arešto rūšys

Iš ankstesnio pasakojimo jau galima suprasti, kad koncentracijos stovyklose buvo įvairiausio plauko kalinių. Tačiau svarbiausios rūšys buvo šios:

1) Politiniai. Pradžioje jų ženklas buvo raudonos medžiagos trikampis, prisiūtas smaigaliu žemyn virš kalinio numerio. Čekams tas trikampis būdavo prisiuvamas smaigaliu žemyn po numeriu, kad atskirtų juos nuo kitų tautybių. Vėliau, pritrūkus medžiagos, tie trikampiai nebuvo siuvami, o tiesiog reikalingos spalvos dažais nupiešiami baltame numerio fone.

Kai 1942 metais patupdytų į KS tautybių skaičius gerokai išaugo, prie raudono trikampio dar buvo pridedama atitinkama raidė. Reicho vokiečiai turėjo tik trikampį be jokių raidžių, visi kiti atitinkamas raides: B — belgai, C — čekai, Dn — danai, F — prancūzai, G — graikai, H — olandai, I — italai, K — kroatai, L — lietuviai ir latviai, Lux — liuksemburgiečiai, N — norvegai, P — lenkai, R — rusai, Sl — slovakai ir jugoslavai, Sp — ispanai, U — ukrainiečiai, Un — vengrai.

Politiniais buvo laikomi ir tie, kurie netiko kitoms kategorijoms. Prie jų priklausė tikri politiniai, komunistų, socialdemokratų ir kitų partijų nariai, svetimų armijų legionieriai, Ispanijos kovotojai, taip pat ir vadinamieji murmantys, vengiantys darbo, teršiantys rasę, pvz., turėję ryšių su ne vokiečių tautybės merginomis. Taigi dalis politinių galėjo priklausyti ir BV. Daugelis nieko bendra neturėjo su politika, bet jie gavo raudoną trikampį ir buvo laikomi politiniais.

2) Recidyvistai (BV). Jų ženklas buvo smaigaliu žemyn prisiūtas žalios medžiagos trikampis, kuris vėliau buvo

nupiešiamas žaliais dažais prie numerio. Recidyvistais buvo laikomi visi, kurie už nusikaltimus buvo sėdėję kalėjime. Daugeliui visai netiko recidyvisto vardas, greičiau tai buvo paprasčiausi nusikaltėliai. Dėl jų buvusio teistumo pasitaikydavo tikrų kuriozų. Kartą už mūsų bloko patikrinimų aikštėje stovėjo recidyvistų blokas. Vidurdienio patikrinimas. Prie mūsų ateina 30—40 žmonių paties stovyklos komendanto vedama vadinamoji komisija iš vermachto. Tokios komisijos dažnai atvykdavo pasižiūrėti KS unikumo. Mums jos neturėjo jokios reikšmės, nebent pavykdavo gauti kiek gerėlesnius pietus. Komendantas veda svečius prie recidyvistų bloko, norėdamas parodyti didžiausius Europos nusikaltėlius. Jis sustoja prie vieno maždaug 40 metų amžiaus vyro ir klausia: „Kiek kartų buvai anksčiau teistas?" — „96". Komendantas triumfuojančia veido išraiška atsisuka į vyresnįjį karininką. „Matote, pone majore, štai Jums patvirtinimas to, ką anksčiau sakiau. Mūsų stovykloje patys blogiausi elementai, kokius tik galima įsivaizduoti. Štai palyginti jaunas vyras ir tiek kartų teistas". Tada majoras klausia tokio užkietėjusio nusikaltėlio: „Koks gi buvo jūsų bendras bausmės laikas?" — „Iš viso dveji metai ir 4 mėnesiai". Komendantas išpučia akis; majoras nusišypso.

Buvęs teistumas, kuriuo norėjo pasigirti komendantas, sudomino vermachto karininką. Jis klausia šalia stovinčio: „O kiek jūs sėdėjote?" — „Apie trejus su puse metų!" — „O kiek kartų buvote teistas?" — „25!" — „Ir kuo gi jūs buvote kaltinamas?" — „Daug kuo: elgetavimu, valkatavimu, brakonieriavimu ir pan." Komendantas atsisako savo ketinimo pademonstruoti „didžiausius Europos nusikaltėlius", o majoras nenori būti nemandagus ir dar didinti komendanto sumišimą. Komendantas dabar nesustodamas su savo komisija eina vartų link.

Recidyvistai buvo laikomi atskirai nuo kitų, jiems skirtuose blokuose. Visi komendantai ir stovyklos vadovybė, galima sakyti, juos mėgo. Jie buvo skiriami brigadininkais, ypač ten, kur iš vos bepaslenkančių klipatų smūgiais reikėjo išsunkti viską, kas buvo įmanoma. Brigadininkų buvo įvairiausių. Dažnas puldavo kaip laukinis žvėris ir nešykštėdavo smūgių. Tarp jų ir politinių santy-

kiai visada buvo įtempti. Vieni kitų nemėgo. Buvo ir politinių, kurie savo žiaurumu neatsilikdavo, o kartais ir pralenkdavo recidyvistus.

3) Laikomieji apsaugoje (SV) buvo viena recidyvistų kategorijų. Jų žymė buvo tas pats žalias trikampis, tik smaigaliu aukštyn. Nacių justicija, kaip žinia, nepasitenkino paskyrus nusikaltėliui mirties bausmę ar ilgus metus kalėti. Ji turėjo dar griežtesnę bausmės formą. Darydamas nuosprendį teismas galėjo paskelbti, kad kaltinamasis pasmerkiamas ne tik daugybei metų kalėti, bet ir atlikęs bausmę negalės grįžti į žmonių visuomenę, o ilgus metus, dažniausiai iki gyvos galvos, bus laikomas pataisos darbų kolonijoje ar koncentracijos stovykloje.

Koncentracijos stovyklose dažnai atsidurdavo ir jau atlikę savo bausmę pataisos darbų kolonijoje. Čia nebuvo nustatytų normų. Kaip ir visa Hitlerio teisėtvarka, viskas buvo grindžiama vadinamąja „teisėjo sąžine", kuris, dažnai neturėdamas jokios gyvenimo patirties, darydavo nuosprendžius pagal savo supratimą ir nuostatas. Nors egzistavo paragrafai, bet jų tekstą ir turinį kiekvienas teisėjas galėjo įvairiai interpretuoti, nes jam juk buvo leista teisti remiantis savo „germanišku teisės jausmu", kitaip tariant, savavališkai daryti nuosprendžius. Jei skelbiant nuosprendį jam ateidavo į galvą, kad šiam nusikaltėliui dėl „tautos interesų" reikėtų daugiau įkrėsti, tuojau buvo paskiriama SV. Visi tokie kaliniai, vos kurį laiką pabuvę KS, sakydavo: „Su kokiu malonumu aš grįžčiau į savo ankstesnį kalėjimą ar pataisos darbų koloniją, jei tik galėčiau ištrūkti iš šito pragaro!" Kad ir pažymėtas nusikaltėlio ir katorgininko žyme, tapęs visuomenės atmata, su kuria žmonija nebenorėjo turėti nieko bendra, jis ten nors subjektyviai jausdavosi žmogumi, ir net patys blogiausi prižiūrėtojai jį laikė žmogiška būtybe. KS iš jo atimdavo viską, kas dar galėjo priminti jo asmenybę ir žmogiškumą. Jis tapdavo numeriu, nebesugebančiu gerbti savęs. Jo valia kasdien buvo slopinama, kol jis ir fiziškai, ir moraliai tapdavo visai bevalis. Žmogus be valios jau negali būti laikomas žmogumi. Net gyvulys, sakysim, arklys, šuo, žąsis ar galvijas, gali turėti tam tikrą valią, o SS vergas koncentracijos stovykloje — ne.

4) Biblijos tyrinėtojai (Bifo), IBV nariai, beveik visi buvo atlikę savo bausmes sunkiųjų darbų kalėjimuose. Teismas, dažniausiai specialusis, nuteisdavo juos neilgam bausmės laikui sunkiųjų darbų kalėjime. Dar nepasibaigus bausmės laikui, kalėjimo komendantas, o neretai ir kalėjimo dvasininkas reikalaudavo jų atsisakyti savo įsitikinimų. Daugelis leisdavosi įtikinami, atsisakydavo savo tikėjimo Jehova, atgailaudavo ir pasižadėdavo ateityje niekuomet nepropaguoti šito tikėjimo. Po tokio pasižadėjimo jie būdavo perduodami vietinės valdžios organams jų gyvenamoje vietoje.

Tačiau atsirasdavo fanatikų, kurie nepasirašydavo tokio su jų sąžine nesuderinamo pasižadėjimo. Tokie, pasibaigus bausmės laikui kalėjime, patekdavo į koncentracijos stovyklas. Kartais vieną kitą paleisdavo namo, suteikdami galimybę viską gerai apmąstyti. Nepersigalvojusiuosius vėl suimdavo gestapas ir įgrūsdavo į KS.

Atvežtųjų į KS priėmimas visada buvo siaubingas ir be galo žeminantis. Atrodo, net plunksna priešinasi, ketinant aprašyti tai, ką jau pačią pirmą dieną jie turėjo iškęsti: keiksmus, panieką asmeniui ir įsitikinimams, baisiausius žiaurumus. Iki pat 1944-ųjų jie buvo kuo griežčiausiai izoliuojami nuo kitų kalinių, apgyvendinami atskirame bloke. Jie negaudavo nė mažiausių lengvatų, nors vargu ar apskritai galima kalbėti apie lengvatas KS. Juos reikėjo palaužti, kad jie paklustų. Stovykloje juos dažnai kviesdavo pas lagerfiurerį ir klausdavo, ar jie nepersigalvoję. Galima aprašyti daugybę pavyzdžių, kaip baisiai buvo elgiamasi su Jehovos garbintojais, tokiais baisiais, tik SS smegenyse galėjusiais gimti būdais jie buvo kankinami. Aprašysiu čia tik keletą atvejų, kad skaitytojas galėtų nors kiek tai įsivaizduoti, nors joks įsivaizdavimas vis tiek negalės prilygti tikrovei.

Stovime kartą išrikiuoti patikrinimui, netoli mūsų Bifo blokas. Ateina SS rotenfiureris, pavarde Naherle, apie 30 metų amžiaus, mes jį vadinome „Knopfreiker" (sagų rikiuotoju). Jis eina palei „biblijos tyrinėtojų" gretas ir staiga sustoja prie vieno šešiasdešimtmečio. „Kas jūs esate?" — „Bibelforscher!" Dunkstelėjo kumščio smūgis į veidą. Pakartoja klausimą: „Kas jūs esate?" — „Bibelfor-

scher!" Antras smūgis. Iš nosies pasipila kraujas. Klausia dar kartą: „Kas jūs?" Atsakymas tas pats: „Bibelforscher!" Tada blokfiureris smogia į tarpuakį, sulaužo nosį, kaustytu batu spiria į papilvę. Senis susmunka. Esesininkas toliau spardo gulintį ir rėkia: „Ak tu, niekše, prakeikta kiaule, Jehovos verge, dvėsk dabar! Aš tave išmokysiu, kas yra tavo Jehova!"

Patikrinimas vyksta toliau. Nė vienam iš vyresniųjų nerūpi šito velnio žmogaus pavidalu žiaurumas. Visagalis juokiasi ir švilpauja, iki alkūnių susikišęs rankas į kišenes slenka tolyn.

Dar vienas paskutinių dienų atvejis. Tai buvo 1945-jų balandžio pradžioje būryje Berlyne. Karo paruošiamieji darbai. Čia taip pat buvo vienas Jehovos garbintojas. Jis atsisakė atlikti jam pavestus karo darbus. Prie jo prišoko esesininkas: „Ką, sabotažas?!" — „Būdamas Jehovos tarnu, aš negaliu daryti nieko, kas padėtų karui". Esesininkas išsitraukė pistoletą ir nušovė jį. Lavonas buvo nuvežtas į lavoninę be jokių tikslesnių duomenų. Tik po skrodimo, kai paaiškėjo, kad jis buvo nušautas ir kai tuo ėmė domėtis kaliniai, viskas iškilo į dienos šviesą. Bet žudikui tai neturėjo jokių pasekmių.

Galima būtų aprašyti daugybę kitų pavyzdžių, kaip baisiai buvo kankinami Jehovos tarnai. Dauguma jų vis dėlto liko tvirti ir neįbauginami. Klausiami apie pažiūras, jie kiekvienam drąsiai pasakydavo savo nuomonę, net jei klausiantysis buvo pats stovyklos viršininkas.

1945-ųjų balandį į politinį skyrių buvo pakviestas vienas „Bibelforscher". Per Velykas pas juos buvo ieškoma biblijų ir keletas rasta. Buvo rasta kulto reikmenų ir mašinėle spausdintų dainų. Tai vėl buvo proga veikti. Daugelis buvo suimti ir perkelti į liūdnai pagarsėjusį bloką Nr. 58. Šis blokas buvo skirtas tokioms akcijoms. Tardydavo dažniausiai politiniame skyriuje. SS unterštурmfiureris klausia atvestųjų: „Ar jūs visi dar tikite Jehova?" — „Taip!" — „Kodėl?" — „Jehova yra aukščiausiasis!" — „Bet mes gi turime fiurerį Adolfą Hitlerį!" — „Tai tik Jehovos įrankis! Jei Jehova nenorės — neegzistuos ir Adolfas Hitleris!"—„Ką jūs manote apie karo baigtį? Ar Europą užvaldys bolševizmas?" — „Užvaldys, bet tik laikinai,

po jo ateis Jehovos karalystė". — „Betgi fiureris pasakė, kad po šio karo nebus nei nugalėtojų, nei pralaimėjusiųjų. Jis visada siekė taikos". — „To negali nuspręsti Hitleris, tai sprendžia tik Jehova. Ir dėl to ne Hitleris yra fiureris, o tik vienintelis Jehova". — „Ar jūs suvokiate, ką pasakėte ir ką tie žodžiai jums gali reikšti?" — „Taip". — „Aš liepsiu jus sušaudyt!" — „Gal jūs to ir norėtumėt, bet negalite, jei to nenori Jehova!" Šiuo kartu drąsi kalinio laikysena neturėjo jam blogų pasekmių, gal todėl, kad tokioms priemonėms buvo likę nedaug laiko. Praėjus vos dviem savaitėm, stovykla išėjo į savo paskutinį žygį.

Dvidešimt aštuonerių metų Hugo Tinnenann'as iš Oldenburgo gavo iš savo gimtinės valdžios organų karinį pasą ir buvo pašauktas į politinį skyrių pasirašyti. Jis atsisakė pasirašyti pase, sakydamas: „Kas pralieja žmogaus kraują, to kraują vėl pralies žmonės". Net ir ilgai įkalbinėjamas jis nepasirašė. Buvo pranešta Berlynui. Po 24 valandų atėjo įsakymas jį sušaudyti. Mirties bausmė buvo įvykdyta 1939 m. rugsėjo 20 dieną visos stovyklos akivaizdoje toje vietoje, kur vėlesniais metais tarsi šaipantis buvo statoma kalėdinė eglutė. Nužudytasis paliko jauną žmoną su dviem mažais vaikais.

Nuožmaus komendanto Boronovskio, kuris dėl savo apkūnumo buvo vadinamas „keturkampiu", laikais į stovyklą atvyko devyniolikmetis Jehovos garbintojas. Komendantas liepė jį pakviesti ir ėmė visaip spausti, kad šis sąmoningai pasirašytų. Jaunuolis buvo tvirtas ir ryžtingai atsisakė vykdyti šį reikalavimą. Kai „keturkampis" pamatė, kad nepasieks savo tikslo, pareiškė: „Ryt Jus sušaudys!" Jį laikė griežtai izoliuotą. Kitą dieną buvo atlikti visi paruošiamieji darbai ir jaunuolis pastatytas prie sienos. Bet grasinimas nebuvo įvykdytas. Lydimas bjauriausių keiksmų, jaunuolis vėl buvo nuvarytas į izoliatorių. Taip kartojosi tris kartus. Kai esesininkai pamatė, kad tai jo nė kiek nepalaužė, priešingai — jo tvirtumas tik sustiprėjo, jaunuolis buvo iki sąmonės netekimo nuplaktas ant „ožio", o po to sušaudytas.

Manau, nereikia daugiau pasakoti šitų baisybių. Pateikti pavyzdžiai pakankamai aiškiai pasako, kokį siau-

bingą terorą dienų dienom kentė stovyklos kaliniai. Negalėjai būti tikras, kad kitą minutę būsi gyvas. SS visada atrasdavo galimybę tenkinti savo sadistinius polinkius kankindami beginklius. Sušaudymas nebuvo kas nors ypatinga.

Dar keletas žodžių pabaigai apie „Bibelforscher". Nors dėl savo įsitikinimų ir tvirtumo jie buvo nekenčiami, stovyklų viršininkai ir komendantai teikdavo jiems pirmenybę skirdami į atsakingus postus. Jie buvo laikomi sąžiningais, ir manoma, kad jie „neorganizuos", kaip tai darydavo recidyvistai.

5) Homoseksualistai (175), t. y. nusižengę pagal teisės įstatymo 175 straipsnį. Jiems buvo sunku. Jų skiriamasis ženklas buvo rožinis trikampis, prie kurio dažniausiai dar buvo pridedamas žalias — jei jie buvo skiriami prie recidyvistų, ar raudonas, jei prie politinių. Jų paleidimo iš stovyklos tikimybė buvo dar mažesnė negu SV kategorijos kalinių. Jau iš anksto buvo numatyta juos naikinti. Iki 1943-ųjų labai retai pasitaikydavo, kad pagal 175 str. nuteistasis ištverdavo ilgiau negu 6 mėnesius, atskirais atvejais vienerius metus. Paskutiniaisiais metais turintys šią nuodėmę dažnai prašydavosi kastruojami, tikėdami, kad po to juos gal paleis. Tačiau kiekvienas, kuris leidosi kastruojamas, turėdavo pasirašyti pareiškimą, kad po kastravimo jis nesiprašys paleidžiamas ir kad jis tuo visai nesuinteresuotas. Keletas mėgino eiti šiuo keliu į laisvę, buvo iškastruoti, daugeliu atvejų jie neilgai ištvėrė ir, žinoma, nebuvo paleisti.

6) Dar viena didesnė kalinių grupė buvo vadinamieji asocialūs (ASO), pažymėti juodu trikampiu. Tai buvo vengiantys darbo, valkataujantys, elgetaujantys ir kitaip asocialiai besielgiantys.

Kad Hitlerio Vokietijoje būtų su šaknimis išrauti vadinamieji asocialūs elementai, buvo organizuota speciali, koncentracijos stovyklose pagarsėjusi birželio akcija. Ši medžioklė suvarė į KS naujus tūkstančius. Čia buvo ir visai nieko bendra su asocialiaisiais neturinčių žmonių, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių buvo nepatogūs giminėms ar gestapui ir kuriais taip lengvai buvo nusikratyta. Ypatingas atvejis iš asocialiųjų buvo čigonai,

pirmaisiais metais vokiečių, vėliau daugiausia vengrų stepių sūnūs. Juos įtraukė į šią kategoriją ne todėl, kad jie netinkamai elgėsi visuomenėje, o todėl, kad buvo čigonai, o čigonai buvo laikomi „asocialiais elementais".

Atsitiko taip, kad Freiburge gyvenęs čigonas Karlas prasidėjus karui su savo broliais koncertavo Šveicarijoje. Vėliau jis perėjo sieną ir grįžo namo. Už neteisėtą sienos perėjimą jis buvo suimtas ir nuteistas trumpai kalėti. Atlikęs bausmę po keletos dienų gatvėje jis buvo užkalbintas gestapininko. Jam buvo liepta užeiti į gestapą, esą išsiaiškinti vienos smulkmenos. Kitą rytą jis ten nuėjo ir atsidūrė KS. Tai buvo 1940-aisiais. Jį nugabeno į Flossenburgk'o akmenų skaldyklą. Po kelerių sekinančio darbo skaldykloje metų jį perkėlė į Sachsenhausen'ą, iš kur jis drauge su visais išėjo tik 1945 m. balandžio 21 dieną. Kuo nusikalto šis 28-erių metų čigonas, turėjęs sunkiausiomis sąlygomis KS praleisti penkerius metus? Galima ramia sąžine pasakyti, kad taip klausti turėjo teisę vos ne visi koncentracijos stovyklų kaliniai.

7) Liūdniausias skirsnis, ko gero, buvo žydai (su žvaigždės žyme, nes ant geltono, smaigaliu žemyn prisiūto trikampio buvo uždėtas antras, raudonas, smaigaliu aukštyn prisiūtas trikampis). Kadangi žydų klausimas Trečiame Reiche užėmė tokią vietą, kokios dar nežinojo pasaulio istorija, aš jo čia smulkiai nenagrinėsiu, o skirsiu jam šioje knygoje atskirą skyrių.

8) Vėliau atsirado dar ir kitos kalinių kategorijos: vermachto kareiviai (SAW — vermachto spec. dalis, pažymėti raudonu trikampiu smaigaliu žemyn) ir partijų nariai (bespalvis, raudonai apvedžiotas trikampis).

Anksčiau, iki 1942-ųjų, dar buvo vadinamieji „Knochenmanner" („kauliniai vyrai"), priklausę SS. Jie turėjo atskirą bloką ir su jais buvo kitaip elgiamasi. Laikui bėgant jie dingo ir vėliau buvo skiriami prie partijų narių kategorijos. Pasitaikydavo vienas kitas šturmfiureris ar šturmbanfiureris. Tik labai retais atvejais tai buvo žmonės, patekę čia galbūt dėl savo kitokių įsitikinimų. (Apie esesininko charakterį, kad ir kokias pareigas jis užimtų, nėra ko kalbėti. Ši žmonių kategorija neturėjo charakterio, antraip jie nebūtų stoję į SS, į tą juodojo Heinrich'o gvar-

diją). Jei toks būdavo atgabenamas į stovyklą, tai tam buvo priežasčių, visai nesusijusių su charakteriu ar su jo atsivertimu. KS jis atsidurdavo dėl kokios nors niekšybės. Arba jis dėl savo vis didėjančio godumo buvo padaręs kokį materialinį nusikaltimą, ir niekas negalėjo ar nenorėjo jo užtarti, arba jis per daug žinojo apie kitų, neretai savo viršininkų, padarytas niekšybes. Anie bijojo būti išduoti ir dėl to patupdė jį čia. KS jis nebegalėjo niekam pakenkti, niekas pas jį nepatekdavo, niekas negalėjo jam padėti. Jis tapo beteisis ir nepatikimas — gyvatei buvo ištrauktas nuodingas dantis.

Pastatytas ant lavonų

Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklą, viską, kas joje yra, pastatė ne SS ar dar kas nors, ją pastatė patys katorgininkai. Toje Brandenburgo provincijos smėlynų vietoje, kur dabar stovi stovyklos pastatai ir dirbtuvės, kadaise augo aukšti medžiai. Pirmiausia reikėjo iškirsti mišką. Tas darbas nusinešė šimtus gyvybių. Tu stebiesi, mielas skaitytojau, kad toks paprastas darbas kaip miško kirtimas galėjo pareikalauti tiek gyvybių. Pats darbas nebūtų galėjęs tiek pasiglemžti, tik būdas — kaip jis buvo atliekamas ir kokiems tikslams tai buvo daroma. Esesininkai, be galo išradingai sugalvojantys kankinimo metodus, medžių kirtimą pavertė vienu iš žudymo būdų. Kai medis jau būdavo įpjautas tiek, kad netrukus turėjo griūti, sargybinis arba blokfiureris pasiųsdavo 10—20 kalinių (dažniausiai žydų) į viršų. Jie turėdavo lipti tol, kol galėjo. Jei kas nenorėdavo lipti, į pagalbą ateidavo paruoštas šauti ginklas. Kas lipdamas visai netekdavo jėgų, tą stumdavo į viršų lipantys iš paskos. Galutinai išsekę net mirties akivaizdoje nebepajėgdavo laikytis už šakų, krisdavo žemyn ir nusisukdavo sprandus. Toks ir buvo lipimo į viršų tikslas. Apačioje ir toliau buvo pjaunama. Pagaliau medis griūdavo ir nusviesdavo žemyn visus, mėšlungiškai įsikibusius į savo šakas. Lūždavo rankos, kojos, stuburai, trankėsi galvos. Būdavo užmuštų vietoje, o kiti mirdavo vėliau kęsdami baisiausius skausmus.

Medžių kamienai buvo supjaustomi ilgais gabalais ir nešami ant pečių šimtus metrų ar net visą kilometrą. Kiekvienam kamienui nešti buvo paskiriama tam tikras minimalus žmonių skaičius. Tada bėgte marš! Nepasakysi, kad per sunku, kad negali. Bėgte marš! O aplink — sargybiniai su šautuvų buožėmis ir ilgomis lazdomis, žodeliukai ir pastabėlės, kokių negalėtų ištarti net menkai prasilavinęs žmogus. Nešė ne žmonės, nešė beasmeniai numeriai. Tai ko gi esesininkai čia turėjo bent kiek varžytis!

Kitų medžiagų, plytų, cemento ir smėlio, paruošimas ar atgabenimas vyko panašiai.

Smėlį ir žvyrą gabeno vagonėliais. Kartais juos reikėdavo stumti duobėta vietove keletą kilometrų. Stumti į kalną reikėjo be atokvėpio, šalia buvo esesininkas su lazda ar rimbu. Įvairovės ir pramogos dėlei esesininkas be jokio įspėjimo galėjo paleisti pusiau iškrautą vagonėlį nuo kalno žemyn. Ne vienas buvo sutraiškytas tarp dviejų pašėlusiu greičiu lekiančių vagonėlių. Žmogaus gyvybė koncentracijos stovykloje nieko nereiškė, tai buvo nulis, jokios vertės neturintis nulis.

Cemento maišų nešiojimas. Kiekvienas maišas mažiausiai po centnerį. Jį reikėjo kuo greičiau užsimesti ant pečių, nes už tavęs stovintis jau gaudavo nuo sargybinio rimbu už tai, kad vis dar stovi. Su cemento maišu ant pečių bėgte į krovimo vietą. Maišų stirtas reikėjo krauti iki 3 metrų aukščio. Pabandykite įsivaizduoti, kad ištisą dieną, 10 ir daugiau valandų, be perstojo reikia tampyti centnerinius cemento maišus, ir vis bėgte! Parkritę taip ir likdavo gulėti. Juos mušdavo buožėmis ir spardydavo, kol įsitikindavo, kad tas „šuo" ir pats pastips. Tada jį nutempdavo į pašalę, prieidavo kartkartėm, paspirdavo ir klausdavo: „Dar nenudvėsei, idiote?"

O didelės sunkios plytos! Ne po vieną, po kelias, bėgte, ištisus kilometrus bėgte. Jei blokfiureris galėdavo prie ko nors prikibti, tai su didžiausiu malonumu įsakydavo kolonai dirbti viršvalandžius. Vos ne kasdien kelios kolonos grįždavo į stovyklą 10, 11 ir net 12 valandą. Barščiai ir kava būdavo seniai atšalę. O ir kas, mirtinai pervargęs, galėjo galvoti apie maistą. Kiekvienas džiaugėsi

galėdamas susiriesti ant grindų ir trumpai užmigti, nes 4 val. vėl pasigirs: „Kelt!"

Ne tik esesininkai, bet ir daugybės vyresniųjų darbininkų nežmoniškas elgesys ne vieną kalinį nuvarė į kapus. Vyresniaisiais buvo skiriami (ypač iki 1942-ųjų) tokie, iš kurių buvo tikimasi, kad jie taps savo likimo draugų žudikais.

Pavyzdžio dėlei galima būtų paminėti vyresnįjį darbininką Beermann'ą, itin pasižymėjusį žmonių kankinimu, kai 1939 m. buvo statomi garažai. Esant menkiausiai progai jis mušdavo žmones lenta, geležiniu strypu ar kuo kitu, kas jam tuo momentu pakliūdavo į rankas. Jo kolonoje buvo žurnalistas Bonin'as, suimtas 1939, prijungus Klaipėdos kraštą prie Reicho. Jis labai daug kentėjo nuo šio vyresniojo ir nuo blokfiurerių. Vienas esesininkas po tris, penkis kartus per dieną kviesdavo jį pas save, pastatydavo nugara prie vandens bako ir taip smogdavo į veidą kumščiu, kad tas atbulas krisdavo į vandenį. Vos tik tas visas šlapias išlipdavo iš vandens, liepdavo jam išsivolioti smėlyje ir besivoliojantį dar spardydavo į papilvę ir galvą. Buvo pats vidurvasaris, saulė kepino viršutinę apnuogintą kūno dalį. Kaip turėjo skaudėti saulės nudegintą kūną, kai šokdavo į vandenį, o po to šlapias voliodavosi smėlyje ir dar kentė smūgius! Jei jis stūmė į kalną vagonėlį, blokfiureris „padėdavo" jam lazda. Kartą parkrito, ir ant jo užvažiavo vežimėlis. Blokfiureris pranešė, kad Bonin'as bandė nusižudyti. 1939 prieš Kalėdas jis nuo kankinimų mirė.

Ne tik pats Trečiasis Reichas buvo pastatytas ant kraujo, ašarų ir lavonų, bet ir Sachsenhausen'o koncentracijos stovykla, tas Himler'io, Heidrich'o ir jų bendrininkų sugalvotas pragaras. Katorgininkai savo krauju ir ir prakaitu pirmiausia privalėjo pastatyti buveines savo kankintojams, vėliau — koncentracijos stovyklą sau. Tai buvo padaryta per palyginti trumpą laiką, per porą metų. Kiek jų prarado čia savo sveikatą, liko visam gyvenimui invalidai ar dūmais išėjo pro kaminą. Kai stovėdavai patikrinimų aikštėj krapnojant įkyriam lietui ar spaudžiant šalčiui, prieš akis ne kartą regėjai siluetus tų, kurie čia pragariškai dirbo, buvo kankinami ir kurie jau niekados

nematys savo artimųjų. Mums koncentracijos kalinys nebuvo visuomenės atmata. Juk visi žinojome, kad tai buvo dažniausiai visai nekalti ar dėl niekingo mažmožio į KS įmesti žmonės. Tai nebuvo nusikaltėliai, turintys čia išpirkti savo kaltę. Mes juos laikėme žmonėmis ne dėl to, kad buvome kartu, ne dėl draugystės, tiesiog tai buvo žmonės. Dėl to šioje kankinimų vietoje kiekvienam, kuris dar nebuvo visai atbukęs gyvenimui, iškildavo prieš akis pirmokų kančios. Apimdavo baisus, nenusakomas jausmas, kai stovėdamas čia prieblandoje pagalvodavai, kad galbūt kaip tik toje vietoje, kur dabar esi, koks nors nelaimingasis susmuko išsekintas begalinių kančių ir atsisveikino su šiuo pasauliu. Koks be prošvaisčių tamsus buvo egzistavimas stovykloje, tokia pat tamsi ir šios siaubingos vietos atsiradimo istorija.

Patikrinimui rikiuok!

Katorgininkai buvo tikrinami tris kartus per dieną. Rytais, maždaug praėjus valandai ar pusantros po kėlimosi, nuskambėdavo: „Išeiti!" Blokas, išsirikiavęs po penkis, išeidavo priešais savo baraką. Bloko seniūnas patikrindavo, ar kas neliko viduje. Ir tą naktį mirusius reikėdavo paimti kartu. Suvyniotus į antklodes juos nuvilkdavo į patikrinimų aikštę; gyvi ar mirę — skaičiai turėjo sutapti. Kai budintysis uždarydavo barako duris, visas blokas žygiuodavo į aikštę ir sustodavo jam skirtoje vietoje.

Kol aikštė galėjo sutalpinti visus suimtuosius, trys blokai po 150—180 žmonių stovėdavo vienas prie kito. Visi tie trys blokai turėjo lygiuoti vienas su kitu ir visų blokų atskiros gretos taip pat. Vargas tam blokui, kuris neišsirikiuodavo strėlės tiesumu kito bloko atžvilgiu. Koks nors blokfiureris, panorėjęs išlieti savo pyktį, paėjėdavo į šoninę gatvelę ir žiūrėdavo, kaip stovi kiekviena greta. Jei koks katorgininkas stovėdavo kiek išsikišęs į priekį ar atgal ir kiek iškreivindavo liniuotės tiesumo liniją, blokfiureris, ankstesniame gyvenime koks nors bravoro dar-

bininkas — jei apskritai turėjęs kokią nors profesiją, puldavo kaip furija, perliedavo rimbu bloko seniūną, „kaltininkui" sukruvindavo veidą, o visam blokui liepdavo žygiuoti pritūpus.

Kai visi blokai būdavo išrikiuoti, — tai turėjo trukti tik kelias minutes, atsidarydavo vartai ir blokfiureriai kaip išalkę vilkai puldavo kiekvienas prie jiems skirto bloko. Bloko seniūnas turėjo būti nepaprastai budrus, kad laiku spėtų duoti reikiamą komandą: „Ramiai! Kepures nusiimt! Kairėn lygiuot!" Tada eidavo prie blokfiurerio ir raportuodavo: „X blokas... kalinių, išrikiuotas". Blokfiureris eidavo palei gretas ir skaičiuodavo. Pasitaikydavo, kad pasipūtėlis, dažniausiai menkai išsilavinęs blokfiureris apsirikdavo ir turėdavo skaičiuoti iš naujo, o tai jį siutindavo. Suskaičiavęs eidavo link vartų pas raportfiurerį ir raportuodavo. Visą tą laiką, kartais 10, kartais 20 minučių, blokas turėdavo stovėti ramiai. Negalėdavai net krustelėti, nes kur nors netoliese stypsantis kitas blokfiureris bemat būtų pastebėjęs menkiausią krustelėjimą.

Po visų blokų raportų raportfiureris susumuodavo visus skaičius. Jei skaičius sutapdavo su kalinių skaičiumi stovykloje, patikrinimas baigdavosi. Priešingu atveju būdavo ieškoma klaidos. Rytais patikrinimas būdavo trumpiausias, nevalia leisti veltui darbui skirto laiko.

Po patikrinimo nuo vartų pasigirsdavo: „Arbeitskommandos!" Dabar delsti nebuvo kada, visi puldavo prie savo komandos. Įsivaizduokime išrikiuotus 10 000, į pabaigą net 20 000 žmonių. Ir staiga visa ta masė pasileidžia chaotiškai bėgti, kiekvienas skinasi sau kelią prie savo komandos, stumdo, parmuša vienas kitą. Parkritusiam vos spėjus sukaupti jėgas ir atsikelti, staiga išnyra pora blokfiurerių, kurie spyriais ir kumščiais skinasi sau kelią. Artimiausieji traukiasi atgal. Be to, privalai laiku nusiplėšti nuo galvos kepurę, nespėsi — blokfiureris užsirašys tavo numerį ir sportuosi visą šeštadienio popietę ar sekmadienį. Stengiesi pasitraukti jam iš kelio, bet už tavęs esantieji stumia pirmyn, tiesiai į bestijos glėbį. Taigi bėgdamas turėdavai kaip vanagas akylai dairytis, kad to neįvyktų.

Kai darbo komandos būdavo išrikiuotos, traukdavo visos pro vartus ir niekas negalėjo būti tikras, kad per pietus parneš atgal sveikus kaulus.

Prieš pietus vėl patikrinimas. 1941—1942 metais pietų pertrauka buvo apie pusantros valandos, nuo 12 val. iki 13.30 val. Vėliau ji sutrumpėjo iki vienos valandos, o paskutinę žiemą — iki 30 minučių. Pusantros valandos atrodytų daug. Kaip buvo iš tikrųjų? Sakysim, tu buvai komandoje, kuri per dešimt minučių pasiekdavo savo darbo vietą. Kol tavo komanda atžygiuodavo, jau būdavo 12.15—12.20 val. Bėgi prie savo pamažu besipildančio bloko. Patikrinimas geriausiu atveju galėdavo prasidėti 12.30. Vėl ta pati procedūra: išsiskaičiavimas, raportai. Vargas, jei skaičiai neatitikdavo. Dėl paprasčiausios aritmetinės klaidos, kai kartais trūkdavo tik vieno kalinio, visa stovykla stovėdavo tol, kol ta klaida būdavo surasta. Laikrodis rodydavo 12.45, 12.50, 13, 13.10. Pagaliau! Blokai žygiuoja prie savo barakų, visi puola paimti indų, čiumpa maistą ir springdami ryja. Prieš 13.30 jau skamba varpas, kviesdamas atgal į darbo komandą. Neretai pasitaikydavo, ypač pirmaisiais metais, kad pietūs taip ir likdavo stovėti, nes nebūdavo laiko net skubotai praryti maistą. Kiekvieną kartą žygiuodamas priešpiet į stovyklą su baime ir viltim galvodavai: gal šiandien patikrinimas praeis greičiau.

Sunkiausias būdavo vakarinis patikrinimas. Iš anksto būdavo aišku — čia neapsieis be poros valandų. Mintyse nusiteikdavai tam. Sakysim, blokai išsirikiuodavo 18 val. Laikrodžio rodyklė rodydavo 18.30, 18.45, 19 val. Vartai vis dar uždaryti, blokfiureriai vis dar anoje pusėje. Per eiles nuskrisdavo žinia: miško komanda (ar kokia kita) dar negrįžo! Aha! Vadinasi, kažkas paspruko! Viduje mes slapta troškome, kad tą kažką greičiau pagautų. Vargas mums, jei taip neįvyktų! Tada reikės stovėti iki pamėlynavimo. Iš tikrųjų kartą, spaudžiant stipriam gruodžio šalčiui, visa stovykla, daugiau negu 1500 žmonių, turėjo stovėti iki vidurnakčio. 12 val. buvo leista atsigulti miegoti, o 2 val. ryto visi turėjo stovėti patikrinimų aikštėje. Atėjus darbo laikui, komandos pajudėjo. Tuomet keli buvo pabėgę. Kitą vakarą vėl begalinis sto-

vėjimas. Tik vėlai naktį, kai bėgliai buvo pagauti, leido blokams grįžti į barakus. Sachsenhausen'e tai nebuvo retas atvejis. Buvo mėnesių, kai patikrinimai užtrukdavo ne mažiau kaip dvi valandas, dažniausiai esant šaltam darganotam orui. Dėl to alinančio stovėjimo patikrinimų aikštėje tūkstančiai visai prarado sveikatą.

Gal kas pasakys: buvote tikri avigalviai! Juk kai nebūdavo nė vieno blokfiurerio, galėjote pasilengvinti stovėjimą: susiglausti, atsipūsti ar kitaip patogiau įsitaisyti. Taip, jei būtų buvę taip paprasta! Kai kas į vakarinį patikrinimą slapta atsinešdavo lazdą su prie jos pritvirtina maža lentele. Jokios naudos! Negalėjai žinoti, ar nežiūri kartais tavo blokfiureris pro raportfiurerio ar lagerfiurerio būstinės langą. Ši bestija galėjo su žiūronu stovėti už užuolaidos ir dairytis po aikštę. Tikra nelaimė, jei jis ką nors pastebėtų. Ne kartą buvo atsitikę, kad po ilgo, kankinančio stovėjimo žmonės bandydavo suremti nugaras. Už tai visas blokas turėdavo ištisas valandas tupėti ištiestomis į priekį rankomis arba „Sachsengruß" (saksoniškasis pasisveikinimas) poza (tupėjimas sunėrus rankas už nugaros).

1942-ųjų sausis. Vieną vakarą teko stovėti nuo 17 val. iki 22.30 val. 20-ties laipsnių šaltyje ir pučiant lediniam šiaurės vėjui. Mes visai nebejautėme kojų ir vos laikėmės neparkritę. Daugiau negu 200 tą vakarą buvo nunešti į sanitarinę dalį ir mirė nuo nušalimų. Tai buvo dar viena priemonė atsikratyti banditų!

Brigadininkai ir blokų seniūnai

SS panaudojo visas įmanomas priemones, kad koncentracijos katorgininkus kiek įmanoma išnaudotų, o paskui pasiųstų į aną pasaulį. Išspausti iki paskutiniųjų darbo jėgą buvo brigadininkų užduotis, blokfiureriai pašalindavo išsunktuosius. Blokfiureriai ir prižiūrėtojai darė viską, kad išsunktų iš katorgininkų viską, iki paskutinio lašo, o tie, kurie to nepajėgdavo padaryti, mielai naudojosi kalinių paslaugomis. Tada, esant reikalui, jie ramiai galėjo pasakyti: tai padarė ne SS, o patys kaliniai.

Brigadininkais buvo skiriami tokie tipai, kurie dėl savo bjauraus būdo ir fizinių jėgų galėjo priversti kalinius dirbti, juos valdyti ir kankinti. Tai buvo metų metais kalėję žiauruoliai, keiksmais, riksmu ir veiksmais išspaudžiantys viską iš darbo vergų. Brigadininkai nebijojo kankindami ką nors suluošinti ar mirtinai primušti. Jie neatsilikdavo nuo esesininkų, kurių mėgstamiausias užsiėmimas buvo mušti ir kankinti.

Kartą, pavyzdžiui, reikėjo iš geležinkelio vagonų išpilti smėlį. Savo akimis mačiau, kaip prie vieno vagono tyčia buvo pastatytas vienintelis fiziškai silpnas, širdies liga sergantis kalinys. Prie kitų vagonų dirbo po 2—3 žmones. Jis gi turėjo vienas padaryti viską per tą patį laiką, niekam nebuvo leista jam padėti. Kodėl? Kalinys buvo dvasininkas, brigadininkas — legionierius. Kai darbas nebuvo laiku baigtas, vyresnysis kaip išprotėjęs šoko ant jo su metro ilgumo lazda, mušė tol, kol tam sustojo širdis ir jis susmuko. Tada tas žvėris numetė jį nuo vagono. Laimei, šlaitas buvo status ir jis pats nusirito žemyn. Šitam kraugeriui būtų nieko nereiškę liepti kitiems pilti smėlį tiesiai ant išmestojo. Ir niekas nebūtų drįsęs praverti burnos, kad ir menkiausiai paprieštarauti.

Šis nelaimingasis, kaip ir keletas kitų, taip pat musulmonų, dirbo tądien pirmą kartą su šia arbeitskomanda. Juos jau skriaudė pietų metu. Jie gavo tik pusę jiems skirto maisto, turėjo ieškoti atskirai vietos atsisėsti, jiems neleido sėsti kartu su visais į pavėsį, negavo priedo. Brigadininkas vargšui ligoniui nedavė ramybės ir pertraukos metu, liepė jam išeiti į priekį pasirodyti, darė visokias užuominas ir nešvankiai kalbėjo apie jo profesiją. Galų gale pagrasino: „Šiandien aš tave sutvarkysiu. Šiandien tu pakratysi kojas!" Jis įgyvendino savo grasinimus. Vakare draugai vos partempė jį į stovyklą. Nelaimingasis buvo nugabentas į sanitarinę dalį, iš kurios išėjo vos 48 kg svorio, o buvo 1,75 m ūgio.

Kitas atvejis. Buvo iškraunama barža, atgabenusi kelis tūkstančius plytų. Dvidešimt žmonių turėjo iškrauti ją per pusantros valandos. Buvo sustatytos dvi eilės, žmogus nuo žmogaus kas 3—4 metrai. Plytas reikėjo gražiai sukrauti už 40-ties metrų nuo baržos. Reikėjo mesti greta

stovinčiam po 3 plytas. Kas yra bandęs dirbti tokioje grandinėje, puikiai įsivaizduos, kaip tai atrodė, ypač kai šalia stovi prižiūrėtojas su rimbu. Po keletos minučių rankos ėmė kraujuoti. Nepaisant skausmo reikėjo greitai pagauti metamas plytas, pasiųsti jas kitam, nesvarbu, pagaus jis jas ar ne. Turi gaudyti kitas, o jei nepagauni, griežiamas dantimis ir iškelta lazda prišoka brigadininkas. Nėra kada pakelti nukritusios plytos. Anas gi grasina atimsiąs vakarienę, jei tik ras ant žemės gulinčių plytų.

Arba brigadininkai, dirbę su kaliniais privačių firmų organizuojamuose statybos darbuose. Nesąžiningi rangovai pakišdavo brigadininkams pinigų, tabako ar dar ko nors, o tie savo ruožtu spausdavo kalinius. Brigadininkas mėgaudavosi vienu cigaru po kito, šlamšdavo konservus ir storai sviestu apteptą duoną. Iš kur visa tai? Jis puikiausiai sutardavo su meistru, kuris taip pat nepraleisdavo progos paraginti dirbančiųjų. Sargybiniai tuo tarpu laidydavo dviprasmiškas pastabas ir įvairovės dėlei dažnai apkuldavo.

Kam iškankinti katorgininkai galėjo pasiskųsti? Niekam. Jei nepatyręs naujokas išdrįsdavo pasiskųsti seniūnui ar stovyklos vadovybei, likdavo kvailiu. Bet kuriuo atveju jam pasidarydavo sunkiau. Juo netikėjo: „Ach, norite išsisukti nuo darbo! Manote, koncentracijos stovykla yra sanatorija!" Po tokių ir panašių žodžių kojos spyriu jį išmesdavo lauk. Jei dar, jo nelaimei, jį paskirdavo į kitą darbo komandą, galėjai laikyti jį žuvusiu, dažniausiai jis virsdavo krematoriumo dūmais. „Uolusis" brigadininkas kaip niekur nieko dirbdavo toliau. Kuo labiau jis kankindavo katorgininkus, tuo meilesnis būdavo stovyklos valdžiai ir blokfiureriams, tai buvo jų žmogus, perėmęs iš jų atsakomybę. Jei dėl pernelyg didelio žiaurumo kokį brigadininką tekdavo keisti, jį tuojau paskirdavo į kitą komandą. Po keletos dienų su brigadininko raiščiu ant rankos jis jau siautėdavo naujoje vietoje. Pašalindavo jį tik tada, kai jis tapdavo pavojingas esesininkams, kai šie imdavo baimintis dėl savęs.

Tu, mielasis skaitytojau, turbūt netikėdamas kraipai galvą, kad buvo brigadininkų, kurių ir esesininkai turėjo bijoti. Tokių atvejų buvo ne vienas. Atsirasdavo tokių

suktų tipų, kurie, patys išsisukdami, sugebėdavo taip įpainioti esesininkus, kad pastarieji nuo jų tapdavo visai priklausomi: skęstu aš, tu skęsti drauge. Žinoma, tai trukdavo neilgai, atsirasdavo, kas sugeba tokius sudoroti. Ir šiuo atžvilgiu juodieji nesismulkino, nes svilo jų pačių padai. Būdavo aukojamas net pats uoliausias ir stipriausias brigadininkas, galima sakyti — bendradarbis; kiekvienam savo galva kur kas svarbiau negu koks praradęs garbę subjektas. Dar ilgai būtų galima aprašinėti, kaip brigadininkai kankino ir išnaudojo kalinius. Kai nuo 1943 m. buvo leista gauti siuntinius, brigadininkams ir blokų seniūnams prasidėjo riebiausias laikas. Jie nusipenėjo iš kalinių siuntinių. Kalinys, savo viršininkui reguliariai atnešantis 1/2 svaro sviesto, svarą lašinių ar kitokių skanėstų, galėjo dėl savęs nebijoti. Tuo blogiau buvo negaunantiems siuntinių. Atėjus į darbo komandą naujokui, brigadininkas tiesiogiai ar netiesiogiai — tai priklausė nuo jo gabumų ir inteligentiškumo — teiraudavosi, ar jis gauna siuntinius. Toliau viskas vykdavo savaime. Dėl siuntinių buvo nemėgstami ir norvegai, kurių buvo daug atvežta į stovyklą. Norvegai gaudavo daugiausia siuntinių, daugelis jų nebevalgė stovyklos maisto, jiems užteko to, kas buvo atsiunčiama. Tereikėdavo nueiti su siuntiniu pas vyresniuosius ir tuojau gaudavo lengvesnį darbą. Žinoma, tokie dalykai nuteikdavo kalinius prieš norvegus, bet buvo ir antra medalio pusė. Nepaisant visų kalbų apie draugystę koncentracijos stovykloje ir bendrą likimą, čia egzistavo toks principas: gelbstisi kas kaip gali; kas tikisi kitų pagalbos — žuvęs! Negalima priekaištauti tiems, kurie visomis įmanomomis priemonėmis gelbėjo savo gyvybę.

Vienoje gretoje su brigadininkais buvo ir blokų seniūnai. Jie buvo renkami iš kurios nors kategorijos kalinių ir pasirinkimas priklausė nuo tuo metu buvusio komendanto bei stovyklos vadovybės. Buvo laikai, kai bloko seniūnais buvo politiniai, vėliau pirmenybė buvo teikiama žaliesiems, juodiesiems, BV ar ASO kategorijai. Tačiau visais laikais pagrindinis parinkimo principo tikslas buvo sėti nesantaiką tarp skirtingų kalinių kategorijų. Kaliniai turėjo engti vieni kitus. Tai buvo svarbiausia

parenkant kandidatą. Antras svarbus dalykas, kad bloko seniūnas tęstų kankinimus, kuriuos buvo pradėję esesininkai. Seniūnai buvo pasirenkami ne dėl jų moralumo, o dėl jų amoralumo. Kuo blogesnė būdavo tokio individo praeitis, kuo žiauresnis jis buvo ir kuo smarkiau galėjo smogti, tuo tvirtesnė buvo jo kandidatūra. Ilgiausiai šiose pareigose išsilaikydavo sutenеriai, galvažudžiai ir banditai.

Bloko seniūnas savo bloke buvo visagalis diktatorius. Gavęs nuo jo smūgį į veidą, neturėjai teisės net piršto pajudinti. Pastebėjęs bent mažiausią judesį jis prapliupdavo: „Ką! Ketini mane pulti! Tai maištas! Aš pranešiu!" Pranešimas reiškė griežto režimo koloniją (SK), geriausiu atveju perkėlimą į sunkaus darbo komandą, sakysim, į klinkerio kasyklą.

Pirmaisiais metais blokų seniūnai kas savaitę pasiųsdavo į aną pasaulį po keletą kalinių. Jie galėjo daryti viską, viskas jiems buvo leista, galėjo neduoti tau maisto, laikyti tave ištisomis valandomis šąlant ar lyjant lauke, pakišti po dušu ir po to išvaryti ant sniego. Galima pateikti įvairiausių baisaus jų elgesio pavyzdžių, bloko seniūnai už tai niekada nebuvo nubausti. Priešingai. Buvo tokių blokfiurerių, SS rotenfiurerių ir šarfiurerių, kurie skaitindavo seniūnus ar net tiesiogiai įsakydavo žudyti katorgininkus. Buvo toks SS šarfiureris „kaulų laužytojas" Willy Miller iš Berlyno. Atėjęs vakare į savo bloką, jis parodydavo seniūnui kurį nors kalinį, kartais tiesiog atsitiktinai durdavo į ką nors pirštu ir įsakmiu tonu pasakydavo: „Šito rytoj aš nenoriu matyti!" Ir gyvo jau neišvysdavo. Rytinio patikrinimo metu anas jau gulėdavo negyvas susuktas į antklodę prie savo bloko. Mirties priežastis — širdies smūgis. Tokiu būdu „kaulų laužytojas" ir daugybė į jį panašių blokfiurerių paslaugių bloko seniūnų rankomis pražudė daugybę gyvybių.

Net koncentracijos stovyklos kaliniui sunkiai įtikėtina tai, kas 1945 m. įvyko Siemens-Haselhorst'o vyrų stovykloje. Didžioji dalis kalinių ten buvo žydai, kuriuos buvo stengiamasi naikinti visais įmanomais būdais. Bloko seniūnas buvo vienas garbingas austras, pavarde Graz'as. Jo blokfiureris pasakė: „Aš noriu kasdien matyti du ne-

gyvus žydus!" Bloko seniūnas, ilgus metus pats balansavęs ant gyvybės ir mirties ribos, darė viską, kad šitas pragariškas reikalavimas nebūtų vykdomas. Jam tai pavyko, žinoma, įveikiant nepaprastus sunkumus, kai įsikišdavo net pagrindinės stovyklos Sachsenhausen'e valdžia. Aprašydamas šį bloko seniūną, kuris nenorėjo būti klusniu įrankiu, aš turiu pateikti apie jį kai kuriuos duomenis, nes jo istorija buvo būdinga SS ir jos koncentracijos stovykloms.

Austrijoje jis buvo žymus pirklys. Būdamas sąžiningas žmogus, negalėjo tylomis kęsti to, kaip Reicho gynybos ministerija nustatė Austrijos firmų tiekiamų vadinamosioms karo reikmėms prekių kainas. Jis protestavo prieš neteisėtus veiksmus. Jo pareiškimai kompetentingoms įstaigoms buvo inkriminuoti jam kaip aukštų valdžios organų šmeižimas, jis buvo suimtas ir perduotas teismui. Specialus teismas nuteisė jį penkeriems metams sunkiųjų darbų kalėjimo. Praėjus 14 dienų po nuosprendžio paskelbimo jam buvo pateiktas naujas potvarkis, kad savo bausmę jis gali atlikti tik pasibaigus karui (niekšingas nacių įstatymdavystės manevras, parūpinant SS pigią darbo jėgą stovykloms). Jis iš savo tėvo buvo paveldėjęs kelis namus. Nuomos pajamos bei pinigai banke buvo konfiskuoti ir teismo išlaidoms iš tos sumos buvo išskaičiuota 6675 RM (kokia suma!) ir dar 500 RM teismo nutarimo vykdymo išlaidoms. Jis pats buvo įkištas į Neuengammen'o koncentracijos stovyklą prie Hamburgo. Jis buvo laikomas karo nusikaltėliu, pažeidusiu įstatymus, ir dėl to pateko į vieną sunkiausių stovyklų. Į „Neuengammen'o pragarą" pakliūdavo būtent tokie ir panašūs karo nusikaltėliai. Jį atvežė ten sausio 6-tą kartu su 1000 kitų žmonių. Darbo sąlygos buvo tokios nepakenčiamos, kad iki vasario 15-tos, t. y. per 5 savaites, žuvo 630 (63%!). Kai klausdavai, kaip jis išliko gyvas, to ir pats nežinojo, sakydavo, kad kiekvieną kartą, kai prieidavo ribą, atsitikdavo stebuklas, kuris jį tiesiog ištraukdavo iš mirties nagų.

Tie, kuriems teko pagyventi koncentracijos stovykloje, pasakys: suprantu, kodėl šis bloko seniūnas buvo toks humaniškas su kaliniais; ogi todėl, kad jis pats ne kartą žvelgė mirčiai į akis. Jeigu kiti seniūnai būtų tiek paty-

rę, ir jie būtų elgęsi žmoniškiau. Deja, mielas skaitytojau! Aš priverstas sugriauti tavo iliuziją atsakydamas į tai — „Netiesa!" Gal aš irgi taip manyčiau, jei nebūčiau to visko pats patyręs. Tai, ką aš diena po dienos, metai po metų patyriau, faktai, kuriuos patvirtino patikimi ankstesnių metų kaliniai, parodė, kad daugeliu atvejų kaip tik tie baisūs išgyvenimai tapusius blokų seniūnais kalinius paversdavo furijomis. Jei žmogus anksčiau galbūt ir nebuvo linkęs kankinti žmonių, tie išgyvenimai, baisus elgesys su juo, kai jis turėjo du ar tris kartus eiti per ožį, kaboti ant mieto, ištisus mėnesius išbūti SK (bausmės, griežto režimo kolonijoje), pažadino jam tokį kerštо jausmą, kad jis turėjo išsilieti, kai tik atsirado tam proga. Objektas nebuvo svarbu. Brigadininkas arba seniūnas kankino jį anuomet ant ožio ar mieto, o tai reiškė — vienas iš kalinių. Dabar jis norėjo tiems, nors ir visai dėl jo nelaimės nekaltiems, kaliniams atkeršyti. Šėldamas ir siautėdamas kaip piktoji dvasia jis tegalvojo viena: „Dabar aš atsilyginsiu!" Jis suvokė, kad negali atsilyginti kam reikia, negali užpulti esesininkų, bet jis privalo atkeršyti, nesvarbu kam. Ir štai jam skersai kelio atsistojo kaliniai.

Dėkinga tema psichologui. Bet ir jis turėtų kurį laiką praleisti KS, kad pats išbandytų svarbiausias psichologinių reiškinių formas. Čia su įprasta mokykline psichologija toli nenueisi. KS ir jos gyventojai yra atskiras pasaulis, toks uždaras ir nesuprantamas gyvenantiems laisvėje.

Bloko seniūnas savo bloke buvo visagalis valdovas. Bloko gyventojų kankinimui jis turėjo daugybę būdų. Vakarais žmonės grįždavo pervargę, alkani, peršlapę ir sušalę. Jie džiaugdavosi, kad patikrinimas užtrukdavo tik pusantros valandos. Dabar jie galės sušildyti skrandį litru skystos lapienės, praryti porą riekių duonos su kruopele iš anglies pagaminto margarino. Bloko seniūnas atveda juos prie barako: „Stot! Aplink! Greičiau! Klausykit visi! Šiandien prieš pietus blokfiureris buvo B korpuse ir išvertė visas lovas, nes jos buvo paklotos kaip kiaulių. B korpusas dabar neis valgyti, bet kuo gražiausiai paklos savo lovas. Jei visos lovos bus tvarkoj, po valandos gausite vakarienę. Aš pats patikrinsiu. Vykdyk!" Viskas, taš-

kas. Nepadiskutuosi, nepaklausi, neatsiprašysi, nepaaiškinsi. Visagalis paliepė. B korpusas gavo valgyti tada, kai kiti jau ruošėsi gulti. Pasigilinus išaiškėja — nebuvo jokio blokfiurerio, tik bloko šeimininkas pykčio priepuolio pagautas išvertė lovas, kad galėtų pakankinti žmones.

Patikrinimai jam taip pat suteikdavo pakankamai progų piktai pakankinti savo bloką. Kai rytais kitų blokų kaliniai rūkydami dar slampinėdavo apie savo baraką, pasiutęs seniūnas jau prieš pusvalandį būdavo išvaręs ir surikiavęs savo bloką. Jis mokėdavo išnaudoti laiką: tai vienas nelygiuoja, kitas vėl per daug išsikiša į priekį, tai jis apsiriko skaičiuodamas, tai kažkas porą centimetrų aukštesnis už greta stovintį ir t. t. Jis sugebėdavo tokiais ir panašiais niekais užimti tą pusvalandį. Tai pastebėjęs blokfiureris pridėdavo nuo savęs dar pipirų, gerokai aštresnių, su pritūpimais, gulimu ir kitokiu sportu. Bloko seniūnas sublizgėdavo šio įgudusio kankintojo akyse.

Į patikrinimų aikštę žygiuoti reikėjo be priekaištų, lygiuoti, išlaikyti reikiamą atstumą, pakelti galvą. Patikrinimų aikštėje — vėl iš naujo. Vos iš tolo pasirodžius perimančiam blokfiureriui, seniūnas sukomanduodavo: „Ramiai! Pagarba dešinėn!" Atrodydavo taip, tarsi norėtų raportuoti dar tik pusiaukelėje esančiam blokfiureriui. Visas blokas stovėdavo nekrustelėdamas. Buvo šimtai kankinimo būdų, kurie pamažu žlugdė žmogų, niekados negalėjai žinoti, ar jie neatras dar ko nors nauja.

Gyvenamųjų patalpų budintysis ir bloko raštininkas taip pat buvo klusnūs įrankiai seniūno rankose. Jie darė viską, ko šis reikalavo, buvo jo ištikimi parankiniai. O jei dar sutapdavo jų pažiūros ir polinkiai, būdavo visai gerai: suimtieji buvo kamuojami, apvagiami ir apiplėšiami. Jie nugnybdavo nuo ir taip mažo duonos ir marmelado gabalėlio, sakydami: daugelis mažų sudaro didelį.

Niekas nesistebėjo išgirdę pasakojant, kad pas seniūną ar budintį buvo rasta 5—10 kepalų duonos, 3—5 pakeliai margarino, 2—3 svarai marmelado ar 3—5 svarai dešros. Tai pasitaikydavo dažnai. O iš kur? Iš virtuvės? O ne, iš tų kaliniams vos gyvybę palaikančių porcijų. Kaipgi patikrinsi, ar tai tikrai 20 g margarino? Gal tik 18! Nustatyti neįmanoma. Bet iš 150 žmonių susidarydavo jau

300 g, kurie praversdavo budinčiajam, seniūnui ar raštininkui, arba visiems trims. Vėliau, padidėjus žmonių skaičiui iki 400, o paskutiniais metais net iki 600, atėmus iš kiekvieno po porą gramų susidarydavo solidus kiekis — 800—1200 g. Tai reiškė pustrečio pakelio per vieną paskirstymą.

Kas iš to, jei ir būtum galėjęs pastebėti tą skirtumą? Kuo gi patikėtų, tavim ar turinčiu begalinį stovyklos raštininkų ir vadovybės pasitikėjimą seniūnu? Jis kas savaitę duoda stovyklai tiek ir tiek naujokų, o SS nereikia nė piršto pajudinti. O tu galėjai tikėtis, kad po 3—5 dienų būsi pervestas į tokią darbo komandą, kurioje vargu ar sugebėsi išgyventi.

„Reikia burtis draugėn ir visiems kartu protestuoti prieš tokią neteisybę!" Mielas skaitytojau, tu atsilikęs, tu nesugebi atsikratyti civilinio mąstymo būdo. Tai būtų maišto kurstymas! Ir kas iš to? Tavo „likimo draugas" su seniūno raiščiu ant rankovės yra tavo gyvenimo ponas ir su juo tu turi būti geruoju, kad ir ką apie jį galvotum.

Jei gauni siuntinius, nedrįsk pamiršti bloko seniūno — jis nenori būti skriaudžiamas. Gavai 1/2 svaro sviesto — eik pas seniūną ketvirtadaliu svaro nešinas. Jis sako: „Aš negaliu iš tavęs imti, tu tiek mažai gavai". Gavai kilogramą lašinių — perleisk jam trečdalį. Jie tiesiog skendėjo riebaluose, lašiniuose ir kumpiuose. Dažnas jų per visą siuntinių gavimo laikotarpį net nepažvelgdavo į stovyklos maistą, sočiai turėdavo kur kas geresnių dalykų. Ko nesugebėdavo suryti, iškeisdavo į tabaką, cigarus, spiritą, kavą ir kitokius gerus daiktus.

Šia tema vienas konkretus pavyzdys:

53-iame bloke buvo toks seniūnas, pavarde Skrandies. Beje, jis sakėsi esąs komunistas, Hamburge buvęs KDP veikėju, nors tai, žinoma, nelabai įtikėtina. Bjaurus tipas, tikras žiauruolis, neturintis jokių moralės principų ir skrupulų, ilgus metus kalėjęs, pabuvojęs klinkerio kasyklose, trumpiau tariant, savo kailiu patyręs viską.

1942 metais į jo bloką atėjo naujokas, teisininkas. Seniūnui tai buvo kaip jaučiui raudona skraistė. Jis nenorėjo girdėti apie juristus, apie jokius advokatus, teisėjus ir prokurorus. Naujokas kas savaitę ar kas antrą gaudavo

siuntinius su sviestu, lašiniais, pakepinta duona, cukrumi ir t. t. Gavęs pirmuosius siuntinius jis davė seniūnui sviesto (kartą net visą svarą!), lašinių, dešros. Anam, matyt, pasirodė per mažai. Vieną sekmadienį seniūnas iš jo spintelės viską išvertė, numetė ant stalo ir išdalino. Jis aiškino: sviestas jau apkartęs (o iš tiesų sviestas skaniai kvepėjo), lašiniai supeliję (paviršiuje nuo įsūdymo buvo išsikristalizavusi druska), duona pasenusi (tai buvo pakepinta duona, tokia išsilaiko kelis mėnesius). Kai apiplėštasis bandė prieštarauti — gavo kumščiu į veidą. — „Nori mane apšaukti melagiu, mėšlina kiaule! Greit nudvėsi!" Ką galėjai daryti? Kažkas patarė jam skųstis stovyklos raštinėje ar rašyti stovyklos valdžiai, bet visuomet grėsė pavojus už skundus būti žiauriai nubaustam.

Tai štai kas tokie buvo tie brigadininkai ir seniūnai, kalinių nekenčiami SS pagalbininkai.

Žinoma, ne vienas toks brigadininkas ar seniūnas anksčiau ar vėliau gaudavo ką nusipelnę. Pasiautėjęs kurį laiką kaip esesininkų sėbras, nužudęs pakankamai aukų, jis tapdavo neparankus savo ponams. Jis per daug žinojo apie jų piktadarybes ir vieną gražią dieną toks liudininkas galėjo esesininkams užtraukti nelaimę. Dėl to pastarieji pasistengdavo juo laiku atsikratyti.

Patys kaliniai taip pat nutildydavo amžiams tokius bestijas, kai tik tam pasitaikydavo palankus momentas. Atsitiko kartą taip, kad vienas buvęs vyresniuoju buvo uždarytas sekmadienį į prausyklą. Jam buvo palikta virvė, kad jis pats save nuteistų. Prieš tai jis buvo moraliai apdorotas, jis visai neturėjo ramybės. Tai vienas, tai kitas vis prieidavo prie prausyklos durų ir klausdavo, ar jis dar nepasikorė, nejaugi jam, tokiam drąsiam, neužteks valios šiam paskutiniam „žygdarbiui"? Ne vienas tokiu būdu gavo galą, kurio seniai savo elgesiu buvo nusipelnęs. Apie tai, kaip vėliau pagarsėję savo likimo draugų, ypač rusų ir ukrainiečių, kankintojai bandė išvengti jiems skirto atpildo, bus aprašyta kitoje vietoje.

Geležinis Gustav'as

Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklos baubas ilgą laiką buvo Geležinis Gustav'as, trumpai vadinamas „Geležiniu". Tai buvo SS oberšarfiureris, vėliau paaukštintas iki hauptšarfiurerio ir unterštурmfiurerio. Jo tikroji pavardė buvo Gustav Zorge, buvęs kalvis, kilęs iš Rytų Prūsijos.

Vien jo išorė galėjo įvaryti siaubą. Niūrus plėšraus laukinio žvėries žvilgsnis ir trankus balsas veikė nemaloniai. Niekur ir niekada nebūdavai nuo jo saugus. Išgirdęs: „Geležinis!" — sprukdavai, kur galėdavai. Susitikimas su juo nežadėjo nieko gero. Jam buvo malonu tyčiotis ir kankinti. Jis ilgą laiką buvo raportfiureriu, nuo kurio gera dalimi priklausė elgesys su kaliniais. Blokfiureriai, matydami, kaip niekšiškai ir žiauriai su kaliniais elgiasi jų raportfiureris, nenorėdavo atsilikti. Labiausiai jis kankindavo žydus ir dvasininkus, nepraleisdavo nė mažiausios progos.

Atveža kartą naujoką kunigą. Jam baisiai nepasiseka — jis iš karto atkreipia į save „Geležinio" dėmesį. „Geležinis" klausia jo: „Kodėl jūs čia?" Beje, tai buvo klausimas, į kurį tekdavo atsakyti ne tik naujokams, bet ir daugeliui stovyklos senbuvių. „Aš netikėjau Vokietijos pergale ir pasakiau tai", — atsakė. Tada jo paklausė, ar jis tos pergalės nenorėtų? „Norėčiau, bet Vokietija nelaimės". Tada buvo apdorotas kumščiais į veidą ir spyriais į blauzdikaulius bei į papilvę. „Geležinis" mušė ir tyčiojosi iš jo gerą pusvalandį, sumuštąjį teko išnešti. Netrukus jis mirė. Geležinis Gustav'as turėjo baisiai stiprią kairiąją ranką ir tuo labai didžiavosi. Vieninteliu smūgiu į smakrą jis patiesdavo ant grindų tvirčiausią vyrą. O jei dar pastebėdavo, kad mušamasis nenori pasiduoti, bando išsilaikyti, kirsdavo kumščiu į skruostą ar smilkinį. Jei ir po šito smūgio kalinys netysodavo prie jo kojų, smogdavo dar kartą ir sykiu spirdavo į paslėpsnius. Dabar jau parkrisdavo kiekvienas, kad ir koks stiprus būtų. Reikėjo įsikalti į galvą: gavai nuo „Geležinio" smūgį — tieskis visu ūgiu ant žemės. Taip galėjai kartais išsigelbėti nuo tolesnio mušimo. „Geležinis" tada pats gėrėdavosi savo

žygdarbio rezultatu ir pasitraukdavo nuo aukos. Kiekvienas žmogus turi kokią silpną charakterio vietą.

„Geležinio" reikėjo bijoti ir rytais prie ambulatorijos. Iki 1941 metų susirgusiems buvo tiesiog katastrofiškos sąlygos. Tik vėliau oberšturmfiureris daktaras Baumkoffer'is, buvęs labai reta ir nesuprantama išimtimi, padarė čia perversmą. O šturmfiurerio daktaro Schmidt'o ir kitų stovyklos gydytojų laikais, kai stovyklos komedantais buvo tokie tipai kaip „Kvadratas", „Geležinis" prie ambulatorijos ir pastato viduje galėjo siautėti kiek tinkamas. Dėl labai prasto maisto, vergiškų darbo sąlygų ir baisaus prižiūrėtojų elgesio buvo daugybė ligonių. Šimtai tų, kuriems tikrai reikėjo medikų pagalbos, kasdien stovėdavo prie ambulatorijos. Jie laukdavo ištisas valandas, nes jų neįleisdavo vidun tol, kol jų neapžiūrėdavo lagerfiureris ar „Geležinis". Pagaliau šelmiškai išsiviepęs pasirodydavo „Geležinis". — „Na, mėšlo maišai, tingūs šunes, vėl susirinkote čia būriais? Kas jums yra?" — durdavo pirštu. — „Sutinusios kojos". — „Lauk! Kairėn!" — „Jums?" — „Širdies spazmai". — „Man taip pat skauda širdį!" — „Lauk! Kairėn!" — „Jums?" — „Turiu karščio". — „Pamatuoti temperatūrą!" Termometras rodo 39,8. — „Koks čia karštis, dvokiantis tinginy! Lauk! Kairėn!" — „Jums?" Muselmanas gali stovėti tik draugų padedamas ir vos ištaria kelis žodžius: „Jau tris dienas baisiai viduriuoju... nieko negaliu valgyti... skauda galvą ir pilvą". „Į dešinę! Kandidatas į krematoriumą!"

Tokiu būdu būdavo nustatoma, kas serga, kas ne. Iš 300—400 likdavo 20—25, tie laimingieji patekdavo į ambulatoriją, ir juos buvo leidžiama apžiūrėti. Tačiau ir tai dar nereiškė, kad visi bus priimti. Priimdavo tik 5—8. Kitiems „Geležinis" pasakydavo: „Kairėn! Marš!" Tai reiškė — į patikrinimų aikštę. Ten kaip tik būdavo sportuojama, žmones gydė nuo tinginystės. — Arbeit macht frei! (Darbas išlaisvina!)

Taigi į ambulatoriją patekdavo tik patys sunkiausi ligoniai. Tokios priemonės, žinoma, buvo tiesiogiai susijusios su mirčių skaičiumi, leido paprasčiausiai atsikratyti nereikalingų „nusikaltėlių". Jei tau atsitiktinai pasisekdavo — beveik viską lėmė atsitiktinumas — patekti pas gy-

dytoją ir būti paguldytam į ligoninę, negalėjai būti tikras, kad pasveiksi. Kas antrą, kas trečią dieną, mažiausiai du kartus per savaitę „Geležinis" ateidavo į ligoninės baraką, kad išmestų apsimetėlius. Jis neklausdavo gydytojo ar ligonio apie savijautą, nekreipė dėmesio į tai, kiek laiko ligonis guli, ar bent kiek pasveiko. Vienintelis kriterijus buvo temperatūros kreivė: jei pacientas dvi dienas neturėjo temperatūros daugiau kaip 39° — „Geležinio" manymu, jį galima išrašyti. Ne gydytojas (taip pat nedaug tesirūpinantis kalinių sveikata), bet Geležinis Gustav'as buvo ligoninės šeimininkas. Vien dėl šio nežmoniško elgesio jo sąžinę slėgė daugybės žmonių mirtis. Jis panaudodavo visas priemones, kokias tik galėdavo sugalvoti, kaliniams kankinti ir jų sveikatai palaužti. Nebuvo nei vieno kalinio, kurio „Geležinis" nebūtų pasiuntęs sportuoti, o jei dar jis pats ten dalyvaudavo ir asmeniškai „prižiūrėdavo", to negalėjai užmiršti. Po to dar ilgai mausdavo kaulus ir skaudėdavo raumenis.

Patikrinimai jam irgi patikdavo. Čia jis mus kankindavo liepdamas ramiai išsitempus stovėti, išlaikydavo ilgiausiai po patikrinimo. Dėkodavai Dievui galų gale išgirdęs komandą: „Visi kairėn! Žengte marš!" Iš muselmano krūtinės išsprūsdavo palengvėjimo atodūsis: „Šiandien ištvėriau!"

O sekmadienio popietinis patikrinimas! Stovėdavai čia saulei kepinant ar spiginant šalčiui ištisas valandas. Patikrinimas būdavo seniai pasibaigęs, galėtume eiti. Bet ne! — „Dainą!" — rikteli „Geležinis". Greitai atgabenama nedidelė pakyla. Dirigentas, 20 metų pulko orkestrui vadovavęs senas muzikantas, po ilgų metų, praleistų sunkiųjų darbų kalėjime, už „tėvynės išdavimą" vėl atsidūręs KS, lipa ant pakylos. „Esterwegen'as!" Ir nuskamba kalinių atliekama daina apie Esterwegen'ą:

Tai buvo Esterwegen'e,
Čia praleidau daug dienų ir metų —
Paklauskite mane, ar man gerai?
Mane traukia į tėvynę.

Pasibaigus šitai dainai vėl riktelėdavo: „Haselnuß" („Lazdyno riešutėlis") ... trys... keturi. 15 000—20 000

dainininkų pradėdavo nedarniai dainuoti. Tuomet „Geležinis" pasiusdavo: „Dainuosite be galo, jei nesusiimsite!" Mes puikiausiai žinojome, kad jis gali tęsėti savo pažadą. Mes pasitempdavome, kiek tik jėgos leisdavo. Visi stengėsi negalvoti apie tą šlykštų paradoksą, kad būdami vergais, mes dar turėjome dainuoti dainas, kurių mums visai nereikėjo, kurios tik žadino mums liūdnus prisiminimus. Jei negalėjai atsiginti tų minčių, tave apimdavo toks beviltiškas liūdesys, kad dažnas pagalvodavo: geriau mirtis, tada pasibaigtų viskas! Bet tuoj pagalvodavai apie žmoną, vaikus, tėvą, nepraradusius vilties kada nors tavęs sulaukti. Tai suteikdavo jėgų, ir tu ryžtingai pasipriešindavai silpnumui, sukąsdavai dantis ir pasakydavai sau: „Aš privalau gyventi!" Šitas „privalau" padėdavo mums tomis silpnumo valandėlėmis. Deja, tai ne visiems pavykdavo. Tie, kurie neturėjo pakankamai ryžto gyventi, žuvo. Ne vienas jų būtų galėjęs dar išvysti savo artimuosius, jei būtų pajėgęs įveikti tuos silpnumo priepuolius.

Kai išdainuodavom visas dainas, o tų mums leistų repertuare buvo penkios, laukdavome, ištiesę kaklus, ar „Geležinis" dar dėl ko nors neprikibs. Mums dainuojant jis sėlindavo tarsi tigras tarp blokų, dairydavosi lyg maitvanagis, klausydavosi, kaip kiekvienas dainuoja. Vargas tam, kas traukdavo nepakankamai garsiai. Tuojau gaudavo smūgį kumščiu. Kai jausdavai jį esant netoliese, stengdavaisi rėkti iš visos gerklės, net nemokėdamas dainos žodžių, lūpas dėliojai taip, tarsi trauktum kiek gali. „Geležinis" reikalavo dainuoti garsiai, o kaip tai skambėjo — buvo antraeilis dalykas. Ir ko gi norėti iš jokio išsilavinimo neragavusio, bet taip gerai apie save galvojančio tipo?

Būdamas raportfiureriu jis stengėsi daryti įspūdį, tarsi būtų teisingumo dievas. Kiek žmonių jis varė per ožį, prie mieto, laikė bunkeryje ir pasiuntė į krematoriumą! Jis buvo ir talentingas spekuliantas. Per visą buvimo Sachsenhausen'e laiką jis, ko gero, neišleido savo reikmėms nė grašio — ir taip gaudavo viską, ko reikėjo. „Geležinis" išnaudodavo kiekvieną progą ką nors sau pasiglemžti, versdavo kalinius jam viską „organizuoti". Kaliniai dirbo vi-

sur: maisto sandėlyje, virtuvėje, kiaulių tvarte, triušidėje, daržuose, mėsinėje, kepykloje ir parduotuvėse. Visi privalėjo parūpinti jam visko, ko tik jis įsigeisdavo. Tiesą sakant, ne jis vienas taip „organizuodavo". Glemžė ir vogė visi, pradedant stovyklų inspektoriumi, SS grupenfiureriu Pohl'iu, kuris kalinių dėka pasistatė ir įsirengė ištaigingą vilą, komendantu ir lagerfiureriu ir baigiant blokfiureriu ir eiliniu esesininku. Jie visi vogė kaip varnai. Kaliniai privalėjo viską duoti ir viską parūpinti, o nutverti užmokėti savo kailiu. „Geležinis" neatsilikdavo nuo kitų, dar daugiau, jis buvo „organizatorius" pačia blogiausia prasme. Maisto sandėlio rūsyje jis liepė jam įrengti triušidę (triušiai, žinoma, iš stovyklos triušių fermos). Mėsos trūkumu jis nesiskundė. Ne vieną gabalą, įsidėjęs į kartoninę dėžę ir užsidėjęs ant dviračio, išsivežė per vartus namo — patrulis neturėjo teisės kontroliuoti raportfiurerio. Jis nepasitenkino įprastu „organizavimu", imdavosi stambesnių ir sudėtingesnių machinacijų, kurioms prireikdavo suklastoti nemažai dokumentų, kol vieną gražią dieną įkliuvo. Šį kartą net tie, kurie norėjo jį užstoti, negalėjo padėti, jis buvo suimtas ir turėjo stoti prieš teismą. Jis gavo kalėjimo, iš jo buvo atimtas laipsnis. Tačiau ne taip paprasta esesininką pasodinti už grotų. Buvo rasta kažkokia bausmės forma, o po kurio laiko jis net gavo komandą.

Vis dėlto likimas ir jį nubaudė. Per sprogimą gamykloje jis neteko kojos. Niekas nepraeina be atlygio. Ir tokius tipus pamoko gyvenimas, tarsi patvirtindamas pasakymą: nedaryk kitam to, ko nenori, kad tau darytų. Gustav'as Zorge spardė tūkstančius, daugeliui tai buvo paskutinis, mirtinas spyris. Ir štai likimas jam atėmė koją; tai buvo tarsi perspėjimas jam ir į jį panašiems.

Aš tvirtai įsitikinęs, kad niekas nelieka neatlyginta. Tai pasitvirtino ir kitą kartą. Kai 1941 metais mane suėmė gestapas, kaip tik prasidėjo karas su Tarybų Sąjunga. Tarybiniai lakūnai bombardavo įvairias miesto vietas. Bomba pataikė į namą, kurio trečiame aukšte gyveno prižiūrėtojas, pavarde, rodos, Niekstadt'as. Antskrydžio metu jis buvo namie ir ruošėsi į tarnybą. Maža bomba pramušė mansardą, jo buto grindis, o jis per skylę nukrito į pir-

mą aukštą, sunkiai susižeidė ir po kelių valandų mirė. Kaliniai pasakojo, kad jis kalėjime labiausiai kankindavęs kalinius. Jie buvo labai patenkinti, kad jis taip gavo galą. „Likimas sureguliuoja oblių ir visus vienodai nuobliuoja". Taip atsitiko ir Trečiojo Reicho režimui.

Žydai

Nacionalsocialistai buvo užsibrėžę tikslą išnaikinti žydus, pirmiausia Vokietijoje, po to okupuotuose kraštuose, o užkariavus pasaulį — visus iki vieno. Niekur nebuvo taip nežmoniškai elgiamasi, kaip atskirtose nuo visuomenės koncentracijos stovyklose. Šimtai tūkstančių vyrų ir moterų, vaikų ir senių, turtingų ir skurdžių, garsių žmonių ir paprastų darbininkų, Vokietijos ir užsienio žydų tarp KS sienų atsisveikino su gyvenimu. Vien tik Sachsenhausen'e nuo ligų, išsekimo ir kankinimų mirė daugiau nei 10 tūkstančių žydų.

Žydą visada sutikdavo žiauriai, nes tai buvo žydas. Tai galėjo būti padoriausias, daug gero žmonijai davęs žmogus, bet vien tai, kad jis buvo žydas, davė teisę eiliniam esesininkui elgtis su juo baisiau nei su pasiutusiu šunimi. Pasiutusio šuns nekankina, jį nušauna. Pakliuvęs į esesininkų rankas žydas buvo kankinamas tol, kol vos gyvas, visas paplūdęs kraujais likdavo gulėti. Gulintį beveik be sąmonės esesininkas paspirdavo ir patenkintas klausdavo: „Na kaip, užteks, smirdantis žydpalaiki?"

Naujokai žydai praėjus izoliacijos laikui nebuvo apgyvendinami drauge su kitais kaliniais, bet buvo išskirstomi į vadinamuosius žydų blokus. Jie ten gyveno vieni, dažniausiai lankomi blokfiurerių, kęsdami griežčiausią režimą ir visokius apribojimus. Pasitaikydavo, kad keletas blokfiurerių tiesiog šiaip sau ateidavo į žydų bloką. Jie siautėdavo, apversdavo viską aukštyn kojomis, vaikydavo ir mušdavo žydus. Paskui išvarydavo visus į lauką ir liepdavo sportuoti: gulti ir keltis, voliotis, šokinėti, tupėti, stovėti „Sachsengruß" poza. Oras ir metų laikas buvo visiškai nesvarbu. Kuo šalčiau, tuo mažiau judėti, tuo ilgiau stovėti pusiau pritūpus; plieskiant karštai liepos mėnesio

saulei — kiek galima daugiau judėti; lyjant — stovėti ir voliotis, siaučiant pūgai — daryti gimnastikos pratimus ir atsispaudimus. Viskas buvo parenkama pagal laiką ir orą. Kas išsekęs nebepasikeldavo, tą paragindavo spyriu į veidą ar tarpkojį (šią kūno vietą esesininkai buvo ypač pamėgę), spardydavo tol, kol parkritusiojo jau niekas nebegalėdavo prikelti.

Kartą vienas blokfiureris, aštuoniolikmetis avantiūristas, pagautas ypatingo sadizmo priepuolio, nusivedė kelis žydus prie hidranto ir liepė prijungti ugniagesių žarną. Tada įjungė vandenį ir stipria vandens srove ėmė čaižyti išrengtus žydus. Tas, kuris veidą ar galvą išdrįsdavo prisidengti rankomis, galėjo susilaukti ir daug blogesnių dalykų. Šitas šėtonas nukreipdavo srovę tiesiai į veidą. Tai buvo tolygu mirčiai, nes žmonės uždusdavo paspringę vandeniu.

Paros laikas čia neturėjo jokios reikšmės. Buvo tyčiojamasi dieną ir naktį, su dideliu malonumu, ypač grįžus po sunkaus darbo arba visiems susėdus vakarienės. Horizonte pasirodydavo viena bestijų, ir velniškas žaidimas prasidėdavo. Arba, sakysim, kaliniai ruošiasi gulti miegoti, daugelis jau nusirengę. Tada vienas tų bestijų surinka šėtonišku balsu: „Visi į lauką! Žydiškos kiaulės, jūs vis dar čia?" Pliaukši smūgiai, ir netrukus jau visi vienmarškiniai stovi iki kelių sniege. Suprantama, ir ne žydų blokai dažnai patirdavo visokių „siurprizų", bet elgesiui su žydais aprašyti trūksta žodžių.

Žydai beveik nieko negalėjo nusipirkti. Rūkalų ar dar ko nors jie galėjo nusipirkti tik paslapčiomis. Tačiau kartais jie turėdavo pasirašyti kvitus nemažoms sumoms, kurias esą buvo paėmę iš savo sąskaitos. Kur tie pinigėliai nuplaukdavo, galėjo pasakyti tik stovyklos valdžia. Viena aišku — ne kalinių naudai. Gal jie buvo panaudojami dažniems ir dideliems trūkumams SS valgykloje padengti. Šimtai tūkstančių žydų uždirbtų markių be jokios ataskaitos buvo sunaudojama esesininkų reikmėms.

1937-ųjų žiemą į stovyklą buvo atvežta keletas tūkstančių naujokų. Iš karto galėjai pastebėti, kad jie buvo kažkokie kitokie. Buvo gerai apsirengę, vilkėjo brangiais kailiniais ir jau iš pirmo žvilgsnio darė pasiturinčių žmo-

nių įspūdį. Jie turėjo geras profesijas ir priklausė aukštesniems visuomenės sluoksniams: gydytojai, advokatai, direktoriai, stambūs pirkliai ir fabrikantai. Juos visus suėmė vienu metu, jiems buvo liepta apsirengti geriausiais drabužiais ir pasiimti su savim visus pinigus ir brangenybes. Jiems, žinoma, nepasakė, kur juos veš. Jie atsidūrė Sachsenhausen'e. O čia su jais elgėsi taip, kaip su visais kaliniais. Iš jų viską atėmė, aprengė dryžuotais skudurais ir lygiai taip pat iš jų tyčiojosi.

Po kelių dienų jiems buvo priminta, kad jie galbūt dar turi kur nors sąskaitą, gal turi paslėpę briliantų, aukso ir kitokių brangių daiktų, kurių visada taip troško esesininkų širdys. Reikia pasakyti dar daugiau — už brangenybes jie galėjo būti paleisti, kai kurie iš tų žydų galėjo visai išvažiuoti iš Vokietijos. Manau, mielas skaitytojau, nesunkiai suvoksi, kokia tai buvo kaina.

Ir ko tik neišdarinėdavo su žydais! Šaltą 1938—1939-ųjų metų žiemą juos vesdavo į vadinamąjį technikos kiemą, tuo metu tik pradėtą statyti, iki kelių pripustytą sniego. Ten buvo didelė, kelių metrų gylio duobė, irgi pripustyta sniego. Šitoje duobėje žydai turėjo tiesinti senas surūdijusias vinis. Jiems nedavė plaktukų ar kitokių geležinių įrankių. Reikėjo patiems susirasti akmenų ar plytų nuolaužų, kurių čia taip pat nelengva buvo aptikti. Sugrubusiais pirštais, spaudžiant 20° šalčiui, vos ne iki kelių sniege, jie tiesino vinis. Netoliese stovėję sargybiniai ragino greičiau dirbti, visokiais būdais mušė ir kankino žydus. Kai sargyba kiek atsitraukdavo, žydai puldavo rinkti sausesnių skiedrų, susikurdavo lauželį ir šildydavo jau pusiau nušalusias rankas. Vienas saugodavo, kad netyčia neužkluptų. Jei pasirodydavo koks blokfiureris, ugnį tuojau užmėtydavo sniegu. Tas vinių tiesinimas ne vienam kainavo gyvybę.

Tokie dalykai Sachsenhausen'e vyko visą laiką. Žydas reiškė tiek pat kiek žiurkė. Kaip policija, išdėliodama visur nuodus, naikina žiurkes, taip esesininkai koncentracijos stovyklose žudė žydus. O kaip naciai tai pateikdavo visuomenei? Atsiverskime 1940-ųjų „Illustrierter Beobachter". Čia rasime specialiai žydų temai skirtas nuotraukas iš Sachsenhausen'o. Stengiamasi sudaryti įspūdį, tarsi

koncentracijos stovykla būtų labai reikalinga įstaiga, kuri labai žmogiškai moko dykaduonius dirbti. Neinformuotas iliustruoto žurnalo skaitytojas, geriantis kavos surogatą ir rūkantis cigarą, turėjo patikėti, kad su tuo vengiančiu darbo parazitu žydu elgiamasi daug švelniau nei su į Reicho armiją patekusiu aštuoniolikmečiu. Ši propaganda turėjo įtikinti pasaulį. O tikrovė buvo visai kitokia. Jos visai negalėjo įsivaizduoti šio žurnalo skaitytojas.

Iš kur jis galėjo žinoti tą šiurpią tiesą? Kas galėjo jam tai išaiškinti? Dažnai girdi sakant: „Mes to tikrai nežinojome, net negalėjome pagalvoti, kad buvo taip blogai. Koncentracijos stovyklą mes įsivaizdavome kaip paprastą ar sunkiųjų darbų kalėjimą. Apie tokius kankinimus ir žudymus mes neturėjome menkiausio supratimo. Niekas mums to nepasakojo. Mano dėdė, pats buvęs koncentracijos stovykloje ir vėliau iš jos paleistas, nieko nepasakojo mums apie tokius baisius dalykus..." Teisybė. Kiekvienas išleidžiamasis (tokių būdavo labai nedaug) prieš paleidimą turėjo pasirašyti pasižadėjimą, kad niekam ir niekada neprasitars nė vienu žodžiu apie tai, ką matė ir patyrė koncentracijos stovykloje ar darbo vietoje. Nusižegusiųjų šiam reikalavimui laukdavo tam tikra bausmė, kurią turėjai suprasti kaip mirties bausmę.

Įsivaizduokime sau iš KS paleistąjį: jis džiaugiasi ištrūkęs iš šito pragaro. Vėl patekti čia? Geriau mirti, negu patekti atgal į stovyklą ir būti ten pakartam ar vežant mirtinai primuštam. Todėl jis tylės kaip kapas. Kuo jis galėjo pasitikėti? Trečiajame Reiche visi šnipinėjo vienas kitą — sūnus tėvą, žmona vyrą, draugas draugą. Gestapas visur turėjo šnipų, visą tautą buvo apraizgęs šnipų voratinklis. Šiandien tai gal atrodo neįtikėtina, bet tai nieko nekeičia ano meto tikrovėje. Kaip tik su tais, kurie šiandien mušdamiesi į krūtinę tvirtina: Ne aš! Ne aš!, reikia elgtis itin atsargiai. Juoda jų sąžinė verčia kasdien garsiai šaukti, idant greičiau būtų užmiršti jų tuometiniai darbai.

Mes, ilgamečiai koncentracijos stovyklos katorginiinkai, išmokome vertinti ne išorinį elgesį ar saldų suokimą, o tikrąją žmogaus vertę, jo esmę. Šioje srityje mes išėjome gerą mokyklą. Mes žinome, ko iš tikrųjų gali laukti

iš žmogaus. Gražios frazės ir pompastiškos kalbos mūsų neveikia. Kad ir kaip stengtumeisi užtušuoti savo praeitį, nusiplauti buvusį purvą — vis tiek būsi teisingai įvertintas. Nuo mūsų nepaslėpsi, kas iš tikrųjų slypi tavo viduje. Geriau nepasitaikyk mūsų kelyje, dink, kad mes nebūtume priversti pastatyti tave prie gėdos stulpo. O mes tai padarysime be atodairos, nes mes pasidarėme kieti. Tavęs neapsaugos nei garsi pavardė, nei titulas, nei aukštos pareigos. Mes pakankamai prisižiūrėjome kaukių ir matėme tuos veidus be kaukių — dėl to taip mokame atskirti žmones.

Ir dar apie teiginį: „Mes nieko apie tai nežinojome". Tauta nežinojo. Bet tai negali būti pasiteisinimas prieš buvusius katorgininkus. Tauta atidavė savo balsus, kad šie žmonijos nusikaltėliai būtų pasodinti ant valdžios žirgo. Jeigu 1933 metais būtų buvęs ištartas ryžtingas „Ne!", nebūtų nieko panašaus atsitikę. „Mes norime matyti mūsų fiurerį!"—„Mes dėkojame mūsų fiureriui!" — išteriškai šaukė tarsi išprotėjusi minia. Ir ši minia negali laikyti savęs nekalta, ji turi justi savo atsakomybę bei visuotinę kaltę ir neneigti jos, jei yra garbinga ir jei nori kurti geresnę ateitį. Tai nelengva, bet neišvengiama.

SS, nevengdama jokių priemonių, naikino žydus. Sachsenhausen'as buvo kiek nepatogus tuo, kad netoliese, Oranienburg'e, buvo SS vyriausioji valdyba (centrinė būstinė), koncentracijos stovyklų inspekcija ir t. t. Į užsienį prasiskverbdavo žinios apie baisią padėtį Sachsenhausen'e. Žinias perduodavo ne kaliniai, o patys esesininkai. Jei jie buvo niekšai, tai kodėl negalėjo tapti dar didesniais niekšais ir dėl materialinės naudos pasidaryti agentais.

Užsienis sužinojo šį bei tą apie Sachsenhausen'ą, apie žydų kankinimą ir žudymą. Pasidarė neparanku Sachsenhausen'e tęsti žydų naikinimą. Nepasiteisinsi paskui, kad nežinojai nieko apie padėtį stovykloje, kuri buvo arčiausiai vyriausiosios būstinės. Bet žydus reikėjo naikinti! O kaip? Niekas Trečiajame Reiche nebuvo toks išradingas, kaip SS ir gestapas. Ir čia jie rado išeitį, labai paprastą ir labai gerą: visi žydai iš Sachsenhausen'o buvo išvežti į Auschwitz'ą. Puiki mintis! — manė SS vadai. Du zuikiai

vienu šūviu: nukreiptas dėmesys nuo Sachsenhausen'o, o Auschwitz'as žydus dorojo ne blogiau už Sachsenhausen'ą.

Reikia pasakyti skaitytojui, kad tuometiniame Sachsenhausen'e dar nebuvo dujų kamerų, jos atsirado ten gerokai vėliau. O Auschwitz'as turėjo erdvias kameras, galinčias daug praryti per vieną dieną. Jos buvo įrengtos niekuo nuo kitų nesiskiriančiuose barakuose. Į juos buvo sugrūdami ištisi ešelonai, su moterimis ir vaikais, juo labiau kad kamerų vidus taip pat nerodė jų tikrosios paskirties. Naujokai turėdavo pasiruošti prausimuisi. Tuo tarpu durys būdavo sandariai uždaromos ir atsukami dujų čiaupai. Bekvapės dujos kaipmat atlikdavo savo darbą, belikdavo tik sukrauti lavonus į vagoną ir nuvežti į krematoriumą. Tokie įrengimai buvo tarsi specialiai sukurti žydams. Taigi — į Auschwitz'ą juos!

Vieną dieną, eidami po darbo pietų, mes pamatėme vartų gatvelę sėte nusėtą popieriais, kartonais, drabužiais ir pan. Stovėjo ir keletas vagonėlių su manta. Žydai po kelis su visu savo turtu prieidavo ir blokfiureris darydavo reviziją. Žmogus galėjo pasilikti tik marškinius, dryžuotas kelnes bei švarką ir kepurę, galėjo būti basnirčia įsispyręs į medpadžius, geriausiu atveju dar apvyniojęs kojas skudurais ar popieriais. Pasilikti galima buvo tik tai, kas oficialiai buvo leista kaliniui: šukas, dantų šepetėlį, gabalėlį muilo ir dar kai kurias smulkmenas. Jokio laiško, jokio popieriaus laiškams ir, žinoma, jokių pinigų. Turėję ką nors daugiau, privalėjo viską išmesti. Apatinius skalbinius reikėjo sukrauti į vagonėlį, esą paruoštą vežti daiktams į geležinkelio stotį. Žinoma, tai buvo apgaulė. Vagonėliai nepajudėjo. Pusnuogiai žydai stovėjo bjauriu oru ištisas valandas, kol buvo nuvežti į stotį. Net sunkūs ligoniai iš ligoninės barako buvo nutempti į stotį. Persikėlimas į Auschwitz'ą buvo tikrų tikriausia kelionė į mirtį.

Kartą, 1942-ųjų rudenį, pasitelkus iš piršto išlaužtą kaltinimą (esą netoli stovyklos buvo nušautas vienas partijos veikėjas, o kalti, žinoma, žydai), buvo nutarta nužudyti apie 70 žydų. Vakare juos nuvedė į dezinfekcijos skyrių ir liepė nusirengti. Bet ta dezinfekcija jiems pasi-

rodė įtartina, jie kažką nujautė. Kai jau buvo pusiau nusirengę, kažkas nebeišlaikęs riktelėjo: „Mus ves į technikos kiemą!" Visi puikiausiai suprato, kad tai reikštų sušaudymą. Kilo baisi panika ir sumaištis. Pasmerktieji atplėšė duris, pusnuogiai šoko pro langus laukan. Keletas barake buvusių esesininkų kelis kartus iššovė, bet sulaikyti bėgančiųjų buvo neįmanoma. „Mes nenorime mirti! Mes nenorime į technikos kiemą! Sušaudykite mus čia!" — garsiai šaukė jie ir bėgo į patikrinimų aikštę, ieškodami priedangos tarp tuo metu vakariniam patikrinimui išrikiuotų 15 000 žmonių. Šis nelauktas įvykis stovykloje sukėlė didelę sumaištį. Nuaidėjo keli šūviai. Lagerfiureris ir keli blokfiureriai pastojo bėgliams kelią, mėgino juos nuraminti. Laimei, jie nusiramino ir šis maištas nenusinešė daugiau gyvybių. Kitaip būtų buvę paleisti į darbą kulkosvaidžiai bokštuose ir patikrinimų aikštė galėjo būti nuklota lavonais. Žydai leidosi išvedami, o naktį buvo sušaudyti.

Sachsenhausen'as be žydų buvo tik kurį laiką. Kuo ilgiau tęsėsi karas, tuo daugiau darbo jėgos reikėjo ginklavimosi pramonei ir esesininkams. Didžiąją kalinių dalį esesininkai naudojo karo reikmių darbams. Tačiau daugelis dirbo ir tokius darbus, kurie už stovyklos ribų būtų vadinami sabotažu ir už juos būtų baudžiama mirtimi. Kad savos gamyklos būtų aprūpintos darbo jėga, vėl į Sachsenhausen'ą pradėta vežti žydus.

Taigi 1944-aisiais į Lieberose darbo stovyklą, kuri taip pat priklausė Sachsenhausen'ui, buvo atvežta 1500 žydų iš Vengrijos ir kiek vėliau į Schwarzheide prie Senffenberg'o 1000 žydų iš įvairių šalių, daugiausia iš protektoratų. Darbo sąlygos Lieberose darbo stovykloje buvo labai blogos. Trūko patalpų kaliniams apgyvendinti. Dirbti reikėjo labai sunkiai, daugiausia žemės darbus. Kasdienybe buvo tapęs žmogiškumą praradusių prižiūrėtojų žiaurus elgesys. Maistas buvo dar blogesnis negu pagrindinėje stovykloje. Papildomo davinio už darbą žydai ištisus mėnesius apskritai negaudavo. Tik vėliau, 1944-ųjų rudenį, po pakartotinų Sachsenhausen'o vyr. gydytojo Dr. Baumkoffer'io prašymų tą davinį gavo ir Lieberose žydai. Nuo 1943-ųjų dirbantys kaliniai gaudavo 100 g duonos, 5 g

margarino ir kelis gramus dešros. Apie sanitarines sąlygas geriau nekalbėti.

Kai žydai Lieberose padirbėjo kelis mėnesius, grėsmingai padidėjo mirtingumas. Daugiausia mirdavo nuo organizmo išsekimo. Mirusieji buvo tikri skeletai. Reikėjo savo akimis išvysti šiuos lavonus, kad suvoktum, kiek žmogus apskritai gali suliesėti. Buvo baisu žiūrėti — kaulai aptraukti oda. Dėl blogo maisto ir didelio fizinio išsekimo daugelis susirgdavo žarnų ir skrandžio uždegimais ir netrukus mirdavo.

Suprantama, gerokai sumažėjo darbo našumas. Ką gali padaryti visai bejėgis, be perstojo viduriuojantis žmogus? 1944-ųjų rugpjūtį buvo atrinkta 500 labiausiai fiziškai išsekusių žydų ir išgabenta į Auschwitz'ą. Apie jų likimą nereikia net rašyti — dujų kameros ir kaminas. Į jų vietą į Lieberose buvo atvežta 1000 žydų, beveik visi iš Lenkijos. Praėjus vos 6 savaitėms 800 nusilpusiųjų išvežta likviduoti į Auschwitz'ą. Vėl atvežta 1500 naujų, iš įvairiausių vietų, bet daugiausia Vengrijos žydų. Tuoj po to vėl buvo numatyta išvežti 1200 žydų, bet sutrikus transportui, planas nebuvo įgyvendintas.

Lieberose stovykloje pastaruoju metu buvo 3000 kalinių, ir šitą skaičių reikėjo padidinti iki 8000. Bet to padaryti jau nesugebėta.

Mirusiųjų skaičius augo ne kas mėnesį, o kas savaitę. Jis labai išaugo 1944-ųjų gruodį ir po to neregėtai didėjo toliau. Buvo dienų, kai mirdavo po 20—30 žmonių. Mirusiųjų Lieberose darbo stovykloje skaičius sudarė 60% visų mirusiųjų Sachsenhausen'e.

Kai iš rytų ėmė grėsmingai artėti tarybinė kariuomenė, 1945-ųjų vasario mėnesį stovykla buvo evakuota, kaliniai išvesti. Per sniegą ir šaltį, negaudami maisto, jie pėsčiomis ėjo į Sachsenhausen'ą. Kuris atsiliko — buvo nušautas ir užkastas. Viename Berlyno priemiestyje kalinius lydintys esesininkai norėjo palaidoti ar sudeginti 12 lavonų (žinoma, žydų). Vietiniai policijos organai neleido palaidoti šių smurtine mirtimi mirusių žmonių. Teko pasiimti juos su savim. Taip po aštuonių dienų ir gyvi, ir mirusieji pasiekė Sachsenhausen'ą. Nelaimingieji, vos dvi dienas pabuvę stovykloje, vėl buvo išsiųsti, šį kartą į paskutinę

kelionę. Praėjus vienai dienai buvo pranešta, kad einant iš Lieberose darbo stovyklos, pakeliui mirė 2 500 žydų.

Krematoriumas turėjo dirbti be perstojo, kad susidorotų su šitiek lavonų. Kaminai rūko dieną ir naktį. Į Sachsenhausen'ą atvyko didelę patirtį Auschwitz'e įgijęs specialios paskirties būrys, kad padėtų žudyti ir sunaikintų dangaus kerštо reikalaujančius gėdingus savo darbų pėdsakus. Būriui vadovavęs SS oberšarfiureris išrinko 34 žydus, kurie privalėjo sudeginti žydų lavonus. Be Lieberose žydų, 1945-ųjų vasarį buvo nužudyta tūkstančiai kitų žydų. Kai žudikų būrys, atlikęs užduotį Sachsenhausen'e, turėjo persikelti į kitą koncentracijos stovyklą, oberšarfiureris tuos 34 žydus, kurie jau tikėjosi išgelbėję savo gyvybę, pasiuntė į dujų kamerą, panašią į pirtį. Prieš maudymąsi jie nusirengė, o kai jau stovėjo po dušu, buvo paleistos dujos ir tie 34 tą pačią dieną išlėkė pro kaminą įkandin tų, kuriuos buvo išgabenę į krematoriumą.

Schwarzheide žydai dirbo karinėje gamykloje. Jų gyvenimo sąlygos nebuvo tokios baisios kaip Lieberose. Tai rodė ir mirčių statistika, nors ir čia daug mirdavo. Mirties priežastimis ir čia dažniausiai būdavo fizinis išsekimas ir kraujotakos sutrikimai.

Jei Sachsenhausen'o ligoninė ir sanitarinė dalis nebūtų dėjusios didžiausių pastangų ligonių ambulatoriniam gydymui, mirusiųjų skaičius būtų buvęs kelis kartus didesnis.

Kitose Sachsenhausen'ui priklausančiose darbo stovyklose (Siemens-Haselhorst'o vyrų ir moterų darbo stovykloje, moterų žydžių stovykloje Wittenberg'e) buvo geresnės darbo ir gyvenimo sąlygos. Tai taip pat matyt iš mažesnio mirčių skaičiaus.

1945-aisiais buvo visai stengiamasi išnaikinti žydus. Didžia dalimi ši užduotis buvo įvykdyta. Mirties išvengė tik nedidelė dalis žydų tautybės kalinių. Sachsenhausen'as labai daug prisidėjo prie šio juodo darbo naikinant Vokietijos ir kitų šalių žydus. Esesininkams tiko visos priemonės, padėjusios siekti pagrindinio tikslo — naikinti žydus.

Užsieniečiai koncentracijos stovyklose

Sachsenhausen'o koncentracijos stovykla pradžioje buvo skirta vokiečiams. Kai vokiečių armija okupavo Čekoslovakiją, į Sachsenhausen'ą buvo atvežta daug čekų — ištisais etapais, iš visų gyventojų sluoksnių, ypač daug inteligentų. Čia buvo įvairių profesijų žmonių, paprastų darbininkų ir ministrų, policininkų ir generolų, dvasininkų ir advokatų. Čia buvo atgabenta ir tūkstančiai Prahos bei Brunno universitetų studentų. Tai buvo ilgus metus tarp stovyklos sienų praleidę nacionalistiškai nusiteikę „elementai".

Čekai iš pradžių buvo apgyvendinti atskiruose blokuose. Jie buvo areštuojami masiškai. Studentus išvežė tiesiai iš jų bendrabučių, nepateikus jiems arešto orderio, ir jie net nesuvokė, už ką buvo uždaryti į koncentracijos stovyklą. Studentai jau buvo daug iškentę prieš atvykdami į stovyklą, bet dar blogiau buvo elgiamasi su kitais areštuotais čekais. Pavyzdžiui, buvo suimtas Ostravos vyriausiasis policijos komisaras. Jis sėdėjo vienutėje. Jam nedavė jokių priemonių kamerai valyti, privertė plikomis rankomis plauti grindis, o po to išlakti purviną vandenį. Taip pasielgti galėjo tik gestapininkai.

Čekai buvo pirmieji užsieniečiai, apsigyvenę koncentracijos stovykloje. Jie turėjo kai kurių privilegijų, iš kurių didžiausia buvo ta, kad iš savo tėvynės jie galėjo gauti tam tikrą kiekį siuntinių. Čekai neprarado savo tautiškumo, tarpusavyje kalbėjo gimtąja kalba, dainavo čekiškas dainas, net sugebėdavo gauti knygų čekų kalba. Žinoma, visa tai buvo daroma nelegaliai, nežinant stovyklos valdžiai. Kadangi jų buvo gana daug — tūkstančiai, tai po kurio laiko ir darbo komandose jie užsiėmė geresnes pozicijas, ypač dėl savo vieningumo. Jei tik vienas darbo komandoje gaudavo geresnę vietą, stengdavosi įtraukti ir daugiau savo tautiečių. Per tuos metus daug čekų, o ypač studentų, buvo paleista.

Lenkai, panašai kaip čekai, irgi laikėsi drauge. Jų taip pat atveždavo tūkstančiais, ypač inteligentų. Jie susiburdavo ir stengdavosi užimti geresnes pozicijas. Nei čekų, nei lenkų neskirdavo blokų seniūnais, brigadininkais ar

vyresniaisiais. Todėl jie stengdavosi įsitaisyti raštininkais įvairiose raštinėse ar blokų tvarkdariais. Tinkamai panaudojant siuntinius ir turint tam tikrą „organizatoriaus talentą", tai nebuvo neįmanoma. Tačiau lenkams nebuvo lengva, nes esesininkai buvo nusiteikę prieš juos dėl vokiečių — lenkų karo. Dėl tos priežasties ne vienas lenkas buvo sušaudytas.

1940-ųjų lapkričio 9-ą dieną rytinio patikrinimo metu iš lenkų bloko buvo atskirta ir atskirai išrikiuota 50 jaunų lenkų. Niekas nežinojo kokiu tikslu. Po to juos išvedė pro vartus, ir tuojau buvo paskleisti gandai, kad ordino dienos proga juos paleido į laisvę. Likusieji liūdnu ilgesingu žvilgsniu lydėjo pro vartus einančius „laiminguosius". Niekas nežinojo, kokia „laisvė" jų laukė. Patikrinimas baigėsi, stovykla buvo išvesta į darbą. Praėjus kelioms valandoms, tie „laimingieji" buvo išvesti už vartų, ten turėjo nusirengti ir beveik nuogi nuvesti į technikos kiemą, kur krūvinojo ordino šventės proga visi iki vieno sušaudyti. Ne vienas tėvas, lydėjęs savo sūnų į koncentracijos stovyklą, vidurdienį grįžęs į bloką sūnaus nerado ir daugiau jo nematė.

Kitais metais artėjant lapkričio devintajai lenkams buvo labai neramu. Ir ne tik lenkams. Jaudinosi ir kiti; koncentracijos stovykloje įmanoma viskas: „Šiaušiasi ežeras, reikalauja savo aukos". O kas galėjo garantuoti nelenkams, kad ne jie bus tos aukos, nužudytos „šventės dienai".

Tik bėgant laikui lenkai išnyko iš SS akiračio, nes susidarė naujos sąlygos dėl karo su kitomis šalimis ir į stovyklą plaukė kitų tautybių žmonės.

1941-ųjų birželio mėnesį į stovyklą pirmą kartą buvo atvežta daug prancūzų. Tai buvo kalnakasiai, atsisakę dirbti tokiomis sąlygomis: mažas atlyginimas, gyvenimas bendroje stovykloje, blogas maistas ir ribota judėjimo laisvė. Vėliau buvo atgabenta geležinkeliečių ir kitų profesijų žmonių. Į Sachsenhausen'ą pakliuvo tik nedidelė dalis prancūzų inteligentų, juos vežė į kitas koncentracijos stovyklas. Dėl to Sachsenhausen'e apie prancūzus susidarė iškreiptas vaizdas. Jei spręstume apie prancūzus ir jų tarpusavio santykius pagal jų tautiečių elgesį toje

stovykloje, tai susidarytų visai prasta nuomonė. Tai pripažino ir patys prancūzai, kurie šiaip gyvenime yra uolūs ir objektyvūs žmonės. Jie patys atkreipdavo kitų tautybių likimo draugų dėmesį į tai, kad šie nespręstų apie prancūzus iš jų elgesio koncentracijos stovykloje. Ir tikrai, čia buvo patekę daug nusikaltėlių, ne vienas suteneris iš tamsiausių Marselio uosto kampų, ne vienas sunkiai auklėjamas jaunuolis.

Apie kokį nors ypatingą elgesį su prancūzais kalbėti neverta, jie buvo kankinami lygiai taip pat kaip ir kiti.

Vėlyvą 1941-ųjų rudenį į Sachsenhausen'ą pradėta masiškai gabenti tarybinius karo belaisvius. Apie šiuos karo belaisvius reikia rašyti atskirai, nes šalia žydų klausimo tai buvo vienas gėdingiausių puslapių Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklos istorijoje.

Atvežus karo belaisvius, buvo pradėta vežti ir daugybė rusų bei ukrainiečių civilių darbininkų. Už mažiausią nusikaltimą Vokietijoje jiems skirtoje darbo vietoje jie buvo siunčiami į koncentracijos stovyklas. Tai buvo daugiausia jauni, 16—35 metų žmonės, vienas kitas vyresnis nei 60 metų. Buvo daug ir 10—15 metų vaikų, atskirtų nuo tėvų, brolių bei seserų ir išvežtų į Vokietiją.

Rusai ir ukrainiečiai neturėjo beveik jokio ryšio su tėvyne ir giminėmis. Tik retkarčiais vienam kitam pavykdavo saviesiems pasiųsti kokį atvirlaiškį, kuris, sprendžiant iš visko, vargu ar pasiekdavo adresatą. Jie nieko nežinojo apie artimuosius, ar jie gyvi, kur ir kaip gyvena. Rusai ir ukrainiečiai labai blogai maitinosi, nes niekada negaudavo siuntinių.

Didžioji jų dalis buvo dar paaugliai, o jaunas žmogus, negaudamas normalaus maisto, visada alkanas. O badauti sunku, badas ir geležį pralaužia. Todėl, objektyviai žiūrint, visai nereikia stebėtis, kad jie vogdavo. Jie valgydavo viską, kas tik įmanoma. Jie nesibodėdavo nuo stalų surinkti kitų kalinių paliktas lupenas ar supuvusias bulves, šniukštinėdavo apie virtuvę, rausdavosi atliekų vagonėliuose, stumiamuose iš barakų į virtuvę. Lydintieji visada turėjo su savim 3—5 lazdas ir kitokių priemonių „apsiginti". Kai tik išbadėję berniūkščiai pamatydavo vagonėlį, puldavo prie jo be atodairos. Jie stumdydavosi

ir grūsdavosi kiekvienas norėdamas pagriebti saują atliekų. Tuo laiku tratėjo lazdų smūgiai, bet lydintieji buvo bejėgiai prieš tokį puolimą. Berniūkščiai visai nesigindavo, nebuvo laiko mosikuoti rankomis atremiant smūgius, svarbiausia buvo pačiupti daugiau bulvių lupenų. Tik pasirodžius kokiam blokfiureriui, visa ta krūva nelyg pabaidyti žvirbliai dingdavo.

Žiurkė ar koks kitas graužikas, kokį tik buvo įmanoma pagauti, būdavo tuoj iškepami ant iešmo lyg tikras skanėstas. Kai 1945-ųjų balandyje buvo bombarduojama klinkerio gamykla ir iš po griuvėsių buvo ištraukti apanglėję lavonai, kai kurie tvarkymo darbus dirbę kaliniai, grįždami į stovyklą, parsinešė gabalus apsivilusios žmogaus mėsos ir suvalgė ją bloke. Tai iškalbingiausiai apibūdina gyvenimo sąlygas.

Nei rusai, nei ukrainiečiai negaudavo siuntinių, todėl bloko seniūnai ir brigadininkai elgėsi su jais atitinkamai: paskirdavo į blogiausias ir sunkiausias komandas, jie turėjo dirbti daugiau negu kitų tautybių kaliniai, visur būdavo paskutiniai, buvo stumdomi ir mušami. Skaudėjo širdį matant, kaip jauni žmonės smuko ir žiaurėjo, kaip tapo viskam abejingi.

Stovyklos vadovybei su jais irgi būdavo sunkumų; jie buvo flegmatiški, net smūgiais ir kankinimais nieko iš jų nebuvo įmanoma išspausti: Ničevo! Jie nežmoniškai kentėjo, pakentė viską su neįtikėtina kantrybe. Buvo ir tokių, kuriems buvo gėda dėl jų tautiečių elgesio, jie bandydavo juos paveikti, deja, nesėkmingai. Tai buvo laukinė ir kartu kantri minia.

Jų be galo daug mirdavo. Dėl labai blogo maisto, dėl to, kad valgė viską, kas tik pakliūdavo, jie sirgo žarnų ir skrandžio uždegimais, vandene, daugelį pribaigė plaučių tuberkuliozė.

Reikia paminėti dar vieną labai liūdną ir šlykštų stovyklos reiškinį: tai vadinamųjų „prominentų" naudojimasis rusų bei ukrainiečių berniukais ir jaunuoliais. Visi viršininkai, brigadininkai, seniūnai, blokfiureriai visko turėjo per akis, ypač maisto ir rūkalų. O šito taip troško badmiriaujantys berniūkščiai. Anie imdavo lepinti jiems patikusius berniukus, kišdavo jiems viską, ko tie panorė-

davo: duoną, margariną, dešrą, konservus, tabaką ir cigaretes, tualeto reikmenis. Jiems parūpindavo geresnius skalbinius ir rūbus, trumpiau tariant, darydavo viską, kas tomis sąlygomis buvo įmanoma. Berniukai vaikščiojo gražiai aprengti, iškvėpinti ir sotūs. Jiems nebereikėjo raustis dvokiančiose atliekose, graužti apipuvusius burokus ar žalias bulves, kapstytis purve ir nuorūkų krūvose, jie turėjo viską, ko norėjo, ką tik įmanoma buvo „suorganizuoti". Už tai jie turėjo tenkinti „geradarių" iškrypusius lytinius poreikius. Ir jie tai darė. Kai kurie „prominentai" nesitenkino vienu berniuku, turėjo po 2—3.

Taigi visko buvo už koncentracijos stovyklos sienų! Ir tai žinojo stovyklos valdžia, bet niekada nesiėmė ryžtingų priemonių. Smarkiai bausdavo tik tuos, kurių jau nebeskirdavo blokų seniūnais ar brigadininkais, nes šie nesiryždavo kankinti žmonių. „Uolūs" vyresnieji — galvažudžiai likdavo nenubausti. Jei kuris taip perlenkdavo lazdą, kad turėjo įsikišti vadovybė, tai už bausmę jį viso labo perkeldavo į nuošalesnę vietą, kur neretai šis savo įgeidžių tenkinimui turėdavo dar palankesnes sąlygas.

Apie Baltijos šalių tautas, lietuvius, latvius ir estus, nėra ko daug pasakoti, nes jų Sachsenhausen'e buvo nedaug. Lietuvių buvo apie 100; įskaitant moteris gal 150. Estų gal koks tuzinas. Tik latvių buvo daugiau kaip 500 (įskaitant moteris), ypač daug jų buvo atvežta 1944-aisiais, panaikinus Rygos koncentracijos stovyklą. Dėl to, kad jų buvo nedaug ir dėl jų santūraus elgesio, jie ne itin krisdavo į akis, turėjo gerą vardą — ypač lietuviai, kurie visus stovyklos gyvenimo sunkumus priimdavo stoiškai ramiai.

Tikri flegmatikai, kurių neįmanoma buvo išvesti iš kantrybės, buvo norvegai ir danai. Stovykloje buvo apie 2000 norvegų, iš kurių 150 išmirė per palyginti trumpą laiką. Danų nebuvo ir pusės šimto.

Norvegai buvo skirstomi į dvi kategorijas: įprasti kaliniai, išvežti į Vokietiją dėl tų pačių priežasčių, kaip ir kitų tautybių žmonės, ir vadinamieji N kaliniai. Tai buvo kadaise bandę pabėgti į Angliją, dalyvavę ar įtarti dalyvavę sabotažo akcijose norvegai. Jiems buvo uždraus-

tas bet koks ryšys su šeimomis ir artimaisiais, jie negalėjo gauti siuntinių. Apskritai Sachsenhausen'e su jais buvo elgiamasi taip pat kaip ir su kitais kaliniais, jei neminėsime SS unterštumfiurerio Rehn'o, kuris pakankindavo juos, reikalaudamas vykdyti ypatingas komandas. Laikui bėgant visi šie kaliniai buvo išsiųsti į ypač sunkias darbo stovyklas. Dauguma jų pateko į Natzweiler'į (Elzase). Tik Vakarų įsikišimas išgelbėjo dalį jų nuo šitos liūdnai pagarsėjusios stovyklos.

Norvegai gaudavo daugiausiai siuntinių. Jie gaudavo kas mėnesį po siuntinį iš Norvegijos ir Švedijos, retsykiais iš Portugalijos Raudonojo Kryžiaus. Jiems nebuvo reikalo valgyti stovyklos maisto, nes siuntiniuose buvo visko: ypatingai paspragintos duonos, sviesto, mėsos konservų, dešros, medaus, sūrio, rūkalų, o gaunamuose iš Portugalijos — daug sardinių, kartais net po 25 dėžutes. Be to, jie gaudavo žuvies taukų, silkės ir žuvies. Švedija rėmė juos medikamentais, o parama iš tėvynės buvo organizuota tikrai pavyzdingai.

Dalis jų siuntinių tiesiogiai ir netiesiogiai atitekdavo kitiems stovyklos katorgininkams: tiesiogiai, nes iš kiekvieno siuntinio šis tas nubyrėdavo draugams; netiesiogiai, nes jiems skirtos stovyklos maisto porcijos atitekdavo alkaniesiems. Vakarais visi tie, kurie negaudavo siuntinių, daugiausia rusai ir ukrainiečiai, būriais rinkdavosi prie norvegų barakų ir laukdavo, kol tie išneš ką nors iš to, ką gaudavo vakarienės: sriubos, duonos ar margarino. Vėliau grūstis pasidarė tokia nepakenčiama, kad norvegai turėdavo užsirakinti savo blokuose. Apie kitą siuntinių pusę jau rašiau anksčiau. Bet norvegams niekas negalėjo uždrausti siuntinių pagalba gauti geresnę vietą ar lengvesnį darbą. Tuometinėmis sąlygomis niekas dėl to negalėjo priekaištauti. Kiekvienas kiek galėdamas stengėsi palaikyti gyvybę, norėjo išeiti iš čia gyvas. Pavyduolius kartais girdėjai sakant: „Žinoma, norvegai! Jie gyvena per tuos savo siuntinius!" Pažinus iš arčiau tokį pavyduolį, dažniausiai pasirodydavo, kad jis pats tokiu atveju elgtųsi nė kiek ne geriau.

Apskritai norvegai buvo labai santūrūs ir mažai bendravo su kitais. Galiausiai jiems pavyko pasiekti, kad

būtų apgyvendinti tik jiems skirtuose blokuose. Bet ir dėl to negalėjai jiems daryti priekaištų. Jie buvo santūraus būdo. Dėl to visai nekeista, kad su įvairaus plauko stovyklos kaliniais stengėsi bendrauti tik tiek, kiek būtinai reikėjo. Jiems visai nereikėjo tokių draugų, kurie tik norėjo pasinaudoti jų gėrybėmis.

Prieš 1944-ųjų Kalėdas stovykloje pasklido gandai, kad norvegus ir danus greitai išveš. Esą Reichas pasirašęs su tomis šalimis sutartį, kad juos kaip civilius internuotuosius išveš į Švediją. Bet tik kovo mėnesį juos imta vežti Švedijos Raudonojo Kryžiaus autobusais. Kiek mums pavyko sužinoti, juos vežė pirmiausia į specialią stovyklą Neuengammen'e prie Hamburgo. Išėję pro vartus su užrašu „Arbeit macht frei!", jie ištrūko iš SS nasrų.

Iš kitų tautybių dar buvo olandų, italų ir 1944/45-ųjų žiemą kiek daugiau vengrų. Pirmieji belgai buvo atvežti į Sachsenhausen'ą dar 1941-aisiais. Ispanų, slovakų, graikų ir rumunų stovykloje buvo nedaug, ir jie nekrito į akis.

Atskirai reikia paminėti kroatus. Maždaug šimtui jų teko garbė iš vidaus pamatyti Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklos sienas. Maža jų dalis pateko tiesiai į KS, dauguma — aplinkiniu keliu, per SS. Kai Kroatija, vadovaujama savo Poglavniko, tapo savarankiška valstybe ir Hitlerio sąjungininke, Himler'is taip pat įsigeidė atsiplėšti savo kąsnį. Jis pakvietė kroatus laisvanoriškai stoti į SS. Ir iš tikrųjų kroatai priėmė šį „dangišką" kvietimą ir dideliais būriais stojo į SS. Šimtai kroatų pateko į specialųjį SS apsaugos batalioną ir tapo ypatingos rūšies esesininkais. Ne vienas kroatas esesininkas išbandė savo šautuvo buožę į koncentracijos stovyklos kalinio šonkaulius. Jie nemokėjo kalbėti vokiškai, bet išmoko ir mielai vartojo tokius esesininkų pamėgtus posakius, kaip „mėšlo maišas", „nususęs šuva", „prakeikta purvina kiaulė" ir t. t. Bet kai kurie kroatai kitaip įsivaizdavo SS gyvenimą, negu jis pasirodė žiaurioje tikrovėje.

Staiga pas mus atsirado tamsiaveidžių kalinių, pažymėtų K raide. Kokie čia „K"? Su jais negalėjai susikalbėti nei vokiškai, nei prancūziškai, nei jidiš. Pagaliau išsiaiškinome, kad tai kroatai, savojo Poglavniko ištikimieji pavaldiniai, įstoję į SS ir Sachsenhausen'e aprengti

SS uniformomis. Lyg ir būtų tvarka. Bet atsitiko visai nelauktas dalykas. Kolegos iš SS, unterfiureriai ir fiureriai, ėmė su jais blogai elgtis. Naujai iškepti esesininkai tikėjosi, kad išrinktųjų gvardija juos supras. Deja, labai klydo. Draugai vokiečiai užkraudavo sąjungininkams blogiausius ir sunkiausius darbus. Nepripratę prie SS „šaunios" laikysenos jie per lėtai judėjo, netinkamai stovėjo, o dar su ilgais ūsais ir apskritai ne vokiečiai, jie tuojau pradėjo kliūti. Juos imta bausti, areštuoti, jų adresu nuskambėdavo ne vienas „pagiriamasis" žodelis iš turtingo esesininkų leksikono. Antra vertus, jie nebuvo pripratę prie vergiško paklusnumo, tai buvo laisvi savo tėvynės kalnų sūnūs. Ir štai tokie apribojimai, toks pažeminimas! Jie netylėjo, ėmė murmėti ir nespėjo apsidairyti, kaip neteko SS uniformų. Patys dar gerai nesuvokę savo murmėjimo, jie, kaip ir visi kiti katorgininkai, jau įžygiavo po užrašu „Arbeit macht frei!" į koncentracijos stovyklą kaip mažytė tos visos pilkos masės dalelė. Po kelių savaičių slampinėdavo toks musulmonas, tik jau be barzdos, visą laiką kosčiodamas, dairydamasis bulvių lupenų ir purvinų nuorūkų. Dar po savaitės tokio kadaise išdidaus kalnų sūnaus likučiai, virtę dūmais, iškeliaudavo pro krematoriumo kaminą. Jų mirdavo daug, daugiausiai nuo plaučių tuberkuliozės.

1942-ųjų pabaigoje į Sachsenhausen'ą atgabeno daug liuksemburgiečių, didžioji jų dalis — buvę Liuksemburgo policininkai, kurie, išvežti į Vokietiją, buvo mokomi policijos mokyklose, idant būtų panaudoti prieš partizanus. Daugelis atsisakė duoti priesaiką Hitleriui net tuomet, kai juos palikdavo dirbti Vokietijoje. Už tai buvo įmesti į koncentracijos stovyklą, pirma — į darbo stovyklą, vėliau į Sachsenhausen'ą.

1944/45-ųjų žiemą vėl buvo mėginama liuksmeburgiečius paveikti įvairiai juos apgaudinėjant. Ir tada jie atsisakė duoti priesaiką. Kai nepadėjo jokie įkalbinėjimai ir grasinimai, 1945-ųjų sausio 12-osios naktį 19 liuksemburgiečių buvo pažadinti ir išvežti. Jų likimas buvo aiškus. Po kelių dienų, kai buvo tikrinamas visų kalinių skaičius, buvo pranešta: „Atimta iš bendro kalinių skaičiaus 19 liuksemburgiečių". Tai reiškė krematoriumą...

Pabaigai dar keli žodžiai apie vokiečių ir kitų tautybių užsieniečių santykius. Norėčiau dar sykį pabrėžti, kad ši knyga yra tik objektyvus faktų aprašymas, teisybės atpasakojimas, be jokio ketinimo ką nors perdėtai girti ir nepagrįstai žeminti. Kai įvairiausiomis sąlygomis ketverius metus praleidi koncentracijos stovykloje, perpranti jos sistemą, vidinį gyvenimą ir čia esančių žmonių tarpusavio santykius, gali tiksliai nupasakoti, kaip tai atrodė ne tik išoriškai, bet ir iš vidaus, perpranti tarpusavio ryšius.

Kad būčiau geriau suprastas, privalau pasakyti, jog vokiečiai užsienyje buvo nemėgstami dėl savo pasipūtimo. Jie klydo viską matydami ir norėdami matyti tik iš savo pozicijos. Jie manė, kad ir kitur turi būti lygiai taip pat kaip jų namuose, kad užsieniečiai privalo būti tokių pat manierų kaip jie ir t. t. Tai būtina pabrėžti, jei norime giliau suprasti vokiečių ir ne vokiečių santykius.

Koncentracijos stovykloje buvo lygiai taip pat. Vokiečiai, nors buvo ir išimčių, žiūrėdavo į savo likimo draugus užsieniečius iš aukšto. Dažnai galėjai girdėti: „Žinoma, vėl ukrainiečiai!", „Prancūzai, jūs negalėjote nepralaimėti karo!", „Ak, jūs šykštuoliai olandai!", „Ak, tie ištižę norvegai!"

Nuolatos girdėjai visokias pastabas, užsienietis buvo laikomas antrarūšiu, kažkuo žemesniu. Aš čia nekalbu apie visokio rango vyresniuosius bei seniūnus, o tik apie paprastus kalinius ir jų tarpusavio santykius. Antra vertus, veiksmas lygus atoveiksmiui. Užsienietis nelikdavo skolingas. Galima būtų daryti prielaidą, kad bendras sunkus likimas visus be išimties kalinius, nesvarbu, kokios jie būtų tautybės, turėjo suvienyti ir suburti, išmokyti bendrai mąstyti ir veikti. Bet to nebuvo.

Pradžią padarė patys esesininkai. Vokiečiams jie davė suprasti, kad tai užsieniečiai, vadinasi, nelygūs jiems. Tuo pačiu metu jie kartkartėmis pareikalaudavo skirti ne vokietį į kokią geresnę, reikšmingesnę vietą, kad sukeltų vokiečių pavydą. Taip jie pasinaudodavo kalinių nacionaliniais jausmais, kurstė ugnį abiejose pusėse, kad šie nekęstų vienas kito.

Tokia politika kai kuriems buvo net pageidautina. Neteisingai suprastas didžiavimasis savo tautybe gaudavo peno ir norėjo veikti. Ne vienas toks tipas pasakydavo: „Čia turi spręsti vokiečiai, o ne kokie ukrainiečiai, lenkai ar prancūzai!" Tautinis antagonizmas augo. Kaip šauksi, taip atsilieps. Iš vienos pusės skambėjo: „Jūs svetimšaliai!" O tie atsakydavo: „Saugokitės!" Ir tas „Saugokitės!" darėsi kuo toliau, tuo sunkiau pakenčiamas.

Veiksmas lygus atoveiksmiui. Čia taip pat. Svetimšaliams buvo duodama suprasti, kad jie tik svetimšaliai. O tie savo ruožtu siekė užimti tokias pozicijas, kad slapčia galėtų keršyti vokiečiams. Čekams ir lenkams laikui bėgant vis dažniau pasisekdavo išsikariauti svarbias pozicijas. Vos tik jiems tai pavykdavo, jie darydavo viską, kad išstumtų ten dirbančius vokiečius, o į jų vietą atsivesdavo savo tautiečius. Ir elgėsi jie su vokiečiais bei kitų tautybių kaliniais atitinkamai. Lenkas iš lenko galėjo gauti viską, ko tik jam reikėjo; ne lenkas nedrįsdavo net pasirodyti. Į šiuos SS paspęstus spąstus dėl savo trumparegiškumo ir nuolatinės baimės dėl savo gyvybės kaliniai dažnai įkliūdavo. SS kurstė tarpusavio nesutarimus ir daugelis tapo aklu įrankiu jų rankose, nesusimąstydami, kad patys sau kasa duobę, iš kurios nebegalės išlipti. Trumpai tariant, nacionaliniai nesutarimai buvo dideli. Juos sukėlė ir gilino SS, aštrino patys kaliniai. Kaliniams tenka didelė dalis kaltės, nes dėl nacionalinio pasipūtimo jie nesuprato savo žudikų esesininkų ketinimų, nesugebėjo jiems pasipriešinti, net koncentracijos stovykloje nepajėgė atsikratyti savo ydų.

Tarybinių karo belaisvių žudymas

Vėlyvą 1941-ųjų rudenį į Sachsenhausen'ą staiga buvo atvežti pirmieji tarybinių karo belaisvių etapai. Pirmas — apie 2000 žmonių, antras — 3000, po to vėl 2000 ir t. t. Sunku tiksliai nustatyti, kiek jų buvo iš viso, bet ne mažiau kaip 15 000. Juos veždavo dažniausiai vakare arba naktį. Kai kartą toks etapas ėjo iš Oranienburg'o geležinkelio stoties į Sachsenhausen'ą, patikrinimų aikštė bu-

vo uždaryta, į ją nieko neįleido. Net visas eismas tarp vadinamųjų didžiosios ir mažosios stovyklų tuo metu buvo nutrauktas. Tada pro vartus į patikrinimų aikštę ėmė plaukti ruda minia. Aš neaprašinėsiu smulkiai, kaip tie vargetos atrodė. Spiginančiame šaltyje jie ėjo vienomis palaidinėmis, be marškinių ir apatinių kelnių, per girgždantį sniegą be kojinių ir autų, kai kurie visai be batų, kojas apsivynioję skudurais. Jų būklė buvo siaubinga, iš nuovargio jie vos laikėsi ant kojų.

Patikrinimų aikštėje juos dar kartą suskaičiavo ir nuvedė į karo belaisviams skirtus barakus, tvora ir ginkluotais patruliais atskirtus nuo visos stovyklos. Viršum vartų, vedančių į tuos barakus, jau kitą dieną atsirado užrašas „Karo belaisvių darbo stovykla". Gyvenimo sąlygos tuose barakuose buvo blogesnės, negu įmanoma įsivaizduoti. Nors spaudė 18—20° šaltis, blokuose nebuvo nė vienos krosnelės, visos buvo išneštos. Nebuvo nei suolų, nei stalų, nei lovų, net ir šiaudinių čiužinių. Kaliniai turėjo gulėti ant šaltų grindų, visai neturėjo kuo užsikloti.

Tie, kurie buvo atvežti pirmieji, tris dienas negavo jokio maisto, nė šlakelio kavos, nė gabalėlio duonos. Jie ir taip nusilpo, kol buvo vežami čionai, o dabar badavo, gaudavo tik šalto vandens. Dėl visiško išsekimo ir nušalimų jau kitą rytą prie vartų su užrašu „Karo belaisvių darbo stovykla" gulėjo kalnas lavonų. Keturiasdešimčiai kalinių buvo įsakyta į kaulą susalusius lavonus pernešti į lavoninę rūsyje. Tai kartojosi kas rytą, tik lavonų kalnas būdavo vis didesnis. Kai kuriems lavonams iš sėdmenų ar kitų vietų buvo išplėšti gabalai mėsos. Tai padarė badaujantys. Ir dar tas mirštančių iš bado nežmoniškas staugimas. Kai kurie išprotėjo, tuos nušovė sargybiniai ar užmušė blokfiureriai.

Trečiąjį rytą atvežė kavos ir duonos. Galima įsivaizduoti, kas tuomet darėsi. Blokams reikėjo išeiti ir išsirikiuoti. Iš bado karščiuojančios akys godžiai žiūrėjo į sukrautą duoną. Keli nesusivaldė ir puolė prie duonos. Tačiau kita pusė tai buvo numačiusi. Pora automato salvių, ir tie jau raitėsi ant žemės. Kitus lazdomis ir rimbais nuvarė atgal. Dėl šios sumaišties buvo delsiama išdalinti

maistą. Naujas išbadėjusiųjų protrūkis. Vėl sutrata automatai, vėl keli krinta paplūdę kraujais. Smūgiai lazdomis, nukentėjusiųjų riksmai, dar nepribaigtų sužeistųjų dejonės. Virš stovyklos suka ratus dideli varnų būriai. Rytuose tekanti saulė savo spinduliais apšviečia Sachsenhausen'ą. Vaizdas, kurio negali taip lengvai pamiršti.

Galiausiai, po visų klyksmų ir siautėjimo, kaliniai gauna gurkšnį kavos ir žiauberę sudžiūvusios duonos. Tai nenumalšina alkio. Priešingai, tik padidina jį. Bet daugiau nieko nėra. „Į blokus!" — šaukia blokfiureris. Vertėjas išverčia jo žodžius į rusų kalbą. Rudos figūros dar delsia, gal dar ko nors gaus. Tada puola pora SS bestijų ir paleidžia į darbą rimbus. Nuaidi perspėjantys šūviai. Visi puola ieškoti priedangos į bloką. Prie durų grūstis, įėjimas užsikemša. Ir vėl gera proga aptalžyti įstrigusius lazdomis. Dar keli šūviai į viršų. Tikras beprotnamis. O esesininkai juokiasi pilvus susiėmę.

Pietums atgabenami keli katilai sriubos. Bet ką tai reiškia tokiai daugybei ir taip išalkusių žmonių! Kartojasi tas pats, kaip ir rytą dalijant duoną. Išbadėję nepajėgia laukti savo eilės, dėl to spūstis ir stumdymasis dar padidėja. Kas dėl savo silpnumo nebegali išlaikyti besigrūdančiųjų spaudimo, ir visai išstumiamas iš eilės, tą lazdomis nuvaro į bloką ir jis lieka visai nevalgęs. Tai, žinoma, irgi daroma ne šiaip sau, o turint tikslą.

Pavakary patikrinimų aikštė vėl uždaryta. Nejaugi vėl nauja partija? Bet kur juos dės? Paruošti tik šitie keturi blokai, kiti skirti ne tam. Nejaugi kalinius suspaus dar labiau?

Štai atvažiuoja dengtas, juodomis lentomis apkaltas sunkvežimis. Ką tai galėtų reikšti? Sunkvežimis važiuoja į karo belaisvių stovyklą. Vėl girdisi klyksmai, dusliai aidi lazdų smūgiai, pasigirsta keletas šūvių. Po kokių penkių minučių sunkvežimis dideliu greičiu pervažiuoja patikrinimų aikštę ir pasuka pro vartus. Pasuka į dešinę. Nejaugi į technikos kiemą? Ko jam ten? Nepraėjus nei dešimčiai minučių, sargybinis atlapoja vartus ir juodasis sunkvežimis vėl įlekia vidun, ir vėl į belaisvių stovyklą. Po kelių minučių vėl išvažiuoja iš ten. Taip ir kursavo kelias valandas pirmyn ir atgal. „Žiūrėkite, kaip rūksta

krematoriumas!" — „Ko čia stebėtis, tiek lavonų kas rytą, o dar tie iš belaisvių stovyklos, kuriuos buvo sukrovę lavoninėje. Kur čia nerūks krematoriumas!" — „Žinai, vaikine, man regis, esesininkai ten, technikos kieme, žudo karo belaisvius". — „Nesąmonė! Nejaugi jie temps iš tolimosios Rusijos tuos tūkstančius, perkraus geležinkelį, ir tik tam, kad nužudytų juos būtent čia, Sachsenhausen'e? Fantazuoji!" — „Pamatysi, bus mano teisybė". Ir tikrai, „fantazuotojas" buvo teisus. Deja, deja! Kaip rafinuotai viskas buvo daroma! Po pietų į belaisvių barakus lydimas vertėjo atėjo raportfiureris ir liepė jam išversti: „Jūs būsite vežami dirbti pas valstiečius. Turėsite darbą ir būsite maitinami, kaip visi žemės ūkio darbininkai. Kas nori važiuoti, teišeina į priekį!" Šios šėtoniškos suktybės rezultatas buvo iš anksto aiškus. Važiuoti norėjo visi, net ir tie, kurie iš silpnumo vos laikėsi ant kojų. Tada ir atvažiavo juodasis sunkvežimis, į jį sulipo pirmieji 50. Pro vartus. Ir „žemės ūkio darbininkai" atsidūrė SS skerdykloje.

Prie krematoriumo buvo įrengta patalpa, į kurią nelaiminguosius ir atgabeno girti SS unterfiureriai. Kol bus atvežta nauja partija, šitie turėjo būti sudoroti ir išvežti. Šaudė esesininkai, o išgabendavo kaliniai, kurie buvo prigrasinti net kankinami ir baudžiami mirtimi apie tai niekam neprasitarti.

Tokiu būdu per dvi dienas buvo padaryta vietos naujai mirtininkų partijai. Šitai tęsėsi visą žiemą: atvežimas, smūgiai ir riksmai uždarytuose barakuose, patikrinimų aikštės uždarymas ir juodasis sunkvežimis. Vėliau, kad kaliniai mažiau nerimautų, sunkvežimis kursuodavo tik naktimis.

Prie krematoriumo irgi vykdavo šiurpiausi dalykai. Atvežtieji pastebėdavo, kad kažkas ne taip, ir nenorėdavo lipti iš sunkvežimio. Juos išvarydavo su pistoletu.

Po vienos tokios žudynių dienos visas kalnas lavonų gulėjo sumestas lavoninėje. Vieno belaisvio blokfiureris, matyt, buvo nepribaigęs. Naktį tas atsipeikėjo, apčiupinėjo viską aplinkui, užčiuopė lavonus, su didžiausiu vargu išsiropštė iš krūvos ir, persivertęs per palangę, iškrito laukan ir pašliaužęs užsiglaudė kamputyje. Išaušo ry-

tas. Atėjo krematoriumo komanda ir pradėjo savo šiurpų darbą. Krematoriumo vyriausiasis, SS šarfiureris, visada skaičiuodavo deginti sukrautus lavonus. Ir staiga jis užsikirto — nejaugi apsiskaičiavo? Bet tai neįmanoma, jis pasižymėdavo sau kiekvieną kartą, kai tik vieną imdavo iš krūvos. Vėl perskaičiavo dar nesudegintus, paklausė brigadininko, kiek jau sudeginta. Viskas sutampa! Ir vis dėlto vieno nėra! Kaip tai galėjo atsitikti? Kaip ir kur jis galėjo dingti iš krūvos? Komandai buvo įsakyta nutraukti darbą, viską gerai apieškoti. „Prisikėlusysis" buvo ištrauktas iš savo priedangos po dėže. „Ak tu, šunie! pasmirdęs bolševike! Tu dar nenusibaigei?!" Šarfiureris griebė kastuvą ir suskaldė jam galvą. Dabar skaičiai sutampa. Galima deginti toliau.

Kitas vaizdelis. Dangun ėmimo šventė. Saulėta popietė. Prie vartų priešais blokfiurerio būstinę stovi du jauni karo belaisviai. Niekas nežino, kodėl jie ten stovi. Visi spėlioja, svarstydami įmanomas ir neįmanomas priežastis. Jie stovi čia jau nuo pietinio patikrinimo. Niekas nedrįsta prie jų prieiti. Mes vaikštome netoliese kartkartėmis pažvelgdami į juos. Ką su jais darys? Staiga pistoleto šūvis, ir vienas jau guli ant žemės. Prie blokfiurerio būstinės lango stovi vienas pikčiausių žmonių kankintojų — budelis SS unteršarfiureris Schubert'as. Antrasis belaisvis pasilenkia prie gulinčiojo, gal nori jam padėti. Schubert'as ištiesia ranką. Pykšt! Susmunka ir antrasis. Šią šventą dieną šitas bestija apsunkino savo ir taip juodą kaip derva sąžinę dviem naujom žmogžudystėm. Jam buvo malonu tokiu niekšišku būdu užgesinti dvi jaunas gyvybes.

Karo belaisviai taip buvo žudomi visą žiemą. Sachsenhausen'o koncentracijos stovykloje jų buvo nužudyta daugiau kaip 10 000. Niekas nežinojo, už ką ir kokiu tikslu. Esesininkai skleidė gandus, esą tai buvo politrukai ir dėl to buvę sušaudyti. Bet kam tada reikėjo gabenti į Sachsenhausen'ą? Rusų miškai dideli ir nebylūs. Juk ir ten esesininkai masiškai žudydavo. Kiek nesurastų lavonų pūva tuose neaprėpiamuose miškuose. Tie 10 000 galėjo būti ir ten nužudyti. Taip ir liko paslaptis, kodėl juos atvilko į Sachsenhausen'ą nužudyti.

Iš dokumentų buvo matyti, kad nužudytieji nebuvo jokie politrukai. Tai buvo darbininkai, studentai, tarnautojai, kolūkiečiai, traktorininkai. Dokumentuose nurodyta ir jų pareigos bei karinis laipsnis. Buvo ir politrukų, bet labai nedaug, ir visų jų pareigos buvo įrašytos dokumentuose.

Turėjo būti kita žudynių priežastis. Kokia gi? Mes, koncentracijos stovyklos senbuviai, gerai pažinoję esesininkų moralę ir žvėriškumą, galėjome rasti tik vieną priežastį: jie tenkino savo troškimą žudyti. Neišdrįsę eiti į frontą, bailiai šlaistydamiesi girti su pasitenkinimu žudė čia pat, savo tėvynėje.

Kokia buvo nurodyta nužudytųjų mirties priežastis? Nieko nėra lengvesnio! — širdies smūgis, kraujotakos sutrikimas, išsekimas, plaučių uždegimas ar tuberkuliozė.

Po šių tūkstančių likvidavimo buvo liautasi taip daryti. Likusieji tapo koncentracijos stovyklos kaliniais, kiti buvo pavadinti civiliais darbininkais, bet taip pat palikti stovykloje. 800 ir toliau buvo laikomi karo belaisviais. 1945-ųjų vasario mėnesį iš to skaičiaus buvo likę tik 85, kuriuos tą žiemą irgi nužudė. Oficialiame pranešime buvo parašyta: mirė pervežant.

Ryšiai su artimaisiais

Nors gyvenimas koncentracijos stovykloje buvo daug blogesnis nei kalėjime, nors ketinta visus kalinius sunaikinti, vis tiek SS stengėsi sudaryti apie KS geresnę nuomonę, esą čia laikomi tik areštuotieji ir gyvena jie kaip visi normalūs kaliniai. Todėl buvo leista palaikyti ryšį su šeimomis. Naujai atvežtieji jau artimiausią sekmadienį galėjo pasiųsti savo artimiesiems atvirlaiškį, kur pranešdavo savo adresą ir apie savo atvykimą. Kalinys galėjo parašyti, kad čia leidžiama gauti pinigų perlaidas. Vėliau kiekvienas galėjo rašyti namiškiams dukart per mėnesį atvirlaiškius po 15 eilučių. Kaip reikėjo rašyti, rodo ši stovyklos taisyklių ištrauka:

„Kiekvienas kalinys per mėnesį gali gauti ir pasiųsti 2 laiškus ar atvirukus. Gaunamieji laiškai turi

būti ne ilgesni kaip 4 puslapių, išsiunčiamieji — 15 eilučių, parašyti aiškiai ir įskaitomai. Pinigus galima siųsti tik perlaidomis, kuriose būtų užrašyta kalinio vardas, pavardė, gimimo data ir kalinio numeris, daugiau jokios informacijos. Laiškuose siųsti pinigus, nuotraukas ar paveikslėlius draudžiama. Pašto siuntos, neatitinkančios šių reikalavimų, nepriimamos. Nesuprantamai ir neįskaitomai parašyti laiškai sunaikinami. Stovykloje galima visko nusipirkti. Leidžiama skaityti nacionalsocialistų laikraščius, bet juos privalo užsisakyti pats kalinys stovykloje.

Stovyklos komendantas

Žydams, taip pat Biblijos garbintojams buvo uždrausta rašyti laiškus (vėliau leista rašyti vieną penkių eilučių atviruką per mėnesį). Rusų ir ukrainiečių susirašinėjimas taip pat buvo labai apribotas. Tik čekams ir norvegams buvo leista rašyti du kartus per mėnesį 4 puslapių laiškus.

Neįsigilinus atrodytų, kad čia egzistavo normalus susirašinėjimas su šeimomis. Iš tikrųjų buvo kitaip. Svarbiausia buvo ne išorinė forma, o tai, kas buvo leidžiama laiškuose rašyti. Apie leidimą gauti pinigus buvo galima parašyti tik pirmame laiške. Vėliau minėti pinigus buvo uždrausta. Kai kurie mėgindavo saviesiems paminėti apie pinigus, dėkodami už „paskutinę pinigų perlaidą". Toks laiškas buvo grąžinamas jį rašiusiam. Nė vienu žodžiu neturėjo būti užsiminta apie darbą ir sveikatą. Galėjai rašyti, kad tavo sveikata puiki, tuo tarpu koks nors taip rašęs musulmonas jau keliavo per kaminą į dausas.

Jei turėjai kokią seniai chroniška tapusią ligą ir užsimindavai, kad liga nepraeina, gaudavai savo laišką atgal. Koncentracijos stovyklos kalinys išoriniam pasauliui turėjo atrodyti visai sveikas. Jei šeimos nariai pasiteiraudavo apie tavo įsisenėjusią, gal net gyvybei pavojų keliančią ligą, turėjai apie tai visai nutylėti, jei neatrasdavai kokio nors kito parašymo būdo. Laiškus reikėjo užšifruoti. Bet ir tada grėsė pavojus, kad cenzorius, kuris stropiai dirbo savo darbą, nesupras laiško ir suvoks, kad

jis užšifruotas. Radęs dviprasmišką sakinį, jis irgi nepraleisdavo laiško. Gavęs atgal savo laišką, kitą rašyti galėjai tik po dviejų savaičių.

Bloko seniūnas paprastai antradieniais perduodavo laiškus pašto skyriui ir pažymėdavo kartotekoje bei kalinio kortelėje, kad laiškas parašytas. Tada jie patekdavo pas cenzorių, o savaitės pabaigoje būdavo išsiunčiami. Į stovyklą ateinantys laiškai būdavo patikrinami, iš voko iškerpami ženklai, kad kitoje ženklo pusėje nebūtų kokių slaptų užrašų su informacija, po to jie būdavo perduodami į pašto skyrių, padaromi tam tikri įrašai kalinio kortelėje ir tik po to bloko seniūnas artimiausią šeštadienį ar sekmadienį juos atiduodavo gavėjams. Jei laiške aptikdavo neleistinos informacijos, tą vietą užtepdavo taip, kad negalėjai įskaityti, ar visai iškirpdavo. Jei visas laiškas buvo neleistinas, kalinys gaudavo tik tuščią voką su užrašu: „Laiškas neatitiko stovyklos reikalavimų".

Gana dažnai pasitaikydavo, gal ir ne šiaip sau, kad kalinio pašto kortelėje buvo pažymima, esą jis gavęs ir parašęs laišką, tuo tarpu kalinys nebuvo nei gavęs, nei rašęs jokio laiško. Aiškintis nebuvo prasmės, buvo tikima kartoteka.

Kas paminėdavo laiške darbo reikalus, kuriais jis užsiiminėjo būdamas laisvėje, to laiškas taip pat sugrįždavo su nuoroda, kad apie tai jis galįs rašyti vadinamajame „rapportbriefe" („raporto laiške"). Tokio tipo laiškuose buvo draudžiama rašyti apie asmeninius dalykus. Parašai, sakysim, „aš esu sveikas" ar ką nors panašaus apie save — gausi laišką atgal. Norėdamas parašyti „rapportbrief'ą", turėjai pirmiausia ant specialaus blanko parašyti pažymą lagerfiureriui. Jame privalėjai nurodyti adresą ir būsimo laiško turinį. Tik gavęs leidimą, galėjai rašyti. Dabar jau nereikėjo rašyti ant blanko. Tokius laiškus buvo leidžiama rašyti ant įprasto popieriaus ir siųsti paprastuose vokuose, ant kurių siuntėjas užrašydavo savo vardą bei pavardę ir „Oranienburg bei Berlin", nenurodydamas tikslesnio stovyklos adreso.

Siųsdamas iš stovyklos paprastą laišką, siuntėjas turėjo rašyti savo adresą pagal nustatytą formą:

Kalinys NN ... gimęs ...
Nr. ... Blokas ...
Sachsenhausen'o koncentracijos stovykla
Oranienburgas prie Berlyno

Čia jau turėjai nepamiršti užrašyti gimimo datos ir kurio nors numerio, antraip laišką grąžins. Pašto skyriuje niekas nepajudins nei piršto, kad įrašytų trūkstamą skaičių ar datą. Tiesiog tu prarasi dar vieną galimybę parašyti savo šeimai.

Nuo 1943-ųjų buvo leista be apribojimų rašyti į armiją lauko pašto laiškus. Jie nebuvo žymimi pašto kartotekoje. Juos tik patikrindavo. Ant voko negalima buvo rašyti, kad laiškas iš koncentracijos stovyklos. Ir lauko pašto laiškuose nebuvo leista rašyti informacijos apie save.

Tokiu atveju, jei dėl kokios nors priežasties artimieji ilgai negaudavo laiškų arba pats kalinys jų nerašydavo, giminės, sakysim, atsiųsdavo stovyklos vadovybei paklausimą, kodėl suimtasis nerašo. Kalinį tuojau pakviesdavo į politinį skyrių. Ten jis gaudavo įsakymą artimiausią laiškų rašymo dieną parašyti giminėms. Jei jis to nepadarydavo, būdavo baudžiamas. Į artimųjų klausimus apie sveikatą net su mirtim kovojantis kalinys privalėjo atsakyti: aš esu sveikas. Pasitaikydavo, kad šeima, gavusi kalinio atsakymą apie gerą sveikatą ir nusiraminusi, po kelių dienų iš komendantūros gaudavo pranešimą, kad jis mirė nuo tuberkuliozės ar kokios kitos ligos.

Šeimos galėjo siųsti pinigus neribotais kiekiais. Jie eidavo į kalinių kasą ir buvo įrašomi į gavėjo sąskaitą. Kartkartėmis kaliniams duodavo truputį pinigų, dažniausiai 15—20 RM. Iš pradžių buvo duodama kas 14 dienų, vėliau kartą per mėnesį, galiausiai visai nereguliariai. Kurį laiką kaliniai gaudavo į rankas grynus pinigus, vėliau tik pervedimo iš kalinių kasos sąskaitos į valgyklos sąskaitą kvitą. Kalinių kasoje buvo didelis kiekis pinigų, šimtai tūkstančių markių, kurias esesininkai galėjo naudoti savo reikmėms ir pirkiniams.

Nuo 1942-ųjų Kalėdų visi kaliniai, išskyrus tuos, kuriems tai buvo uždrausta, galėjo gauti siuntinius su maistu. Nereikia nei minėti, kad ne visi siuntiniai pasiekdavo

gavėją. Vadinamieji „mirusiųjų siuntiniai" retai tebūdavo išdalijami negaunantiems siuntinių. Dažniausia juos pasidalindavo bloko seniūnas, budintis ir raštininkas. Šventinių siuntinių dingdavo ypač daug.

Vienas kalinys iš savo sesers šventėms gavo tris siuntinius. Jie jau buvo atgabenti į stovyklos siuntinių skyrių, bloko seniūnas davė jam pasirašyti registracijos knygoje, kad jis tuos siuntinius gavo. Deja, nei vienas siuntinys jam nebuvo įteiktas. Tada jis pasiūlė bloko seniūnui pasiimti viena siuntinį, tikėdamasis gauti kitus du. Po to jis atsisakė ir antro, kad nors vieną jam atiduotų. Deja, jokio rezultato. Seniūnas išsisukinėjo sakydamas, kad SS siuntinių neatidavė. Po kurio laiko apgautasis įsitikino, kad siuntinius paėmė pats seniūnas. Tai buvo ne vienintelis atvejis, tai patyrė daugelis. Kaliniui pasakius, jog jis pasiskųs viršininkams, kad iš jo atėmė siuntinius, prie jo prišoko bloko seniūnas ir ėmė grasinti. Teko atsisakyti kalėdinių siuntinių, nes niekur negalėjai rasti užtarimo.

Siuntiniai su riebalais, lašiniais ar kitais deficitiniais produktais apskritai dažnai nepasiekdavo adresato. Juos persiųsdavo Oranienburg'o siuntinių skyrius koncentracijos stovyklai, tačiau jie dingdavo pakeliui, patekdavo į esesininkų nagus. Artimieji dažnai patys nesuvalgydavo gardesnio kąsnelio, norėdami pradžiuginti vargšą tėvą ar brolį, ne vienerius metus be kaltės sėdintį koncentracijos stovykloje. Tačiau esesininkai ir nusipenėję blokų seniūnai iš to nelaimingo, beteisio kalinio atimdavo ir šitą džiaugsmą. Dėl to kaliniai dažnai paprašydavo artimųjų nesiųsti siuntinių.

Šeimos dažnai siųsdavo paklausimus stovyklos valdžiai arba teiraudavosi per vietinius valdžios organus, už ką nuteistas jų šeimos narys ir kada jis bus paleistas. Atsakymas būdavo vienodas: komendantūra negali pranešti suėmimo priežasčių. Atsakymas į antrą klausimą būdavo tiesiog nedoras. Pasitaikė daugybė atveju, kai žmona, motina ar tėvas laiške suimtajam rašydavo: „Kodėl tu nepasitaisei? Tu jau galėjai būti laisvėje, jei stovykloje kitaip elgtumeisi. Mes klausėme stovyklos vadovybės, ir ji mums taip parašė". Žinoma, tai buvo gryniausia apgaulė. Niekas kalinio niekuomet nekvietė aiš-

kintis, ir niekas iš viršininkų negalėjo žinoti, ar kuris iš tų dešimčių tūkstančių kalinių „pasitaisė", ar ne. O artimiesiems tiesiog šėtoniškai buvo pranešama: „Toks ir toks kalinis nepasitaisė ir dėl savo elgesio negali būti paleistas".

Pagal instrukciją kiekvienas kalinys kas trys mėnesiai turėjo būti kviečiamas apklausai, t. y. lagerfiureris ar komendantas privalėjo pažiūrėti kalinio bylą, išsiaiškinti dėl jo buvimo stovykloje. Po to turėjo būti informuojami kalinio gyvenamosios vietos valdžios organai, ar jau galima galvoti apie paleidimą. Pasitaikydavo, kad vieną kitą kartais pakviesdavo tokiai apklausai, bet didžioji dauguma niekados nebuvo kviečiami, net ir išbuvę čia 5—6 metus.

Pirkimas bufete

Pirkimas bufete taip pat buvo didelė apgaulė. Jo tikslas buvo išmelžti kalinių pinigus.

Pirmaisiais Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklos gyvavimo metais (1936—1938) bufete tikrai būdavo ko pirkti, maisto taip pat. Galėjai gauti kavos, pyrago, duonos, dešros, sūrio ir t. t. Tie, kurie turėjo pinigų, visai nevalgydavo stovyklos maisto, maitinosi bufete.

Gražiai skamba! Kai kas gal pasakys: ne taip ir blogai buvo toje koncentracijos stovykloje. Tačiau taip tik atrodo. Kada gi galėdavai nueiti į tą bufetą? Tik ne darbo metu. O kada buvai laisvas? Visą dieną bėgte. Kai pareidavai į stovyklą, dažnai ir noras valgyti jau būdavo praėjęs. Sakysim, tu dar pajėgdavai nueiti iki bufeto ir užsisakydavai ko nors. Tau paduodavo, o tuo metu — varpas. Bėgte su pyrago gabalu ar kotletu rankoje į patikrinimų aikštę. Ten stovyklos bestijos, blokfiureriai tyko tavęs su lazdomis. Apetito kaip nebūta, gali išmesti, ką nusipirkęs, tu privalai išmesti. Vargas tau, jei tave užtiks kramtantį, būsi išmasažuotas kaip reikiant.

Prasidėjus karui pirkimo galimybės sparčiai mažėjo. 1941-ųjų vasarą nusipirkti galėjai duonos, pumpernikelio, ir tai tik kelis pakelius 15—20-čiai žmonių, sirupo „Ka-

ras", batų tepalo, kartais kišeninį peiliuką (kurį dažniausiai jau kitą dieną atimdavo kaip pavojingą ginklą), cigarečių ir tabako.

Rūkalų pirkimas buvo ypatingas atvejis. Kartais galėdavai ištisais mėnesiais jų nusipirkti, žinoma, labai brangiai. Kartais ilgą laiką jų visai nebūdavo, džiaugdavaisi dulkėse prie bloko aptikęs nuorūką — ieškoti nuorūkų tapo įprasta. Cigaretės buvo trofėjinė prekė iš Čekijos ir Jugoslavijos, vėliau iš Belgijos ir „Biala" markės iš Lenkijos. Kainos buvo atvirkščiai proporcingos kokybei. 1942-aisiais viena cigaretė kainavo 4 pfenigus, šimtas — 3,75 DM. 1944-aisiais viena „Biala" cigaretė su filtru jau kainavo 4,5 pfenigo, o už vieną ploną „Rama" markės cigaretę be filtro plėšdavo net 8 pf. Esesininkams tai buvo puikus uždarbis. Nieko nekainavusios cigaretės dideliais kiekiais buvo brangiai parduodamos.

Apmaudžiausia buvo švenčių dienomis. Prieš kelias savaites buvo skelbiama — paruošta tiek ir tiek milijonų cigarečių švenčių dienoms. Visi džiaugiasi, nes jau ištisas savaites negauna rūkalų, net ir nuorūkų jau neįmanoma rasti. Vieną nuorūką rūkydavo penkiese. Šventės išvakarėse staiga pamatai — cigarečių dėžes sunkvežimiais veža į esesininkų valgyklą. Per anksti džiaugtasi! Kaliniams skirtas cigaretes gavo SS. Ir taip buvo ne kartą. Ten jas, žinoma, pardavinėjo ne po 8 pf. už vienetą. Komendantūros ir būstinių valgykloje viskas buvo daug pigiau.

Ne viskas, ką gaudavo SS, buvo trofėjinės prekės, už jas reikėjo mokėti. Kadangi SS valgykloje kainos buvo gerokai mažesnės, valgykla dažnai patirdavo nuostolių. Trūkumą su kaupu padengdavo pajamos iš kalinių bufeto. Taigi kaliniai turėjo remti pinigais savo budelius.

Karo metu maisto produktų vis mažėjo. Duonos nebegalima buvo nusipirkti. Kartais galėjai gauti pomidorų tyrės, druskos, varškės, bulvių mišrainės, raugintų kopūstų ir alaus (bent taip jau buvo užrašyta ant statinių ir butelių), kurį atveždavo dažniausiai iš Dachau. Štai, mielas skaitytojau, ir visi skanumynai.

Pomidorų tyrę tepdavome ant duonos arba dėdavome į skystą sriubą, kad ji įgautų bent kokį skonį. Druskos

būdavo retai, nes ji prie visko tinka. Patarlė sako: duona ir druska rausvina skruostus. Antra vertus, su druska reikėjo elgtis atsargiai — ji žadina troškulį. Tiesa, vandens mes gaudavome daug: rytais 1/2—3/4 litro kavos ar sriubos, pietums 1 litrą sriubos (95% vandens), vakarais 3/4—1 litrą kavos ar arbatos (nenusakomo skysčio). Dėl blogo maisto ir fizinio pervargimo daugeliui jau ir taip vandens buvo per daug: sutinusios kojos ir pabrinkę veidai. Dėl to nereikėjo pamiršti: atsargiai su vandeniu!

Bufete parduodama varškė būdavo pasenusi, supelijusi, karti. Bet ką gi darysi! Alkis ne brolis, tenkino viskas, ką tik galėjai įkišti į skrandį. Mes pirkdavome perdžiūvusią, trupančią varškę, ištrindavome ją su trupučiu vandens, įdėdavome porciją marmelado, kurį tris kartus per savaitę gaudavome vakarais, ir džiaugdavomės kelias dienas turį užtepti ant duonos. Žinoma, tas aptepas, pabuvęs spintelėje, imdavo rūgti, bet ką tai reiškė. Vis tiek buvo galima užtepti jį ant duonos! Dėl to varškė, kad ir kokia pasenusi ir papelijusi, visada labai noriai būdavo perkama bufete. Stalo seniūnas galėjo nesijaudinti, kad neišpirks jo stalui skirto kiekio.

Bulvių mišrainė buvo toks patiekalas, kurio iš bado nelabai norėdavai valgyti. Sakysite: kokie vis dėlto išlepę tie kaliniai. Ne, jie tikrai nebuvo išlepę, mišrainė buvo per daug bloga. Bulvės būdavo juodos ar rudos, sukirmijusios, pusiau išvirtos. Dar būdavo pridedama griežčių, įgrisusių iki gyvo kaulo, padori kiaulė jų neėstų. Mes jais buvome maitinami kasdien, ištisus mėnesius, iki pykinimo. Vasarą — įžymieji mangoldai, žiemą — griežčiai ir griežčiai. Tie patys griežčiai, aišku, tik pusiau virti, būdavo ir toje bulvių mišrainėje. Pagražinimui dar būdavo pridėta sumedėjusių raudonų burokėlių. Tai buvo vadinama bulvių mišrainė ir kainavo nemažus pinigus. Nepirksi mišrainės — negausi ir varškės, ar kokio kito maisto, kurio norėtum.

Alumi vadinamas skystis, priklausomai nuo SS valgyklos trūkumo dydžio, buvo parduodamas po 40 ar 85 pfenigus už litrą. Kadangi nieko kito nebuvo, o reikėjo bent įsivaizduoti, kad geri alų, jo būdavo išgeriama daug. Metų laikas neturėjo reikšmės; vasarą alaus būdavo re-

tai ir mažai, arba visai nebūdavo. Daugiau būdavo žiemą. Vasarą beveik visą alų išgerdavo esesininkai, kaliniams nelikdavo. Žiemą SS valgykloje jo buvo išgeriama mažiau, bent jau tokio, koks buvo parduodamas kaliniams.

Dėl minėtų priežasčių kalinių bufetas buvo pelningas. SS valgyklai nereikėjo dėl trūkumų sukti sau galvos, net gryno pelno susidarydavo apvali sumelė.

Prie vartų

Komanda „Prie vartų!" galėjo turėti įvairią reikšmę. Dažniausiai tai reiškė ką nors nemalonaus, kartais labai blogo, kas galėjo kainuoti gyvybę. Retai tai reiškė gerą žinią. Jei išrikiuota grupė stovėdavo vartų kairėje veidu į patikrinimų aikštę, žinojome, kad kažką paleidžia, ir tie laimingieji netrukus išeis pro šios kančių vietos vartus. Jie stovėdavo apsirengę ne kalinių skarmalais, bet iš daiktų kameros gautais savo drabužiais ir laukdavo, kol juos nuves į politinį skyrių, o iš ten išveš į stotį.

Jei jie stovėdavo veidu į vartus, tai jų stovėjimą galima buvo suprasti dvejopai. Jie galėjo būti pakviesti apklausai arba dėl bausmės raporto. Jei buvo gautas koks pranešimas, raportfiureris perduodavo jį lagerfiureriui, o tada kaltininkas buvo kviečiamas vadinamajam „štrafraportui". Ši procedūra buvo nesudėtinga. Pakviestasis įeidavo pas lagerfiurerį ir, stovėdamas „ramiai", visas išsitempęs, raportuodavo: „Kalinys Nr. ... atvyko!" Lagerfiureris trumpai paaiškindavo, kuo anas kaltinamas, ir klausdavo: „Jūs kaltas?" — „Tikrai taip!" Po to pasigirsdavo — „Galite eiti!" Jeigu kalinys paneigdavo savo kaltę, būdavo šiurkščiai aprėkiamas, neretai išvadinamas bjauriausiais žodžiais, kol galiausiai lagerfiureris konstatuodavo: „Jūs kaltas! Toliau žiūrėsim!" Išteisintas galėjai būti tik tada, jei, daug nekalbėdamas, akivaizdžiai įrodydavai savo nekaltumą. Pagal šią sistemą 99 iš 100 buvo pripažįstami kaltais, lagerfiureris pažymėdavo bausmę byloje ir kaipmat atsidurdavai koridoriuje.

Kol pakliūdavo pas lagerfiurerį, kaliniai ilgai turėdavo laukti prie vartų.

Kairėje vartų pusėje stovėdavo ir tie, kurie dėl kokio mažmožio buvo nusikaltę blokfiureriui ar kokiam kitam esesininkui. Sakysim, blokfiureris tave užklupo vagiant morką arba koks esesininkas pagavo darant panašų „nusikaltimą". Būsi pastatytas prie vartų ištiestomis į priekį rankomis ir sulenktomis per kelius kojomis lyjant ar šąlant. O kaip įkaltis? Jį reikėdavo laikyti įsikandus. Stovėdavo valandų valandas su morka burnoje ar apipuvusiu griežčiu rankoje, kol ateidavo patikrinimo laikas. Pasitaikydavo, kad net patikrinimo metu reikėdavo demonstruoti tą morką.

Stovėjimas prie vartų buvo viena švelniausių bausmių. Sakysim, kalinys padarė ką nors, dėl ko stačiai juokinga būtų rašyti raportą, tad už bausmę turi visą sekmadienį, o kartais kelis sekmadienius stovėti prie vartų. Jis turėdavo atsistoti ten po rytinio patikrinimo ir nevalgęs stovėti visą dieną. Tik patikrinimų metu jis galėdavo nueiti prie savo bloko, nes būdavo skaičiuojami kaliniai. Po patikrinimo reikėdavo vėl grįžti prie vartų ir stovėti iki sutemos.

Tik pagalvok, stovėti kiaurą dieną, be kepurės, žiemą be palto ir be pirštinių ir dar vaizduoti, kad stovi išsitempęs. Ir visai nesvarbu, ar tai būtų 30° karštis pavėsyje, kai saulės šiluma atsispindi nuo sienos, ar 25° ir daugiau šalčio, kai sušąla visos galūnės, ar lietus piltų kaip iš kibiro.

Niekas nepajėgtų visą mielą dieną stovėti „Ramiai!", todėl mėgindavom keisti kūno padėtį. Tai daryti reikėjo labai atsargiai, kad nekristum į akis blokfiureriui, raportfiureriui ar lagerfiureriui. Sergėk Dieve, jei pastebės, kad tu atsipalaidavai! Turėsi tada valandų valandas tupėti. SS nedomina tavo sveikata ar gyvybė. Tu iš anksto esi pasmerktas mirti, o kuo anksčiau, tuo geriau.

Prie vartų stovėdavo ne po vieną. Dažniausiai ten būdavo visa eilė. Nubaustieji būdavo taip sustatomi, kad negalėtų su kaimynu kalbėtis.

Kartą, kai ten buvo sustatyta daug tų nelaimingųjų, staiga vartai atsidarė ir įėjo jau ne kartą minėtoji „komisija". Svečius po stovyklą vedžiojęs lagerfiureris nė kiek nesumišo dėl tokios situacijos. Davus ženklą, staiga

atsidarė blokfiurerio būstinės langai ir buvo įjungtas radijas. Lagerfiureris atvedė „komisiją" arčiau ir paaiškino: „Matote, ponai, mūsų kaliniai čia gali linksmintis. Radijas jų dispozicijoje. Puiki muzika! Bet šita gauja per daug tingi, kad pasinaudotų šia galimybe. Iš tūkstančių suimtųjų tik keli pasinaudojo proga pasiklausyti geros muzikos". Argi tai ne niekšybė?! Žmonės, nubausti už kokią smulkmeną, ne savo malonumui stovėjo prie vartų. O štai šitas budelis net nemirktelėjęs aiškina svečiams, kad tai muzikos mylėtojai, nepaisydami stipraus šalčio susirinko čia jos pasiklausyti!

Kairėje vartų pusėje buvo ir savotiška „parodos aikštė", kurioje buvo „demonstruojami" nušautų „bandant pabėgti", pagautųjų, niekšingiausiu ir baisiausiu būdu nužudytųjų lavonai. Ypač pirmaisiais stovyklos gyvavimo metais buvo praktikuojama atvilkti į stovyklą bėglių lavonus ir suguldyti juos aukštesnėje vietoje prie vartų. Jie būdavo pritvirtinami prie lentų, o užrašas teigė: „Nušauti bėgant!" Dažniausiai stovyklos valdžia pasitenkindavo tuo, kad kaliniai matydavo juos grįždami iš darbo. Kartais jiems to nepakakdavo. Pasibaigus patikrinimui visi blokai turėdavo pražygiuoti pro tą vietą ir žiūrėti į lavonus. Klaikus vaizdas!

Arba atveda, sakysim, pagautą bėglį. Jis nudažomas ryškiom spalvom, jam kaip klounui uždedama marga kepurė su juokingu užrašu, užkabinamas būgnas ir vargšas pastatomas ant pakylos, įrengtos prie vartų. Po to klounu aptaisytasis turėdavo nulipti nuo tribūnos ir, lydimas dviejų esesininkų, žygiuoti stovyklos gatve iki pat galo ir vėl atgal, lėtai, mušdamas būgną ir garsiai šaukdamas: „Valio, valio, Paul Müller (ar kaip kitaip) vėl čia!" Eitynės kaip per jomarką. Tačiau visas reikalas nebuvo panašus į jomarką. Kai nelaimingasis grįždavo prie vartų, jo ten jau laukdavo blokas, kuris „apdovanodavo" jį 30—50 lazdų smūgių, kol jo riksmas virsdavo bejėgišku, vos girdimu veblenimu.

Nukankintųjų prie vartų lavonai, norint įbauginti ir sugniuždyti kitus kalinius, būdavo paliekami gulėti. 1940-aisiais, pavyzdžiui, buvo atvežtas iš Saro srities vienas didelio ūkio savininkas, apkūnus, 250 svarų sveriantis

vyras. Jis buvo kaltinimas karo sabotažu. Karinis dalinys jo namuose buvo įsirengęs būstinę. Iš jo pareikalavo avižų arkliams. Avižos dar buvo nepjautos, ir šis jų neturėjo. Pareikalavo pjauti neprinokusias. Jis atsakęs, kad tegu patys pjauna. Tai buvo palaikyta parama priešui, sabotažu ir jis pateko į Sachsenhausen'ą, nors vienas jo sūnus buvo vermachto leitenantas, o kitas kapitonas. Gestapas atitinkamai informavo stovyklos valdžią ir blokfiurerius. Jis buvo traktuojamas kaip karo nusikaltėlis ir baisiausiai kankinamas. Trys keturi blokfiureriai po kelis kartus per parą išsivesdavo jį iš barako, liepdavo pasilenkti ir mušdavo. Arba liepdavo gulti, vienas iš jų imdavo ant jo atsistojęs šokinėti. Tai truko kelias savaites, kol jis mirė. To negana, jį numetė prie vartų, ir lavonas ten gulėjo, kol grįžo darbo komandos. Tik po vakarinio patikrinimo jis buvo įmestas į lavoninę.

Dešinėje vartų pusėje stovėdavo naujokai, paskutiniais metais net ne stovyklos kaliniai, o tie, kuriuos iš Berlyno į Sachsenhausen'ą atgabendavo mirties bausmei įvykdyti — pakarti ar sušaudyti. Jie ilgai ten stovėdavo surišti, pavojingesni — surakintomis rankomis ir kojomis.

Daug, oi daug galėtų papasakoti šitie vartai su užrašu „Arbeit macht frei!", jei tik galėtų kalbėti. Kiek kančių ir žiaurumų, kraujo ir lavonų jie matė per visus tuos metus! Jie būtų baisiausias SS kaltintojas už jų įvykdytas žmogžudystes. Kiek tūkstančių porų akių daugybę kartų baugščiai ir nepasitikėdamos žvelgė į šiuos vartus: kas įeis? O kiek kartų pro juos prataukšėjo medpadžiais apautų SS vergų žingsniai, kai visą minią vesdavo į darbus! Kiek kartų aidėjo blokų seniūnų ir brigadininkų įsakymai: kairę — du — trys — keturi! Kairę — du—trys—keturi! Ir dar: kepures nusiimt! Ir šoka koks blokfiureris, lagerfiureris ar komendanto adjutantas į po penkis išrikiuotos kolonos vidurį, smogia kumščiu nesugebėjusiam akimirksniu nusitraukti kepurės. Kiek kartų eidamas pro šiuos vartus su skausmingu ilgesiu galvodavai: kada visa tai baigsis? Nejaugi tos kančios tęsis amžinai? O, kad vartai galėtų kalbėti!

Ožys ir mietas

Jei kas nors bent kokiu mažmožiu nusikalsdavo, žinoma, SS bei jų budelių blokų seniūnų supratimu, jam tuojau pagrasindavo: gausi 25. „Dvidešimt penki" stovykloje buvo tapę „sparnuotais žodžiais" ir kartu tai buvo grasinimas, kurį iš visų pusių kasdien girdėdavai. „Dvidešimt penki" reiškė dvidešimt penkis lazdos smūgius per sėdmenis. Tai buvo baisi bausmė.

Lagerfiureris pažymėdavo bausmės raporte, kiek lazdos smūgių turi gauti nusižengėlis. Prieš tai jis buvo parodomas stovyklos gydytojui, ar sveikatos būklė leidžia jį bausti tokia bausme. Žinoma, tai buvo grynas formalumas. Tereikėjo tik užpildyti raudoną blanką, kuriame gydytojas atsakytų neigiamai ar sumažintų lagerfiurerio nurodytų smūgių skaičių. Atvestojo apžiūrėjimas apsiribodavo klausimais: „Jūs sveikas? — Kuo skundžiatės?" Į kalinių atsakymus ir detalesnius aiškinimus niekas nekreipė dėmesio. Į klausimą, ar galima sveikatos požiūriu taip bausti nusikaltusįjį, gydytojas besąlygiškai atsakydavo „taip" ir pasirašydavo. Tuo ir baigdavosi gydytojo „apžiūrėjimas", net jei nusižengėlis būdavo luošys, kuriam tie smūgiai galėjo visai sugadinti sveikatą ar net kėlė pavojų gyvybei.

Bausmė būdavo vykdoma dažniausiai tą pačią dieną, kartais kitą, o kartais net po savaitės. Bausmių diena buvo penktadienis. Vesdavo ne po vieną, o po 10, 15, 20 ir dar daugiau.

Bausmė ant ožio būdavo vykdoma izoliuotoje vietoje, vadinamajame bunkeryje. Baudžiamieji būdavo išrikiuojami tokia tvarka, kokia būdavo sudėtos jų bylos. Bausmės vykdyme dalyvaudavo legerfiureris, kartais net pats komendantas, jo adjutantas, stovyklos gydytojas, raportfiureris, keletas blokfiurerių ir tas, kuris mušdavo. Nusižengėlis turėdavo gulti ištiestomis į priekį rankomis ant specialiai pagaminto ožio, kojas turėjo įkišti į ožio apačioje įtaisytus spaustus, kuriais jas suveržDavo, kad baudžiamasis negalėtų ištraukti. Vienas užsėsdavo ant nugaros ir prispausdavo rankas, kad mušamasis nesikilnotų.

Mušdavo metro ilgumo, nykščio storumo lazda, o dažniau pusantro metro ilgio metaliniu rimbu, aptrauktu oda. Iki 1942-ųjų rugpjūčio mušdavo stipriausi esesininkai-blokfiureriai, vienas kurių, vadinamas „kaulų laužytoju", mušdavo taip baisiai, kad lūždavo stuburas. Vėliau jam buvo uždrausta vykdyti bausmes. Nuo 1942-ųjų vasaros tą darbą atlikdavo stiprūs, žiaurūs recidyvistai. Jie turėjo ant rankovės raištį su raide Z.

Adjutantas šaukdavo tą, kurį turėjo bausti. Jis net nesiteikdavo perskaityti bausmės nuosprendžio, tik pasakydavo: „Jūs žinote, kuo esate kaltinamas. Ant ožio!" Kalinys guldavo ant ožio, jam prispausdavo nugarą ir rankas. Kairėje ir dešinėje stovėdavo po budelį, vienas dešiniarankis, kitas kairiarankis, raportfiureris skaičiuodavo kirčius: vienas-du-trys-keturi-penki..., kol suskaičiuodavo reikiamą skaičių ir sušukdavo mušantiems: „Užteks!" Mažiausia, beje, retai pasitaikanti, bausmė buvo 10 kirčių, didžiausia — 25 kirčiai. Dažniausiai mušdavo daugiau negu paskirta, tai priklausydavo nuo raportfiurerio nuotaikos. Kai jau kalinys būdavo iškentęs jam skirtus 15, 20 ar 25 kirčius, raportfiureris išsišiepęs pasakydavo: „Pridėkit jam dar kelis, smūgiai buvo per lengvi!" Pridėdavo 5, 10 ir daugiau, kol pasigirsdavo „Halt!" Kai būdavo skirta 20 ir daugiau smūgių, mušdavo su pertrauka, kad mušantysis pailsėtų. Mušamasis tuo tarpu likdavo ant ožio. Šita pertrauka irgi buvo sąmoningas kankinimas!

Kartais esesininkai patys nemušdavo, o pasitelkdavo šiam darbui kalinius, juos čia pat pamokydavo, žinoma, nubaustųjų ant ožio kailiu. Naujas budelis pradėdavo mušti, stengdavosi kirsti stipriai, bet dar neturėdamas tam pakankamai įgūdžių. Raportfiureris sakydavo: „Unteršarfiureri Kaiser'i, parodykite, kaip tai daroma!" Tas čiupdavo metalinį rimbą ir juo kelis kartus perliedavo pasmerktąjį. „Gerai, dabar vėl jūs!" Raportfiureris smūgius skaičiuoti pradėdavo tik tada, kai jį patenkindavo kirčių stiprumas. Taigi dažnai atsitikdavo taip, kad nubaustas 15 smūgių gaudavo jų 30—40. Adjutantas ir lagerfiureris ramiausiai rūkydavo, tarsi nieko nebūtų vykę.

Iškentusį visus smūgius nuplaktąjį atrišdavo. Jis vos begalėdavo paeiti. Nepaisant to, jis turėdavo pasitraukti į šalį ir daryti pritūpimus, neva kad mušimas nesutrikdytų kraujo apytakos. Taip turėdavo „sportuoti", kol atskaičiuodavo smūgius pačiam paskutiniam. Po to visus išvesdavo ir patupdydavo į izoliatorių.

Bausmę vykdydavo apie 10—11 val. prieš pietus, retais atvejais popiet. Likusią dalį dienos, iki pat miego, SK (bausmės kolonoje) turėdavai stovėti pagal visas taisykles, buvo uždrausta judėti ir valgyti. Kad nubaustieji tinkamai elgtųsi, sekdavo ne tik blokfiureris, bet ir SK bloko seniūnas. Pastarasis dar nuo savęs pridėdavo nubaustajam, jei tas nors mažmožiu nusižengdavo įsakymui „Stovėti!" Atėjus SK blokfiureriui, seniūnas apskųsdavo nelaimingąjį, ir kalinys gaudavo dar 10—20 kirčių.

Kai galiausiai ateidavo vakaras, tave paleisdavo iš SK ir galėdavai grįžti į savo bloką. Apatinė kūno dalis būdavo kaip užmirusi, sėdmenys — ištisa žaizda, kojos kaip medinės, jų visai nejautei ir su didžiausiu vargu vos galėjai pavilkti. Apie miegą negalėjai net svajoti, atsigulti ant nugaros visai neįmanoma.

Tas, kurio minkštos kūno dalys buvo jautresnės, ištisas savaites negalėdavo atsisėsti, sėdmenys buvo pilni kraujorsūvų ir atrodė kaip reljefinis žemėlapis. Jeigu dar kryžkaulis likdavo sveikas ir nebūdavo atmušti inkstai, galėjai sakyti, kad tau pasisekė.

Ožys buvo bausmės priemonė, bet galėjo būti panaudotas ir kaip kankinimo įrankis, ypač kai reikėdavo išgauti parodymus ar prisipažinimą. Ne vieną „perleisdavo" per ožį po keletą kartų, jei jis nenorėdavo pasakyti to, ką žinojo. Net ir nieko nežinodamas, kankinamasis „prisipažindavo", kad tik jo daugiau nekankintų.

Dar baisesnis kankinimo įrankis buvo mietas. Dažniausiai jį naudodavo norėdami išgauti prisipažinimą. Tas, kuriam ši bausmė būdavo skiriama, turėdavo pats atnešti prie bunkerio trijų metrų ilgio storą baslį. Jį įkišdavo į tam reikalui įtaisytus žiedus. Kaliniui surakindavo už nugaros rankas, liepdavo lipti ant suolelio, pastatyto prie baslio, blokfiureris prikabindavo grandinę prie ant mieto įtaisyto kablio. Tada išmušdavo iš po kojų suolelį ir

nelaimingasis pakibdavo. Į oro sąlygas niekas nekreipdavo dėmesio. Kuo karščiau svilindavo saulė, kuo stipriau spigindavo šaltis, tuo smagiau būdavo budeliams. Apverktina, pakabinta už rankų figūra kabodavo 15—30 minučių, o kartais valandą ar pusantros. Be jokios atramos kūnas pakibdavo visu savo svoriu, ir net mažiausias vėjelis jį supdavo ir sukinėdavo. Pasitaikydavo, kad kaitrioje saulėje kepdavo ir supdavosi nuo vėjo vienu metu 3—5 figūros. Kad dar labiau padidintų kabančiojo kančias, blokfiureris pasilypėdavo ant suolelio, užsidegdavo cigaretę ar cigarą ir pūsdavo jam į akis dūmus: „Norėtumei cigaretės? Būtų tau, nususęs šunie, ne pro šalį? Mėšlina kiaulė!" Smogdavo kumščiu į veidą ir nulipdavo žemyn. Po to pakartodavo tą patį žaidimą su kitu. Ne kiekvienas pajėgdavo visa tai iškęsti tylėdamas, kitas rėkdavo ir riaumodavo kaip pašautas žvėris. Vėjas tuos garsus nunešdavo iki stovyklos. Retkarčiais kankinius paklausdavo, ar šie prisipažįstą padarę nusikaltimą, ar jau pasakysią savo bendrų pavardes.

Kai būdavo pakankamai prisityčiota ir tikslas pasiektas, vėl pristumdavo suolelį, grandinę atkabindavo ir leisdavo nulipti. Rankų sąnariai būdavo sutinę, rankos išsuktos, visas kūnas kaip sudaužytas. Nepaisant skausmų, kalinys pats vėl turėdavo ištraukti mietą ir nunešti jį į ankstesnę vietą. Ir viskas greitai, bėgte!

Kartais ir to nepakakdavo: kalinys pakeliui turėdavo su mietu kristi ant žemės, vėl pašokti, vėl gultis, riedėti, atsistoti, bėgti, šokuoti pritūpęs. Jeigu viską darydavo nepakankamai greitai, tuomet „riedėdavo" ar bėgdavo atgal ir pradėdavo iš naujo. Taip kelis kartus, kol kankinamasis visai netekdavo jėgų. Spyriais jį vėl pastatydavo ant kojų. Rodos, net viduramžių kankinimo įrankiai tiek neišsekindavo žmogaus, kaip valanda ant mieto ir varinėjimas po to.

Mieto paliktas pasekmes jausdavai savaites, mėnesius, o kartais ir visą gyvenimą. Būdavo tvirtų vyrų, kurie kankinami ant mieto neišduodavo draugų, nepasakydavo to, kas būtų patikę esesininkams. Vis dėlto dažniausiai inkvizitoriai pasiekdavo savo tikslą. Nekaltieji prisipažindavo nusikaltę, kad tik greičiau baigtųsi kankinimai. Ne vie-

nas mieliau būtų pasirinkęs mirtį, negu kančias ant mieto. O mietas buvo naudojamas beveik iki pat galo.

Ožys ir mietas puikiausiai tiko prie daugybės SS ir gestapo kankinimo metodų, naudojamų koncentracijos stovyklose ir kalėjimuose kaip priemonė išgauti reikiamus parodymus ir prisipažinimą. Mietas iš tikrųjų buvo SS gėdos stulpas.

SK

Ne mažiau baisi bausmė buvo SK, Strafkolonne (bausmės kolona). Pirmaisiais Sachsenhausen'o gyvavimo metais dauguma ką tik į stovyklą atvežtų naujokų buvo tuojau siunčiami į SK ir patirdavo ten tą patį, ką ir nubaustieji.

Būti SK buvo tiesiog nepakeliama. Iki 1942-ųjų čia būdavo didžiausias mirčių, tiksliau sakant, nužudymų skaičius. Beveik visi iš čia į lavoninę atvežti negyvėliai būdavo tiesiogiai ar netiesiogiai nužudyti. Tuo pasirūpindavo ne tik į SK paskirti blokfiureriai, bet ir blokų seniūnai.

Stovykloje ypač išgarsėjo vienas seniūnas, vietinis lenkas, pravarde Pierunia. Jam visai nieko nereiškė žmogaus gyvybė. Neįmanoma net įsivaizduoti, su kokiu pasitenkinimu jis galėdavo mušti žmogų. Niekas nedrįsdavo jam priešintis, nes tai tuojau kainuotų gyvybę. Nebandyk vengti smūgių ar dangstytis nuo jų — tai bus palaikyta pasipriešinimu. Reikėjo leistis mušamam. Daugiuma čia mirusiųjų slėgė Pierunios sąžinę. Vieną šeštadienio popietę atėjo lagerfiureris ir pasakė: „Pierunia, kiek negyvėlių turėjote šią savaitę?" — „Dvidešimt penkis, pone šturmfiureri!" — „Per mažai, Pierunia!" — pasakė ir išėjo. Daugiau nieko nereikėjo sakyti, Pierunia žinojo ką daryti, kad kitą savaitę būtų daugiau.

Jei kuris neištvėręs susirgdavo, vargiai galėdavo patekti į medpunktą. Jeigu Pierunia apie kalinį buvo blogos nuomonės, tai kalinys negalėjo sirgti, jam buvo lemta žūti. Nuo krematoriumo galėjo išgelbėti tik puikūs san-

tykiai su SK valdovu. Metų metais siautėjo Pierunia nebaudžiamas savo karalystėje, kol net niekšams lagerfiureriams ėmė nepatikti jo elgesys. Tačiau reikėjo jam atsidėkoti už tokį aktyvumą žudant kalinius, nebuvo galima jo, kaip kitų, daug žinojusių ir padėjusių, išsiųsti pro kaminą. Jis buvo išsiųstas į komandą už stovyklos ribų, o vėliau į batų fabriką.

Jei į SK ateidavo žinia, kad atsiunčiama naujų kalinių, susirinkdavo pasirengę mušti blokfiureriai, kuriems laukti prie vartų naujokų buvo didžiausias malonumas. Vos tik kaliniai praeidavo pro vartus, šie puldavo juos kaip įsiutę laukiniai žvėrys ir apdorodavo kumščiais, lazdomis ir kojomis.

Toliau juos perimdavo Pierunia su savo pagalbininkais. Kalinius su visais drabužiais pakišdavo po dušu, po to juos supažindindavo su „gyvatėmis marguolėmis", t. y. mušdavo geltonais dryžiais išmargintom guminėm žarnom ir patupdydavo keliom valandom lauke, ypač jei būdavo stiprus šaltis. Laikydavo, kol drabužiai suragėdavo, kol koks ledo gabalu pavirtęs kalinys krisdavo negyvas. Bet ką tai reiškė! Kas savaitę atveždavo naują partiją, o kartu ir SK gaudavo papildymą, reikėjo padaryti vietos kitiems. Į laisvę nieko neišleisdavo, reikėjo kitais būdais „daryti vietos", — „plaučių uždegimas", „širdies smūgis" ir kt. Perteklių išvarydavo pro kaminą.

Drausmė SK buvo dar griežtesnė negu visoje stovykloje, maistas skurdesnis, o judėti reikėjo dar daugiau. Paskutiniaisiais metais SK buvo sudaryta daugiausia iš vadinamųjų „bėgikų su batais". Viena firma su Sachsenhausen'o koncentracijos stovykla pasirašė sutartį, kad stovykloje bus praktiškai išbandomas įvairių rūšių odos, puspadžių ir batų tvirtumas. Kiekvienas SK kalinys gaudavo porą odinių batų. Kiekviena pora turėjo savo numerį ir buvo tikrinama, kiek kilometrų galima su jais nubėgti, kaip atrodo batai nuėjus tiek ir tiek kilometrų, kiek jie nusidėvi. Tam reikalui buvo įrengtas bėgimo takas su skirtingos rūšies danga. Dalis jo buvo įprastas smėlis, toliau smulkus ir stambus žvyras, toliau titnaginis takas, dar toliau žvirgždas ir t. t. Bėgikai kasdien turėjo nubėgti 35 kilometrus. Nubėgti tiek kiekvieną dieną

bet kokiu oru, taip prastai maitinantis ir po ilgiausio stovėjimo patikrinimų aikštėje nebuvo lengva.

Tiems kaliniams, kuriems buvo skirtas griežtesnis režimas, ir kad tie 35 kilometrai netaptų jiems tik kasdieniniu pasivaikščiojimu, buvo užkraunamas dar 15—30 kilogramų sveriantis smėlio maišas. Ir kinkuodavo tų nelaimingųjų figūros, pažymėtos SK ženklu — juodu tašku ant palaidinės ir kelnių, aplink patikrinimų aikštę, mechaniškai kilnodamos kojas, nepanašios į žmones, besielės ir beveidės, atbukę robotai.

Prižiūrėtojas, kresnas bernas, uostamiesčio suteneris, turėjęs ant palaidinės ir kelnių ne tik juodą, bet ir raudoną tašką už ketinimą pabėgti, varinėjo savo bėgikus aplink aikštę, rėkavo ir šėlo: „Pirmyn! Koją! Kairę — du — trys — keturi!" Ir vos tik viena kompanija bent kiek išglebdavo, jis vėl rėkė: „Dainą! Trys-keturi!" Dvidešimt balsų sugriaudėdavo: „Tai buvo Esterwegen'e..." Kiti, atbukę ir nebylūs, ėjo toliau. Jie nieko negalvojo, nieko nenorėjo, tokia nieko nemąstanti minia, gyvi lavonai.

Galėjo džiaugtis tie, kurie po trijų mėnesių išeidavo iš SK. Tokie, deja, buvo tik išimtys. Dauguma išbūdavo čia pusmetį ar visus metus. Jie būdavo taip išsekę fiziškai ir dvasiškai, kad stebėjaisi, kaip apskritai gyvi išėjo iš SK. Su jais neįmanoma buvo susikalbėti, ypač iš pradžių. Jie kalbėdavo padrikai, atsakydavo ne tai, ko klausdavai, atrodė lyg paleisti iš beprotnamio. Ne geresnė būdavo ir fizinė jų būklė — skeletai tikra to žodžio prasme, išsišovusiais skruostikauliais, įkritusiais skruostais ir giliose akiduobėse vos matomomis akimis, tarsi mėnesius būtų sėdėję be maisto rūsyje. Gerai, jei kuris turėdavo pažįstamų raštinėje ar Arbeitsdienst'e (darbo skyriuje) ir gaudavo tinkamesnį darbą, tas būdavo išgelbėtas. Niekieno nepalaikomas patekdavo į sunkaus darbo grupę, o tai reiškė galą. Po visų vargų ir kančių jis dabar mirdavo išsekęs. Taip atsitiko daugeliui.

Kai kurie kaliniai jau buvo praleidę po 8—10 metų sunkiųjų darbų kalėjime, po to 5—8 metus įvairiose koncentracijos stovyklose, ir visur ištverdavo. Ir štai dėl kokios kvailystės ar neatsargumo patekdavo į SK ir netrukus čia žūdavo. Likimo ironija!

Klinkeryje

Klinkerį, oficialiai vadinamą „Oranienburg'o plytų gamyklos darbo stovykla", galima aprašyti po skyriaus apie SK. Iš esmės tai buvo Sachsenhausen'o baudžiamoji stovykla. Kadaise ten buvo pastatyta milžiniška plytinė, aprūpindavusi plytomis ne tik Sachsenhausen'o stovyklą su visais jos statiniais, ne tik SS gyvenvietę Sachsenhausen'e, bet ir išveždavusi daug plytų kitur, o tai duodavo SS didelį pelną. Kaliniai dirbo veltui, pagamintos prekės savikaina buvo nedidelė, o parduodavo ją brangiai. Dėl vis augančios statybinių medžiagų paklausos gamykla ėmė duoti milijoninį pelną. Viską, išskyrus pagrindinius brėžinius, darydavo kaliniai, statė pastatus, įrengimus, gamino.

1944-aisiais plytų gamyba buvo sustabdyta ir viskas pertvarkyta ginklų gaminimui, čia buvo tekinamos granatos, gaminami šautuvai ir t. t. Anksčiau čia dirbo apytikriai 2000 kalinių, vėliau tas skaičius išaugo iki 3000.

Darbo sąlygos buvo pačios blogiausios, maitino dar prasčiau negu centrinėje stovykloje. Sanitarinių sąlygų neįmanoma net aprašyti. Ten esantis medicinos punktas vargu ar galėjo apskritai taip vadintis. Šis tas pasikeitė tik paskutiniaisiais metais.

Sergantis čia nebuvo laikomas ligoniu, turėdamas 39,5° ir daugiau karščio turėjo dirbti, kol susmukdavo darbo vietoje. Tik ypač sunkus ligonis būdavo pervežamas į centrinę stovyklą. Bet kokiomis sąlygomis?

Kartą, 1942-ųjų žiemą, susirgo tiek daug kalinių, kad klinkerio lagerfiureris nusprendė atsikratyti jais ir išvežti į centrinę stovyklą, o į jų vietą atsivežti naujų. Nusilpusiųjų buvo daugiau kaip 300, 15% visos darbo komandos.

Vieną šaltą žiemos rytą visiems silpniesiems buvo liepta išsirikiuoti, pusė jų turėjo dar pasilikti klinkeryje, o kita pusė turėjo būti išvežta į Sachsenhausen'ą. Atėjo lagerfiureris ir sugriaudėjo: „Norite sirgti, dvokiantys tinginiai? Jūs tik tingite dirbti! Nemanykite, kad tuojau atsidursite ligoninėje, greičiau išrūksite pro kaminą! Gult!" Visi krito ant žemės į pažliugusį sniegą, laikydamiesi

kiek gali ant kelių ir alkūnių. Tada jis liepė gaisrininkų žarnas prijungti prie vandentiekio ir paleido į gulinčiuosius vandens čiurkšlę. Pats tuo tarpu su blokfiureriu vaikščiojo tarp gulinčiųjų ir prispausdavo koja prie žemės. kiekvieną, kuris tik bent kiek buvo pasikėlęs nuo žemės. Taip tęsėsi tol, kol visi kiaurai peršlapo. Jei kas dar bandė pasikelti, tą užpjudė šunimis, kurie tąsė ir kandžiojo kalinius. Kai lagerfiureris iki valios prisimėgavo šiuo vaizdu, liepė visiems atsistoti ir paliko stovėti šaltyje. Nenuostabu, kad dauguma jų sušalo.

Vasarą blokfiureriai smagindavosi liepdami kaliniams greitai riedėti nuo kalvos. Jie patys stovėdavo ant kalvos ir pyškindavo iš pistoletų. Kuris riedėjo nepakankamai greitai, galėjo būti sužeistas ar nušautas.

Kitas kartą nuvedė savo grupę prie kanalo, liepė šokti į vandenį, iššokti iš vandens, išsivolioti smėlyje ir stovėti taip nenusipurčius smėlio, net jei juo buvo aplipęs visas veidas.

Atvykusieji iš klinkerio į pagrindinę stovyklą pasakodavo klaikiausius dalykus. Patekti klinkeryje į SK reiškė žengti į krematoriumą, nes ten kankinimai buvo daug baisesni negu pagrindinėje stovykloje. Verčiau mirti, nei būti išvežtam į klinkerį.

Pati blogiausia darbo grupė, mirties komanda, buvo molio kasykloje. Žliaugiant lietui, stovėdami iki čiurnų purve, kaliniai kasė molį. Dirbti reikėjo greitai, nes nuolat buvo raginami brigadininkų lazdomis, sargybinių šautuvų buožėmis, blokfiurerio spyriais. Čia daugiausia dirbdavo klinkerio SK. (Ši stovykla, vienintelė iš 50 Sachsenhausen'o filialų, turėjo nuosavą SK.) Molio kasykla buvo tikra kapo duobė. Tas, kuris gyvas iš jos išeidavo, buvo laikomas geležiniu žmogum. Tikrai, buvo tokių, kurie ištvėrė molio kasykloje ir išėjo iš jos gyvi.

Net pats paprasčiausias darbas klinkeryje buvo nežmoniškas. Trumpai aprašysiu, kaip, sakysim, buvo semiamos anglys. Koksą atveždavo sunkvežimiais su priekabom, kaliniai turėjo juos iškrauti. Trys vyrai turi per dešimt minučių išsemti sunkvežimį. Trise per 10 minučių! Semtuvai skraidyte skraido, sunkvežimiai ištuštėja, išvažiuoja. Dabar anglis reikia supilti į gražią krūvą, kur ten,

į gražų kalną. Ir vėl ristele, greitai! greitai! Juk „darbas išlaisvina!" Netrukus anglys jau supiltos į dailią krūvą, sunkvežimiai išvažiuoja ir negrįžta. Bet niekas neturi teisės stovėti, ilsėtis negalima — tai ne žmonės, tai tik kaliniai. Pripuola blokfiureris: „Viršūnė nukrypusi į dešinę! Brigadininke, ar jūs nematote? Visi šen ir dirbti, nevalos!" Brigadininkas puola su lazda kalinius: „Na, ko dar stovite? Perpilti į kairę!" Ir vėl semia. Tarsi kultų grynus šiaudus. Ir vėl sparčiai. Baigia perpilti, o sunkvežimio vis dar nėr, vėl prišoka blokfiureris: „Ne, ne taip turėjo būti! Per daug į kairę! Perpilti!" Ir vėl kinkuoja lydimi keiksmų, ir vėl sparčiai! Svarbiausia buvo ne darbo rezultatas, ne tai, kaip darbas buvo atliktas. Svarbiausia, kad kaliniai nestovėtų be darbo. Judėti! Visą laiką judėti! Ir net jei pats darbas neturėjo tikslo, jis vis tiek nebuvo betikslis: kalinys visą laiką turėjo būti užimtas.

Industriehof'as
(Pramoninis kiemas)

Industriehof'as buvo nemaža už vidinės stovyklos sienos esanti teritorija, kur vėliau buvo pastatyti batų fabrikas ir krematoriumas. Toje vietoje anksčiau augo miškas, vėliau kalinių iškirstas ir ant pečių išneštas. Kai čia kalbėsime apie Industriehof'ą, tai turėsime galvoje šalia krematoriumo buvusią bausmių vykdymo vietą.

Kaliniai žodį „Industriehof" tardavo su siaubu, nes kiekvienas žinojo, kad kelias į ten, visada taip stipriai saugomas, būdavo paskutinis kelias. Į šią krauju paplūdusią vietą buvo nuvaryti ar nuvežti tūkstančių tūkstančiai.

„Industriehof!" — žodis, sukrėsdavęs kiekvieną. „Šiandien tiek ir tiek jaunų žmonių buvo išvežti į Industriehof'ą!" — tai skambėjo kaip memento mori. „Šiandien naktį paėmė tą bei tą ir išvedė į Industriehof'ą!" — sukeldavo šiurpulį kiekvienam, kuris išgirsdavo minint pažįstamas pavardes. „Visa atvežtųjų iš kitur partija buvo nugabenta tiesiai į Industriehof'ą!" — primindavo, kad ir už stovyklos vartų siautėja teroras ir kad nepasotinama pabaisa vis trokšta kraujo ir žudynių.

1941/42-ųjų žiemą šimtus kartų matėme juodąjį sunkvežimį iš „Karo belaisvių darbo stovyklos" (geriau tiktų „Karo belaisvių mirties stovyklos"), visada pilną jaunų nekaltų žmonių, kuriems tarptautinė teisė garantavo apsaugą kaip karo belaisviams. Sunkvežimis į Industriehof'ą.

Bausmių vykdymo vieta buvo įrengta didžia dalimi po žeme ir turėjo puikų įvažiavimą. Atlikus kruviną darbą, įėjimas ypatingo įtaiso pagalba būdavo užmaskuojamas gėlėmis ir kaštonais. Kai atvykdavo svečių, sakysim, vermachto atstovų, misijos iš Hitlerio pavergtų šalių arba užsienio spaudos atstovų, maskuotė taip pat buvo daroma: žiūrėkite, kaip SS stengiasi papuošti koncentracijos stovyklą gėlynais. Niekas nepasakė, kad už to žalio ir žydinčio fasado baisiausiais būdais niekšiškai žudoma. Ir čia, koncentracijos stovykloje, viskas buvo daroma taip, kaip ir kitur, siekiant užkariauti pasaulį ir pavergti kitas tautas; graži išorė klaidino pasaulį.

Kadangi paskutiniais metais bausmės buvo vykdomos masiškai, tiksliau sakant, buvo žudoma masiškai, kartais šimtai, tūkstančiai iš karto, šaudyti pasidarė keblu ir užimdavo daug laiko. Tam tikslui po žeme atsirado naujų įrengimų — panašių į pirtis dujų kamerų. Einantys mirti net neįtardavo, kad tai jų kelio galas, nors prieš tai ir buvo iškentę nežmoniškas kančias. Jie ateidavo į „pirtį", prieš „prausimąsi" nusirengdavo. Tuo tarpu į hermetiškai uždarytas patalpas iš dujotiekio jau veržiavosi nuodingosios dujos, ir giltinė pjaudavo savo dalgiu visus be pasirinkimo, senus ir jaunus, vyrus ir moteris, berniukus ir mergaites. Darbą užbaigdavo krematoriumas. Šiuos įrenginius statė ne kaliniai, tai darė patys SS, kad visuomenė apie tai nieko nesužinotų.

Kiekviena egzekucija, korimas ar sušaudymas, buvo vykdoma dalyvaujant lagerfiureriui, raportfiureriui tam tikros budelių grupės, vadovaujamos komandfiurerio. SS gydytojas, taip pat dalyvavęs čia, po nuosprendžio vykdymo turėdavo konstatuoti mirtį. Kiekviena mirties bausmė buvo protokoluojama, ir pranešimas apie jos įvykdymą, pasirašytas ten dalyvavusio lagerfiurerio, įteikiamas komendantui.

Paskutinis Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklos raportfiureris, SS hauptšturmfiureris Bohm'as, kaip ir Geležinis Gustavas, dalyvaudavo itin daugelyje egzekucijų. Net ir jo išvaizda rodė jį esant žudiką: vidutinio ūgio, kresnas, tarsi sustumtas, tamsaus gymio, žiaurių veido bruožų, juodaplaukis, nemalonaus tembro stipriu balsu, trumpiau tariant — tipiškas esesininkas. Vos tik jis pasirodydavo, visi traukdavosi nuo jo kiek įmanoma toliau. Jam išėjus, kaliniai baimingai šnibždėdavosi, ko jam čia reikėjo, ko jis čia ieškojo, gal naujos aukos. Kam tekdavo į jį kreiptis tarnybos reikalais, darydavo tai su baime. Jis puldavo kiekvieną, kuris pasipindavo jam po kojų, net tą, kuris su juo dirbo. Jo bijojo net šarfiureriai. Šitoms pareigoms SS tikrai nebūtų galėjusi rasti tinkamesnio kandidato.

Krematoriume kaliniai dirbo vadovaujami brigadininko ir prižiūrimi SS oberšarfiurerio. Jie beveik visi būdavo BV (recidyvistai).

Prieš metus nusikaltėlis Bohm'as buvo brigadininku krematoriume. Jis buvo baisus žiauruolis. Neskaitant to darbo, kurį ten privalėjo atlikti, jis savo iniciatyva nužudė daugybę kalinių. Pasitaikydavo, net gana dažnai, kad kuris nors iš atvežtųjų lavonų atsigaudavo. Tokiu atveju Bohm'as griebdavo pirmą po ranka pasitaikiusį daiktą — kirvį, kastuvą, lentą, suoliuką — ir paprasčiausiai užmušdavo prisikėlusįjį, po to įmesdavo jį į krosnį. Jis išplėšė ir pasisavino šimtus tūkstančių auksinių dantų, kuriuos per tarpininkus parduodavo už stovyklos ribų ir gaudavo už tai valiutos.

Jis mirė baisia mirtimi, po sunkios vidurių ligos, ilgai kovojęs dėl savo gyvybės. Iš skausmo jis raitėsi lovoje kaip pasiutęs. Mirties akivaizdoje jam ėmė rodytis jo rankomis įvykdytos baisybės, ir tie vaizdai neleido numirti. Jis ilgas valandas vartėsi mirties guolyje, nukrisdavo ant grindų, be perstojo rėkė: „Aš nenoriu mirti! Aš dar nenoriu mirti! Aš noriu gyventi! Padėkite man, bičiuliai, padėkite!" Sužinojusi apie jo galą, stovykla lengviau atsikvėpė. Jis buvo toks nekenčiamas. Teisingi žodžiai, kad už kiekvieną piktadarybę anksčiau ar vėliau reikia brangiai mokėti.

Krematoriume kalinių darbas buvo sunkus ir nepavydėtinas. Jie turėjo būti pasirengę bet kokiu paros metu. Dažnai mirtininkus atveždavo iš kitur, iš Berlyno, ir krematoriumas turėdavo pradėti veikti anksčiau, negu buvo numatyta.

Šioje komandoje dirbo žmonės, kurie galėjo ištverti tokiomis sąlygomis. Ne tik fiziškai, bet ir morališkai tai buvo budelio darbas. Pavyzdžiui, paskutiniaisiais metais brigadininkas, kai būdavo vykdoma mirties bausmė pakariant, turėjo būti ir koriku: privalėjo uždėti pasmerktajam ant kaklo kilpą ir ištraukti iš po kojų suoliuką. Esesininkai nebekabindavo kalinių, kalinys turėjo būti savo likimo draugų budelis. Ar gali būti kur nors pasaulyje panašių dalykų?! Hitlerinio režimo KS tai buvo savaime suprantamas dalykas. Štai iki ko buvo priėję šie žvėrys žmogaus pavidalu.

Stovyklos valdžia atsižvelgė į sunkų krematoriumo komandos darbą. Jie gaudavo, galima sakyti, gerą maistą, nei iš tolo nepalyginamą su eilinių kalinių maistu. Jie taip pat iki valios turėjo rūkalų ir degtinės, nemažą jų dalį galėjo slapta parduoti pažįstamiems, žinoma, už tam tikras paslaugas. Jie turėjo galimybę „susiorganizuoti" sau viską, ko jiems trūko, arba tai, ką jie galėjo iškeisti į kitus daiktus. Sakysim, siuntinys nepasiekė adresato — raportfiureris jį kyštelėjo krematoriumui. Su jais visai kitaip negu su eiliniais kaliniais elgėsi ir lagerfiureris bei blokfiureriai. Nenuostabu, juk tai buvo jų budeliai — parankiniai. Jie tik todėl jautėsi esą kaliniai, kad turėjo vilkėti šiuos drabužius ir gyventi tarp stovyklos sienų.

Bet kiekvienas daiktas turi ir kitą pusę. Šios komandos privilegijos irgi turėjo išvirkščiąją pusę. Tai buvo baimė dėl pasekmių, nes jie viską matė ir žinojo. Komandos nariai buvo griežčiausiai prigrasinti niekam nieko neprasitarti. Mažiausia užuomina apie dalykus Industriehof'e ir krematoriume galėjo kainuoti gyvybę. Kartais kuris įkliūdavo, bet dažniausiai už spekuliaciją auksu ar valiuta, kuriuos buvo pasisavinę iš nužudytųjų.

Šitie žmonės ypač bijojo, kad karas pakryps į blogą pusę ir dėl visuotinio žlugimo koncentracijos stovykla nu-

stos egzistavusi, o juos, daug žinančius, sunaikins. Dėl to jie išnaudojo ir paskutinį šansą, pačioje pabaigoje pasiprašė priimami į SS. Tačiau tik paskutinėm dienom, prieš pat stovyklos evakuaciją, jie buvo apvilkti uniformomis, nes iki tol be jų negalėjo apseiti. Prieš pabaigą krematoriume buvo begalės darbo, tekdavo dirbti viršvalandžius. Apsirengę SS uniformą jie išvengė, kad nebūtų nužudyti kaip nereikalingi liudininkai.

Beje, reikia pasakyti, kad kaliniai buvo kariami ir pačioje stovykloje. Ar pagautas bėglys, ar koks apkaltintasis sabotažu, ar šiaip kuris, dėl menkos priežasties pasmerktas mirti, buvo kariamas visos stovyklos akivaizdoje. Tai buvo daroma anksti rytą arba po vakarinio patikrinimo, dalyvauti turėdavo visa stovykla.

Pirmaisiais metais net ir mirties bausmė sušaudant būdavo vykdoma išrikiuotos stovyklos akivaizdoje. Vėliau visi turėjo tik stovėti nusiėmę kepures ir laukti, kol tas ar kitas kalinys bus sušaudytas Industriehof'e. Tik tada leisdavo išsiskirstyti.

Savotiškas jausmas, kai pirmą kartą matai kariamą žmogų. Tai buvo užsienietis, pabėgęs ir sugautas. Viskas vyko po vakarinio patikrinimo, prieš vakarienę. Ant pakylos, po kartuvėmis, stovėjo pasmerktasis. Kartuvės buvo įrengtos toje vietoje, kur per Kalėdas stovėdavo lemputėmis papuošta eglutė. Kalinys, vienas iš BV, uždėjo nelaimingajam ant kaklo kilpą. Suktuvu jį pradėjo kelti į viršų. Kažkas nutrūko, ir jis nukrito. Jį pakėlė dar kartą, ir jis ėmė suptis nuo vėjo. Po 15 minučių negyvas kūnas buvo nuleistas žemyn. Dalyvaujantis SS gydytojas konstatavo mirtį, kūnas buvo įdėtas į juodą dėžę (jos niekas negalėtų pavadinti karstu) ir išvežtas į krematoriumą. Tik išskirtiniais atvejais pakartąjį veždavo į ligoninės lavoninę.

Blokai skirstėsi jausdami pasibjaurėjimą. Šiurpus reginys visus prislėgė, vakarienės metu negalėjai praryti kąsnio. Nebuvai niekados matęs, kaip karia, negalėjai net įsivaizduoti, ką jausi visa tai matydamas. Pirmą kartą išvydai viską savo akimis ir visiškai įsitikinai, kad nuosprendis buvo įvykdytas neteisėtai, kad tavo akyse įvyko paprasčiausia žmogžudystė, kurią legalizavo SS reichs-

fiureris. Vėliau mes dažnai būdavome tokių šiurpių žudynių (kitaip tų veiksmų nepavadinsi) liudininkais.

Nė vienas kalinys nepajėgs užmiršti 1943-ųjų Sekminių ryto. Labai anksti, dar prieš keturias, stovykla buvo išrikiuota patikrinimų aikštėje. Turėjo karti du lenkus mokytojus, karo nusikaltėlius. Jie dirbo darbo grupėje, kuri valė naudotus, surūdijusius šalmus. Jie taip juos trynė, kad šie suplonėjo ir nebegalėjo apsaugoti nuo kulkų. Meistras apie tai pranešė, ir už tai abu jauni lenkai SS reichsfiurerio Himlerio įsakymu turėjo būti pakarti tą rytą, būtent ankstų Sekminių rytą. Mes klausėme savęs, ar gali būti kas beprotiškesnio, koks tokio bausmės laiko parinkimo tikslas. Matyt, norėta šiuo budelių gaujos surengtu šiurpiu spektakliu atimti iš kalinių ir tą menkutį, netvirtą Sekminių džiaugsmą.

Vėliau pasmerktųjų pakarti nekeldavo į viršų keltuvu. Jie turėdavo atsistoti ant suolelio, jiems užmesdavo kilpą, staigiu judesiu ištraukdavo iš po kojų suolelį ir nuo krintančio kūno svorio lūždavo sprandas. Tokią mirties rūšį dvidešimtame amžiuje naudojo valstybė, laikanti save kultūringa, ir to negalima pateisinti jokiomis aplinkybėmis. Tokios valstybės valdžia užsitraukė gėdą visiems laikams. Ir čia SS įrodė, kad ji su savo fiureriais, organais ir institucijomis sąmoningai žudė tautą. Ne šiaip sau jos nariai ant kepurių nešiojo kaukoles, jie buvo patys tikriausi savo tautos duobkasiai. Šlykščiausiu būdu jie nustūmė savąją liaudį į bedugnę. Jie laikė save išrinktaisiais, vieninteliais pašauktaisiais „vesti į laimę" ne tik savąją tautą, bet ir visą pasaulį. Jie norėjo „išlaisvinti" kitas tautas, kurios nė trupučio nesijautė esančios nelaisvos ir kurios nė girdėti nenorėjo apie jų „laisvę". Jie ketino nešti „palaimą" į kitas šalis, o patys buvo didžiausi budeliai, banditai ir niekšai. Jie žadėjo kitiems šviesią ir gražią ateitį. Bet vos tik įžengė į svetimą žemę, ėmė šeimininkauti čia kaip laukiniai žvėrys. Jie norėjo, kad pasaulis juos laikytų „švytinčiu pavyzdžiu", bet susitepė rankas nekaltų žmonių krauju, paskandino iškankintą žemę našlių ir našlaičių, kurių tėvai ir vyrai kentėjo baisiose koncentracijos stovyklose ir jiems kiekvieną akimirką grėsė mirtis, ašarose.

Štai tikrasis Himlerio gvardijos veidas.

Koncentracijos stovyklos vis pasipildydavo naujais kaliniais. Be kitų priežasčių, tai buvo daroma ir tam, kad gestapas bei kiti SS, nenorėję išeiti į frontą, galėtų pateisinti savo buvimą čia, užnugaryje. Kuo labiau plėtėsi stovyklos, tuo daugiau reikėjo esesininkų, tuo daugiau bailių ir tinginių rasdavo čia sau prieglobstį.

Štai kokia buvo priežastis, kurią ne kiekvienas skaitytojas iš karto supras. Bet tik pabandykime atmintyje atgaminti tuos vaizdus, kuriuos ne kartą esame matę patys. Argi mažai buvo rėkiančių „Heil" ir trimituojančių apie pergalę. Jie nuolat šaukdavo „Heil!" ir „Sieg heil!", bet patys nenorėjo eiti į frontą. Ir ko tik jie nedarė, kad liktų namuose, kad nepatektų į sniegu otus Rusijos laukus ar saulės kepinamas Šiaurės Afrikos dykumas. Jie tai darė ne todėl, kad jiems būtų bjaurus pats karas, o dėl to, kad ieškojo progos prisigrobti, praturtėti.

Daug jų išsisuko nuo fronto, nes užnugaryje buvo tiek nepakeičiamų vietų ir vietelių, kad ne vienas „drąsuolis", jau matąs save Indijos vicekaraliumi, genties vadu Afrikoje ar pasiturinčiu, Havanos cigarus rūkančiu fermeriu Amerikoje, galėjo patogiai įsitaisyti ir laukti pergalės.

Visai taip pat kaip 1914—1918 metais. Tuomet tai darė žydai. Šitame kare — dangiškoji SS. Norint tai užtušuoti, SS ne tik buvo prilyginta vermachtui, bet vermachtas tapo pavaldžiu SS. O propagandos aparatas, jo nenutrūkstantys kvaišinantys plepalai, padarė savo darbą, lengvatikė tauta patikėjo, kad SS daro stebuklingus žygdarbius, stoja ten, kur pavojingiausia. Blefas!

Kita ne mažiau svarbi priežastis, dėl kurios augo ir plėtėsi koncentracijos stovyklos, buvo pigios darbo jėgos poreikis, kad fiureris ir jo SS funkcionieriai viską, ko tik jiems reikėjo, gautų veltui. Taip ir buvo. Kaip atsitiko, kad nuostabi SS obergrupenfiurerio Eicke's vila, kurios nesigėdintų net koks Amerikos multimilijonierius, šiam galingajam beveik nieko nekainavo. O kiek savo statiniams išleido jau minėtas koncentracijos stovyklų inspektorius, SS obergrupenfiureris Pohl'is? Viskas buvo

padaryta iš pagrobtų medžiagų kalinių darbu, prakaitu ir krauju.

Tai tik du pavyzdžiai iš Sachsenhausen'o stovyklos. O kiek tokių stovyklų buvo Vokietijoje? — Auschwitz'as, Liublin'as, Stutthof'as prie Danzig'o, Buchenwald'as prie Weimar'o, Nordhausen'as, Ravensbruck'as, Neuengammen'as prie Hamburg'o, Dachau prie München'o, Mauthausen'as prie Linz'o, Flossenburgk'as, Natzweiler'is Elsas'e, Hetogenbusch'as Olandijoje, Bergen-Belsen'as, Riga ir daug kitų. Sachsenhausen'o kalinių skaičius, neįskaitant pirmaisiais metais atvežtųjų, siekė 150 000, Ravensbruck'o moterų koncentracijos stovyklos — 100 000, Auschwitz'o, nepriskaičiuojant tūkstančių „nenumeruotųjų,— daugiau nei 200 000, Neuengammen'o — 100 000. O kur dar kitos, vadinamosios perkvalifikavimo, darbo, auklėjimo, durpynų stovyklos! Visa Vokietija buvo virtusi kalėjimu, milžiniška KS. Kiek darbo jėgos buvo surinkta! Jie dirbo viską, pradedant darbais durpynuose ir akmens skaldyklose, baigiant smulkiausiais ir tiksliausiais darbais dirbtuvėse ir fabrikuose. Kieno naudai? Pirmiausia SS, ne visuotinei gerovei.

Pažvelkime į keletą Sachsenhausen'o dirbtuvių ir darbo stovyklų.

Pradėkime nuo arčiausiai esančių „administracijos dirbtuvių". Ten buvo siuvykla, batų, minkštų baldų, stalių, dažymo, tekinimo dirbtuvės, knygų rišykla ir daug mažesnių, kuriose dirbdavo tik po kelis kalinius specialistus.

Šitose dirbtuvėse buvo ne tik taisomi ir gaminami daiktai kaliniams. Tam tikslui daugiau tarnavo siuvykla ir batų dirbtuvė. Tuo tarpu kitos, beveik be išimties, — asmeniniams komendantūros narių, lagerfiurerio ir šarfiurerių poreikiams. Sakysim, blokui prireikdavo naujo suolo, stalo ar spintos, jis jų negaudavo iš stalių dirbtuvių, o turėjo tuos daiktus „susiorganizuoti", atrasti kelius ir būdus tiems daiktams gauti. Arba prireikdavo durų rankenos, jos taip pat negaudavai iš šaltkalvių dirbtuvių, nors, atrodo, tai būtų jų darbas. Reikėdavo dairytis, kur už cigaretes ar porą kepalų duonos galėtum tą rankeną gauti.

O jei oberšarfiureriui prireikdavo įsirengti butą ir jei jis palaikė gerus santykius su dirbtuvių viršininku, jis viską gaudavo pusvelčiui. Viską padarydavo dirbtuvių staliai. Jei oberšarfiureris turėdavo bent krislelį padorumo, kyšteldavo stalių brigadininkui cigarečių pakelį ar sužiedėjusios duonos. Vienas Dievas težino, kaip jis „tepdavo" dirbtuvių viršininką.

Kartą atsitiko štai kas: stalių dirbtuvėje dirbo vienas čekas, aukštos kategorijos stalius, bet ne tik stalius — tikras menininkas. SS fiureris užsakė siuvimo stalelį. Tai turėjo būti ypatingas stalelis, pagal menininko projektą. Ir čekas jį padarė, sukūrė tikrą meno kūrinį, kuriuo mes negalėjome atsistebėti. Sunku įsivaizduoti ką nors panašaus. Tai buvo tikrų tikriausias meno kūrinys, tokį galėjai statyti gražiausiuose rūmuose. Ateina kartą lagerfiureris, pamato jį ir įsigeidžia pasiimti sau. Kūrinio meistrui už jo tobulą darbą pasiūlė kelis cigarus ir norėjo kuo greičiau paimti stalelį. Kalinys viską papasakojo savo draugams. Atsirado tokių, kurie nenorėjo leisti tokios niekšybės. Ir stalelis nežinia kur dingo, kaip į vandenį. Lagerfiureris siautėjo kaip išprotėjęs, grasino mietu visai komandai ir vis dėlto turėjo nusiraminti, nes pabūgo prarasti savo darbo vietą. Bandymas kalinį papirkti cigarais galėjo būti traktuojamas kaip nusižengimas griežčiausiai uždraustam dalykui, juolab kad lagerfiureris ne itin sugyveno su komendantu. Tai štai kaip būdavo tose dirbtuvėse, kuriose kartais dirbdavo net 500 žmonių.

Panašūs ir tam tikra prasme dar blogesni dalykai dėjosi kitoje darbo komandoje, vadinamojoje DAW (Vokietijos aprūpinimo įmonė). Tai buvo tikra SS verslovė. Pagrindinis dalininkas buvo vokiečių policijos centrinės ūkio valdybos viršininkas, o ginklų — SS (jo pavardės negaliu prisiminti); vienas stambesnių dalininkų buvo jau minėtasis SS obergrupenfiureris Pohl'is. DAW turėjo įvairiausius cechus: medienos — su lentpjūve ir moderniausiomis medienos apdorojimo mašinomis aprūpintu skyriumi, mokomąsias dirbtuves (ten mokydavo jaunimą), speccechą, skirtą ypatingiems užsakymams, stalių, dailidžių, vežimų meistrų, minkštų baldų, avalynės, šaltkalvių cechus, pasagų kalvę (kaustyti SS funkcionierių arkliams),

elektromechanines dirbtuves, krepšių pynimo cechą (vien jame dirbo apie 150 kalinių, daugiausia čigonų, nes, anot cecho meistro, jie pina geriausiai ir mikliausiai), paveikslų lentjuosčių ir rėmų cechą, spaustuvę, knygų rišyklą, įvairius radijo skyrius (kuriuose Berlyno firmų užsakymu būdavo išardomi trofėjiniai radijo aparatai ir surūšiuojamos detalės), garažą su autoremonto dirbtuve, sandėlį (jame buvo saugomi iš Prancūzijos ir Belgijos pagrobti kilimai, kiliminiai takai ir kitokios medžiagos, kurios iš čia buvo parduodamos juokingai mažomis kainomis privilegijuotiesiems, žinoma, nereikalaujant talonų ar kitokių formalumų).

DAW metinė apyvarta buvo milijoninė. Galiausiai ten dirbo beveik 1500 kalinių, specialistų arba kvalifikuotų darbininkų. Galima įsivaizduoti, kokia didelė buvo įmonė ir koks didelis biurokratizmas, jei vien įmonės kontoroje dirbo 60—80 žmonių; kalkuliacija, buhalterija, korespondencijos tvarkymas, personalo skyrius ir t. t. Kiekviena dirbtuvė turėjo dar savo kontorą. Įmonės kontorai vadovavo vienas iš BV, banko direktorius iš Berlyno, kuris už machinacijas banke jau buvo 7 metus sėdėjęs sunkiųjų darbų kalėjime. Jis savo nuožiūra priimdavo į darbą arba atleisdavo kalinius, priklausomai nuo to, kaip buvo nusiteikęs.

Paveikslų rėmų dirbtuvėje dirbo 50—80 kalinių. Jie turėjo viską: reikiamos medienos, stiklo, kartono, paauksavimui reikalingų medžiagų, trumpiau, visko, ko reikia paveikslų rėmams. Ir visko apsčiai. Buvo rėminama diena iš dienos, didžiausiais kiekiais. Buvo gausybė užsakymų ir visi, žinoma, esesininkų ir jiems tarnaujančių įstaigų.

Avalynės cechas taip pat turėjo tiek medžiagų, kiek tik jis galėdavo perdirbti: guminių ir odinių puspadžių, puikiausios odos batų viršams, geležies. Ten taip pat buvo labai didelis antplūdis. 15 žmonių dirbo nuo ryto iki nakties. Šalia įprastų užsakymų būdavo ir skubių, kuriuos reikėjo atlikti per kelias valandas. Batų kainos buvo dvejopos; vienokia kaina įmonėje dirbantiems (neskaitant kalinių) bei ypatingiems asmenims iš SS ir kitokia visiems kitiems užsakovams. Pirmieji pirkdavo savikaina. Nerei-

kia pamiršti, kad oda apskritai nekainavo, nes buvo atvežama kaip grobis. Kiti SS nariai mokėdavo brangiai. Trofėjinės odos savikaina buvo 5 markės už kilogramą. Pridėsime bandrąjį 100% antkainį ir darbo valandos kainą — 80 pfenigių už valandą, 220% antkainį ir gamybos išlaidų antkainį — pabaigoje susidarydavo kliento visai nedžiuginanti sumelė. Bet ką darysi! Gerai, kad bent pataisė batus. Už stovyklos ribų to nebuvo. Ten už tokias dideles kainas batsiuvys, kaip lupikautojas karo metu, būtų buvęs įmestas į KS. Ši gamykla galėjo pati nustatyti bet kokią kainą, nes ją globojo pats SS reichsfiureris Heinrich'as Himmler'is. Jo bendrai buvo šios didelės įmonės dalininkai.

Panašiai viskas buvo ir kituose DAW cechuose. Kai ko nors pritrūkdavo, tiekimo viršininkas sėsdavo į automobilį ar traukinį ir važiuodavo ieškoti trofėjinių prekių į Čekiją, Lenkiją, Prancūziją, Belgiją, žodžiu, ten, kur dar šio to buvo, ir veltui.

DAW filialų buvo įvairiose koncentracijos stovyklose — Auschwitz'e, Lublin'e, Stuthof'e, Buchenwald'e, Prahoje, Ravensbruck'e, Dachau ir kitose. Jos visos dirbo tam, kad privilegijuoti SS fiureriai galėtų kaupti turtus.

Tikra aukso ir deimantų kasykla, atnešusi milijardus pelno SS, buvo batų fabrikas. Tie milijardai nebuvo uždirbti garbingai, o tik plėšiant ir grobstant. Batų fabriką įsivaizduojame kaip įmonę, pramoniniu būdu gaminančią batus. Šitame „batų fabrike" batų gaminimas nebuvo svarbiausia. Žinoma, čia gamino klumpes ir medpadžius kaliniams, bet šį darbą dirbo vos šimtas kalinių.

Didžioji darbo komandos dalis, paskutiniu metu apie 600 žmonių (anksčiau būdavo net 1000—1500), buvo užsiėmę batų ardymu. Iš okupuotų sričių vagonais ir net ištisais sąstatais veždavo civilių batus. Iš Lenkijos, Vengrijos, Balkanų, Italijos ir iš kitur. Visokiausius batus, įvairiausių fasonų, įvairiausių dydžių, nuo kūdikių batų iki didžiausių, moteriškus, vaikiškus, vyriškus, šlepetes, išeiginius ir kasdieninius batus. Esesininkams nerūpėjo tų batų oda, jie turėjo jos pakankamai. Juos domino tai, kas buvo įsiūta, paslėpta tų batų viduje, jie godžiai ieškojo

aukso ir brangakmenių. O geriausios kokybės odą degindavo krūvomis, mesdavo į pakurą.

Griežtai prižiūrimi kaliniai turėjo ardyti batus. Jei jie rasdavo juose aukso, valiutos, briliantų, turėjo tuojau pat atiduoti viską meistrui, antraip — mirtis. Ne vienas už godumą užmokėjo gyvybe. Batų fabriko teritorijoje gulėjo aukštesni už barakus kalnai atvežtų batų. Sunku įsivaizduoti, kiek juose buvo randama brangenybių. O kur jos visos? Kam buvo panaudotos? Karo reikmėms? Niekas to neskelbė. Kas tikrino gamybos meistrus ir esesininkus, kuriems rasti turtai buvo atiduodami? Niekas. Kur viskas dingdavo? Kaliniai batuose rasdavo pluoštus dolerių ir svarų sterlingų, ypač atvežtuose į fabriką iš Auschwitz'o koncentracijos stovyklos. Žmonės, kuriems tie batai priklausė, tikėjosi paslėpę batuose ir drabužiuose išgelbėti bent valiutą ir brangakmenius. Viskas veltui!

Batai, kuriuose buvo tikimasi tikrai rasti brangenybių, buvo ardomi specialiame skyriuje. Atskirtoje nuo kitų fabriko dalyje dirbo apie 80 žmonių. Jų barakas buvo aptvertas spygliuota viela ir budriai saugomas. Ten dirbusiems nebuvo leidžiama išeiti iš savo barako, net vakarais jie negrįždavo į stovyklą, ten miegojo ir valgė. Ligos atveju, kai būtinai reikėdavo gydytojo pagalbos, griežčiausiai saugomą ligonį nuveždavo į medicinos punktą ir tuojau pat peršviesdavo. Tik tada gydytojas galėdavo jį apžiūrėti. Ligonį paguldydavo izoliuotoje patalpoje, kuri buvo skirta tik tokiems ligoniams iš batų fabriko. Ligoniui buvo draudžiama eiti į tualetą, tris dienas jis būdavo griežčiausiai izoliuotas. Tik po trijų dienų, kai jis išsituštindavo, būdavo perkeliamas į atitinkamą skyrių, kur jį pradėdavo gydyti.

Į batų fabriką atveždavo ir vagonus padėvėtų kostiumų. Dauguma švarkų buvo su skyle nugaroje. Kodėl? Manau, skaitytojas pats ras atsakymą. Drabužiuose taip pat buvo randama brangių daiktų.

Argi ne aukso kasykla buvo esesininkams Sachsenhausen'o batų fabrikas? O kaliniai buvo priversti dirbti šiuos šlykščius plėšikavimo darbus.

Didžiausia SS autoremonto dirbtuvė buvo KVA (automobilių techninio išbandymo skyrius). Visas dirbtuves

statė kaliniai. Darbo komandoje buvo 1500 žmonių. Beveik visi buvo autošaltkalviai, automobilių inžinieriai, mechanikai ir kitokie specialistai, laisvėje turėję gerai apmokamą darbą. O čia jie dirbo aptverti spygliuota tvora už gabalėlį duonos ir liesą, skystą sriubą, dirbo kasdien po dvylika valandų, sekmadieniais po 6—8 valandas, o neretai ir visą dieną.

Dirbtuvėse buvo moderniausios mašinos, pagrobtos ir suvežtos iš kitų šalių. Čia remontuodavo ir surinkdavo visų tipų sunkvežimius, šarvuočius ir kitokius automobilius. Paskutiniais mėnesiais čia buvo gaminamos V/2 dalys.

Kai frontas priartėjo prie Oranienburg'o, esesininkams buvo gaila sprogdinti visą fabriką su puikiausiais įrenginiais. Iš sudėtingiausių mašinų buvo išimtos ir užkastos svarbiausios detalės, kad mašinų nebūtų galima naudoti. Orannienburg'e buvo kelios komandos, gaminusios karo prietaisus ir reikmenis. Kalinys negalėjo pasakyt: „Aš nedarysiu". Pistoleto šūvis jį iškart patiestų ant žemės.

Be centrinėje stovykloje ar šalia jos dirbusių komandų, tūkstančiai kalinių dirbo tolimesnėse stovyklose. Svarbiausios buvo Heinkel'io gamyklos Oranienburg'e (lėktuvų gamyba, 7000—8000 darbininkų), Auer'io gamyklos Oranienburg'e (dirbo apie 2000 moterų kalinių), įvairios statybinės brigados (didžiausia — antroji SS statybos brigada Berlyne, dirbo keli tūkstančiai kalinių), Suimens'o įmonės Haselhorst'e (dirbo žydų tautybės vyrai ir moterys), Berlin-Lichterfelde's, Trebnitz'o, Muggelheim'o, Prettin'o, Glowen'o (žydės ir žydai), Wittenberg'o, Bebelsberg-Ufastadt'o, Furstenberg'o, Bad Saarow'o ir kitos. Tolimesnėse Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklai priklausiusiose stovyklose gyveno ir dirbo 35—40 tūkstančių kalinių. Visa armija pigios darbo jėgos, kuri, prisimenant tų SS gamyklų pajėgumą ir pelningumą, visai nieko nekainavo.

Į atskiras gamyklas kalinius skirstė darbo tarnyba, vadovaujama SS oberšturmfiurerio Rehn'o, grubios elgsenos žmogaus. Sako, kad po evakuacijos į Schwerin'ą kaliniai jį drauge su kitais kraugeriais nulinčiavo. Stovykla savo viduje pati pasiskirstydavo darbo komandas. Visą techninį

paskirstymo darbą atlikdavo kaliniai. Skirstymo brigadininku buvo BV, ilgametis sunkiųjų darbų kalėjimo kalinys, kuris dėl savo bjauraus elgesio ir grubumo buvo kalinių nekenčiamas.

Neatsižvelgiant į tai, ar tu fiziškai ir dėl sveikatos tinki ar netinki tokiam darbui, buvai siunčiamas dirbti. Tik prieš pabaigą vyriausiasis stovyklos gydytojas, hauptšturmfiureris Baumkoffer'is iškovojo, kad kiekvienas į tolimesnę stovyklą darbui siunčiamas kalinys pirmiausia būtų apžiūrimas gydytojo ir nustatoma, ar jis gali dirbti. Geras ketinimas. Esesininkai parodydavo gydytojui visus, kuriuos turėjo išvežti. Gydytojas nustatydavo, kad tas ar kitas kalinys fiziškai yra toks silpnas, jog negali nurodyto darbo atlikti. Darbo tarnybos viršininkas gaudavo sąrašą tų, kurie buvo netinkami išvežti. Bet jei jau kuris buvo numatytas išvežti, tą ligoninės raštininkas (taip pat kalinys, buvęs policininkas) įrašydavo į silpnųjų sąrašą. O kai jis jau būdavo įrašytas į sąrašą, brigadininkas taip pakreipdavo visą reikalą, kad kalinį vis tiek išveždavo. Dėl to ne vienas kalinys atsisveikino su gyvenimu. Kam jis galėjo pasiskųsti? Jei kas nors iš vyresniųjų, koks bloko seniūnas ar kitas „kilmingasis", užsimanydavo išsiųsti kurį nors kalinį, jis susitardavo su brigadininku ir kalinį išsiųsdavo, visai nepaisydamas, darbingas jis ar ne. Kalinio neprileisdavo prie įdarbinimo skyriaus viršininko. Net jei pavykdavo prie jo prieiti, šis pritardavo savo pavaldiniui, neklausydavo kalinio dejavimų.

Centrinėje stovykloje darbus skirstė vidaus darbo tarnyba, panaši įstaiga kaip ir paskirstanti darbą tarp stovyklų, turinti tas pačias tendencijas. Kalinys turėjo dirbti SS tol, kol nudvės, o tada tikslas bus pasiektas.

Kalinių darbo diena buvo ilga. Paskutiniaisiais metais trumpiausia darbo diena buvo nuo 6 iki 12 val. ir po pietų nuo 13 iki 16.30 val.

Ilgiausia darbo diena, kokia ir buvo didžiąją dalį metų, buvo nuo 5 iki 12 val. ir nuo 12.30 iki 18 val., sekmadieniais nuo ryto iki 13 val.

Kai kurios darbo komandos dirbdavo ir pirmąją Kalėdų, Velykų ir Sekminių dieną, antrąją švenčių dieną dirbdavo visi be išimties. Didysis penktadienis ir Dangun ėmimo šventė buvo darbo dienos.

Muselmann'as (paliegėlis)

Muselmann'as — tai koncentracijos kalinys, visai išsekęs fiziškai ir liesas kaip skeletas. Tokių svyrinėjančių figūrų koncentracijos stovykloje buvo ne šimtai, o tūkstančiai. Toks buvo vos ne kas antras kalinys. Jie slankiojo palei blokus ir barakus kaip mirusiųjų pasaulio dvasios. Visas žmogus — tai tik kaulai ir oda, giliai įkritusiomis akimis, ėjo palinkę į priekį, nukarusiomis kaip daržo baidyklės rankovės rankomis. Kojos kliūdavo už menkiausio gūbrelio, o balsas — tarsi primušto šuns inkštimas. Tai buvo tikras kandidatas į krematoriumą. Daugelis jų išsekę mirdavo patys. Dvidešimtmetis vyras atrodė, tarsi būtų jau gyvenęs 40—50 žiemų. Neretai 40-ties metų, 1,75 m ūgio vyras, svėręs 75 kg, po pusės metų sverdavo vos 50 kg.

Manai, kad blokfiureriai ar seniūnai su tokiais švelniau elgėsi? Klysti, brangusis! Priešingai. Dėl tokio silpnumo iš jo visur ir visada buvo šaipomasi. Be perstojo skambėjo: muselmann'ai — šen, muselmann'ai — ten. Net ir kaliniai tokio dažnai nesigailėdavo, stumdė iš vienos vietos į kitą. Vos tik jis praverdavo burną, jam pagrasindavo kumščiu: „Matyt, turi dar visus šonkaulius, nususęs muselmann'e! Nesišakok, tuoj ir taip išskrisi pro kaminą!"

Dėl tokio elgesio ne vienas puolė į nevilti, prarado paskutinę noro gyventi kibirkštėlę, troško mirti. Iš tos nevilties ne vienas mirė ant elektros vielos. Jei žmogus koncentracijos stovykloje prarasdavo norą gyventi, galėjai jį laikyti žuvusiu. Čia jau ir gydytojas, ir medicina bejėgiai.

Visko, ko patikrinimų aikštėje apskritai buvo reikalaujama iš kalinio, buvo reikalaujama ir iš nusilpusiųjų. Ir jie privalėjo ilgas valandas stovėti, kol nugriūdavo ir būdavo išnešami. Ir paliegėlis privalėjo viską daryti bėgte. Įsivaizduokite tokį skeletą, su nusvirusia ant krūtinės galva, ristele šliaužiantį stovyklos gatve. Apgailėtinas vaizdas, kuris nenoromis kėlė juoką. O esesininkai ir blokfiureriai mėgo linksmintis. Tie vėjo perpučiami žmonės dar turėjo ir dirbti, nes „Arbeit macht frei!" Tokiems bu-

vo sudarytos įvairios darbo komandos: drabužių ar odos dirbinių ardytojų, kniedžių rūšiuotojų, bulvių skutėjų, kojinių adytojų ir t. t. Buvo ardoma ir rūšiuojama kalnai sudėvėtų drabužių ir skalbinių. Reikėjo išardyti siūlus, atskirti vilnonius drabužius nuo kitų. Dienų dienas sėdėdavo šitos mumijos, ardydavo ir rūšiuodavo nuo ryto iki vakarinio patikrinimo. Čia dirbo visokiausių profesijų žmonės: darbininkai, partijų veikėjai, buvę karininkai, teisininkai, aukšti valdininkai, tarnautojai ir t. t. Ten buvo kalbamasi ir diskutuojama, kai arti nebuvo esesininko. Pasakodavo vienas per kitą, vienas fantazuotojas lenkdavo kitą. Čia atsirasdavo ir sklandydavo neįtikinamiausi gandai. Pasirodžius už kampo esesininkui, tyliai pasigirsdavo: „Achtzehn!" (aštuoniolika!) ir kiekvienas pasinerdavo į savo darbą, ardė ir rūšiavo, kad net skudurai skraidė, kol šmėkla nutoldavo.

Panašiai viskas vyko ir odos dirbinių ardymo brigadoje, tik į šią brigadą skirdavo kiek stipresnius, geriau vaikščiojančius žmones, kurie šiaip galėjo dirbti tik sėdėdami. Kartais tekdavo gerokai pasitempti, kai į baraką reikėdavo sutempti kalnus naujai atvežtų odos dirbinių, ypač sunkių balnų. Labai daug visai naujų karinių balnų atveždavo iš Čekoslovakijos. Tas milžiniškas kiekis balnų, maišelių prie balno, šovininių būdavo ardoma, kraunama ir parduodama. Kiek ten gulėjo geriausių rūšių odos! Už milijonus! Ir viskas priplėšta, prigrobstyta okupuotose teritorijose: tai buvo pagrindinis „Europos išlaisvintojų" ir „Plutokratų priešininkų" bruožas.

Didžiausi gandų kūrėjai buvo bulvių skutėjai. Toje darbo komandoje buvo 300—500 žmonių, kurie kiauras dienas lupdavo bulves, griežčius ir morkas kalinių virtuvei. Dirbti reikėjo šaltame rūsyje, ne vienas ten peršalo ir susirgo. Ir vis dėlto muselmann'ai noriai eidavo ten dirbti, nes šalia įprasto kalinių maisto gaudavo vieną ar dvi papildomas porcijas, kad ir tos vandeningos sriubos. Išbadėjusiam paliegėliui kiekvienas valgomas trupinėlis būdavo dangaus dovana.

Šitie bulvių skutėjai pasakodavo neįtikinamiausias istorijas. Jie sakė, kad jau krito Stalingradas, o vokiečiai dar prie jo nebuvo priėję. Jei tarybinė kariuomenė sto-

vėjo prie Minsko, tai bulvių skutėjams ji jau stovėjo prie Karaliaučiaus. Hitleris, anot jų, buvo jau dešimt kartų nužudytas. Kas norėdavo išgirsti naujausių gandų, klausinėdavo bulvių skutėjus. Tie pripasakodavo tiek, kad galėdavai linksmintis kelias dienas.

Bet jei reikėdavo sudaryti naują darbo komandą darbui už stovyklos ribų, imdavo bulvių skutėjus ir jų gretos gerokai praretėdavo. Netrukus užpildydavo tas spragas naujai atvežtais paliegėliais.

Didžiausia paliegėlių komanda buvo kniedžių rūšiuotojai. Rytais ten siųsdavo visus, kurie tą dieną neturėjo kito darbo. Jų būdavo nuo 500 iki 2000. Tie vargetos sėdėdavo prie ilgų stalų, ant kurių buvo kalnai prigrobtų visokiausios rūšies kniedžių, jos būdavo iš Prancūzijos. Jas reikėdavo rūšiuoti pagal formą, ilgį bei storį ir pakuoti į dėžes. Kas savaitę atvažiuodavo sunkvežimiai ir išveždavo surūšiuotas kniedes į lėktuvų gamyklas. Kniedžių rūšiuotojai nepervargdavo. Reikėdavo tik saugotis uolių brigadininkų su lazdomis, tie įsivaizdavo esą labai dideli viršininkai. Čia taip pat buvo viena didžiausių juodųjų rinkų. Buvo prekiaujama viskuo: adatomis, popieriumi, cigaretėmis, kojinėmis, apatinėmis kelnėmis ir kitokiais KS reikalingais daiktais.

Kita vertus, tai buvo pavojinga darbo komandom, pavojinga paliegėliams. Kai pasibaigdavo rytinis ar vakarinis patikrinimas ir kitoms darbo komandoms jau leisdavo eiti, darbo tarnyba pereidavo kniedžių rūšiuotojų gretas, kad pasiųstų juos į kitas darbo komandas, kur pritrūkdavo darbo jėgos. Kartais būdavo sudaromi atskiri daliniai statybos skyriui lentoms ir rąstams nešioti, medienos skyriui koksui iškrauti ir kelmams skaldyti, sodininkystės skyriui sukasti žemę. Jei būdavai dar bent kiek savo išore panašus į žmogų, tave išstumdavo iš gretos ir išsivesdavo. Jei bandydavai aiškinti, kad turi žaizdą skrandyje ir negali sunkiai dirbti, tau atkirsdavo: „Taip gali sakyti kiekvienas!" Aiškindavai, kad sergi širdies liga, tau su pašaipa atkirsdavo: „Mes visi tuo sergam!" Jei turėjai sulaužytus šonkaulius ir sakydavai, kad tik prieš savaitę išėjai iš ligoninės, sakydavo: „Ten nesusilaužysi šonkaulių!" Sakydavai esąs per silpnas skaldyti kelmus ir tam-

pyti anglis: „Yra ten ir lengvesnių darbų!" Pakliuvęs į naują komandą ir pamėginęs prašyti atsižvelgti į tavo blogą savijautą, gaudavai kumščiu į nugarą ar į krūtinę ir būdavai skiriamas ten, kur jiems reikėjo.

Pasitaikydavo, kad rytą paskirtas į daržininkystės komandą, per pietus parsivilkdavai vos gyvas į stovyklą, nes tau vargais negalais, iškenčiant patyčias ir keiksmus, pavykdavo įtikinti tos komandos vyresniuosius, kad netinki tam darbui. Po pietinio patikrinimo vėl atsidurdavai pas kniedžių rūšiuotojus. Bet štai vėl ateina „Arbeitsdienst" ir nustato, kad tu tinki medienos skyriui — po pietų semsi anglis.

Bjauri tai buvo komanda, visada grėsė pavojus būti pasiųstam į kurią kitą, kur viršininkai tave galėjo nugalabyti. O ir kitos komandos nemėgo paliegėlių, dėl to negalėdavai gauti tinkamesnio darbo. Jei brigadininkas būdavo priverstas paimti ką nors ir negalėdavo juo atsikratyti, tai dažniausiai jį sudorodavo. Jei paliegėlis būdavo „siuntinių gavėjas", tai jam visada atsirasdavo lengvesnio darbo.

O štai dar vienas būdas atsikratyti nepageidaujamo bendro likimo draugo, kad jis pultų į nevilti ir nusižudytų. Vieno širdies ligą sergančio kalinio „žalieji" ypač nemėgo, nes laisvėje jis buvo dirbęs prokuroru. Arbeits-Ansatz'o brigadininkas, nusipenėjęs BV, pasiuntė jį į sunkią darbo komandą. Ten jis būtų tuojau gavęs galą, jei atsitiktinai jam nebūtų pavykę apie tai pranešti savo žmonai, kuri tuojau ėmėsi atitinkamų priemonių. Vyriausioji Reicho saugumo valdyba davė nurodymą grąžinti jį į centrinę stovyklą ir duoti jam sveikatos būklę atitinkantį darbą raštinėje. Grįžęs į Sachsenhausen'ą jis kreipėsi į darbo tarnybą. Buvo pasiųstas į batų fabriko raštinę. Tuo pat metu vyresnieji ir kai kurie kiti kaliniai buvo informuoti, kad jį reikia „sutvarkyti". Jį paskyrė į fabriko kontorą. Praėjus savaitei, jie rado išeitį. Revizijos metu buvo rasta 100 kg odos trūkumas. Jis buvo apkaltintas, kad aplaidžiai kontroliavo, o gal ir pats slapta pardavė tą odą. Kol kas buvo pasitenkinta jo išsiuntimu iš tos komandos. Šį kartą dar buvo išvengta garsiųjų „dvidešimt penkių" ar kilpos, jei tai būtų buvę pavadinta sabotažu. Jis

neturėjo jokios galimybės pasiteisinti, vagies irgi negalėjo nurodyti. Jis džiaugėsi lengvai atsipirkęs. Vis dėlto po savaitės likimas nubaudė ir tą, kuris viską čia buvo inscenizavęs: jį nutvėrė spekuliuojant ir jis turėjo už tai atsakyti. Tik pirmajam nuo to nebuvo geriau. Jį paskyrė dirbti į kontorą, bet brigadininkui buvo šnypštelėta, kad anas nemoka spausdinti mašinėle. Jam prisistačius brigadininkas paklausė: „Moki spausdinti?" — „Ne." — „Taip, vadinasi, mums tavęs nereikia. Tiesa, tu gi prokuroras, tau nereikėjo pačiam spausdinti, tu turėjai savo mašininkių. Nieko nepadarysi!" Tada jį pasiuntė į kitą kontorą. Pasikartojo tas pats spektaklis su spausdinimo mašinėle. Pagaliau jis suvokė, kad darbo kontoroje negaus. Kadangi jo sveikata buvo jau visai bloga, jis nuėjo pas gydytoją ir gavo atleidimą. Tai irgi nepadėjo. Bloko seniūnas pasistengė, kad jį pasiųstų pas bulvių skutėjus. Ten jis turėjo nuo 5 val. ryto iki 12 val. nakties skusti morkas. Po savaitės jis buvo išvežtas į Oranienburg'ą, turėjo dirbti su kastuvu tvarkymo darbus. Nežinia, koks toliau būtų buvęs jo likimas, jei nebūtų atėjęs galas viskam.

Kas tapdavo paliegėliu ir negalėdavo dirbti SS naudingo darbo, tas turėjo žūti, turėjo nueiti tą paskutinį koncentracijos stovyklos etapą iki krematoriumo. Tai ar galima po viso to kalbėti apie žmogiškumą? Žmogaus gyvybė nieko nereiškė, pavergtas kalinys buvo išsunkiamas iki galo ir tada žiauriausiu būdu pasiunčiamas į aną pasaulį. Tūkstančiai šeimų neteko savo maitintojų. O išorinį pasaulį norėta įtikinti, kad kaliniai KS visai neblogai gyvena, patys gali rinktis sau darbą. Jie begėdiškiausiai melavo, jų propaganda, viskas, ką jie aiškino, buvo ištisas baisus melas.

Argi tai draugystė?

Kas nepažįsta KS gyvenimo, tikriausiai mano, kad bendras likimas, bendra nelaimė ir bendras skurdas turėjo suvienyti visus į vieną tvirtą likimo draugų kolektyvą. Vienas turėjo užjausti kitą, vieno bėda tapti kito bėda, kai kankino vieną — kitas turėjo jausti skausmą ir drauge

kentėti. Šiandien spardo šalia tavęs stovėjusį, rytoj pats savo šonkauliais pajusi SS batų kietumą.

Deja, užuojautos nebuvo. Žmogus atbuko, jo apskritai nejaudino, kad už poros žingsnių kitas buvo kankinamas, mušamas, spardomas ir netekęs jėgų susmukdavo. Buvo daroma viskas, kad būtų užmušta užuojauta. SS negalėjo leisti, kad kaliniai susiburtų į vieningą būrį. SS būtų turėjusi įveikti didesnius sunkumus, jie nebūtų galėję taip laisvai tenkinti savo įgeidžių. Stovyklos vadovybė bandydavo kartais demonstruoti, kaip jie skatina draugiškumą, o iš tikrųjų buvo daroma viskas, kad jo nebūtų.

Ir dar. Kodėl kalėjime draugystė galima, o koncentracijos stovykloje veltui jos ieškosi? Kalėjime sėdi nusikaltėliai, nuteistieji, kurie nusižengė žmonėms ar visuomenei. Jie visi turi bendrą bruožą, jie visi, nors ir ne vienodai, yra nusistatę prieš esamą visuomenės tvarką. Juos sieja nusižengimas baudžiamojo kodekso paragrafams. Ir jie laikosi drauge. Žinoma, ir ten yra išimčių — skundimo, padlaižiavimo, ir ten yra išsiskiriančių iš bendrijos autsaiderių.

Visai kitaip koncentracijos stovykloje. Bendrumo jausmas neegzistavo. Jeigu čia būtų buvę vienos kategorijos kaliniai, gal ir čia būtų susibūręs tam tikras likimo draugų kolektyvas. Esesininkai tai gerai suvokė. Todėl jau nuo pat įkūrimo jie taip sujaukė koncentracijos stovyklas, kad bet koks bendrumas tapo neįmanomas. Čia kaliniai, kuriems nusikaltimas yra kaip instinktas; tai suteneriai, prievartautojai, kuriems apskritai svetimas bet koks moralės jausmas. Čia ir labai kultūringi, tvirto charakterio žmonės, išdrįsę smerkti valdančiąją sistemą, nors milijonai iškreiptais veidais šaukė: „Tegyvuoja mūsų fiureris!" Čia ir tie, kuriems svarbiau už viską yra Dievas ir Dievo žodis; ir tie, kurie net stovykloje šaipėsi ir tyčiojosi iš Dievo ir visko, kas susiję su Dievu. Čia ištikimi demokratai, šalia jų — anarchistai. Čia žmonės, kuriems darbas yra viskas, kurie net koncentracijos stovykloje dirbo vien dėl savo poreikio dirbti. Čia tokie, kurių žodyne apskritai nebuvo žodžio „darbas", kurie apskritai per visą savo gyvenimą nebuvo dirbę jokio darbo, ven-

gė jo iš tolo. Čia tūkstančiai žydų ir tie, kurie net koncentracijos stovykloje neatsikratė neapykantos žydams. Stambus verslininkas buvo priverstas vilkėti dryžuotą uniformą ir kinkuoti su semtuvu nuo ryto iki vakaro, o jo viršininkas buvęs smulkus tarnautojas, pakliuvęs į kalėjimą už kelis pasisavintus skudurus. Kaip tokiame margumyne galėjo atsirasti bendrumas? Gestapas ir SS, Himleris ir jo parankiniai tai buvo tiksliai apskaičiavę. Reikia pripažinti juos buvus gerais psichologais. Jie sugebėjo meistriškai pasinaudoti tais prieštaravimais, savo naudai ir didelei kalinių nelaimei. Stovykloje taip pat galėjai girdėti frazę: „Argi tai draugiška?" Tačiau savo nuostabai pamatydavai, kad kaip tik tas, kuris taip klausė, turėjo mažiausiai teisės kalbėti apie draugystę. Buvai laikomas draugu tol, kol galėjai ką nors duoti, kol užėmei aukštesnes pareigas ir galėjai turėti kam nors įtakos, tada visi troško tavo draugystės, neatsiginsi. Jei turėjai ką duoti, tik ir girdėjai iš visų pusių: „Drauge, ir man truputį! Drauge, aš taip pat norėčiau!"

Arba, sakysim, savo siuntinių dėka tu turėjai kurį laiką įtakos bloko seniūnui. Dešimtys tavo bloko kalinių, kurių kartais ir visai nepažinojai, tapdavo tavo „draugais". Jie sakydavo: „Drauguži, mes jau taip seniai pažįstami, aš nesutikau geresnio už tave žmogaus, užtark už mane žodelį". Jei tu turėjai kokių ryšių darbo skirstymo bare: „Drauguži, aš tau jau esu padėjęs, užtark, kad mane paskirtų į tą ir tą komandą". O tai buvo kaip tik tas, kuris prieš mėnesį smogė tau per veidą, kai tu jo paprašei spūstyje būti atsargesniam ir nelipti tau ant nuospaudų. Dabar tapai jam didžiausiu draugu ir draugystei nebuvo galo.

Staiga, sakysim, viskas apsivertė, siuntinių tu nebegauni, nebegali nieko „organizuoti", ryšiai nutrūko. Draugystei irgi galas. Niekas nebetrokšta tavo draugystės, ir tu vėl muselmann'as, šiukšlyno musė, melagis, mėšlo maišas ir kitokie epitetai iš KS pasakėčių žodyno. Ir nedrįsk kreiptis į tą, kuriam esi padėjęs, kuriam esi pakišęs kokį kąsnį, kai jis dar buvo muselmann'as. Dabar tu jau ne draugas, jis tavęs nepažįsta, dabar tu jam eilinis, sveti-

mas, po kojų besipainiojantis muselmann'as, kuriam laikas išskristi pro kaminą.

Štai kokia draugystė buvo koncentracijos stovykloje. Kaip pasityčiojimas skambėjo durpyno darbininkų daina:

Mes draugai, mes pilkai apsirengę,
Mes draugai amžinai, amžinai...

Žinoma, buvo ir išimčių, bet jos buvo tokios retos, kad paskęsdavo toje nedraugiškumo jūroje. Jei norėdavo ką nors pašiepti dėl jo nuostatos likimo draugų atžvilgiu, į jį kreipdavosi „drauge". „Draugo" ir „draugystės" sąvokos koncentracijos stovykloje reiškė tai, ko iš tikrųjų nebuvo. Čia buvo tik viena tiesa: „Kiekvienas už save!" Ir tą tiesą galima dar papildyti „kiekvienas viską tik sau!" Net kraštiečiai, vienos tautybės žmonės nebuvo vienas kitam draugiški.

Čia galima paminėti vieną ryškų atvejį iš Sachsenhausen'o kalinių mirties žygio, jis labai būdingas visai stovyklos dvasiai. Mes ilgai žygiavome vakare ir nežinojome, kiek dar reikės eiti. Kilometrą po kilometro, jokio sustojimo. Mūsų jėgos seko. Vienas 50 metų amžiaus vyras, šeimos galva, tik prieš penkeris metus matęs savo žmoną ir vaikus, prarado paskutines jėgas, išmetė visus su savim turėtus daiktus ir jau ketino į pakelės griovį sviesti švarką, kurį vilkėjo. Kiekvieną akimirką jis galėjo parkristi ir neatsikelti. Jis nebegali žodžio ištarti, liežuvis prikepęs prie gomurio, nes visą dieną negavo vandens. Jis prašo einančiojo prieš jį, savo kraštiečio, kuris stovykloje vaidino didelį patriotą ir norėjo pasirodyti žmogumi su charakteriu, gurkšnio vandens, vieno vienintelio gurkšnio liežuviui sudrėkinti. Atsakymas: „Neturiu!" Vėliau jis bandė teisintis, esą gertuvėje buvę visai nedaug vandens, manęs, kad jam pačiam dar prireiks. Argi tai draugystė?

Tai tik vienas pavyzdys, šiaip jau nereikšmingas atsitikimas. Kiek panašių dalykų buvo stovyklos gyvenime! Niekur ir niekada nėra buvę tokios ryškios egoizmo formos kaip KS. Galima būtų pacituoti kiek pakeistus Šilerio žodžius: „Žmonės pavirto hienomis!" Įsitvirtino tik tas, kuris turėjo plačius nasrus, kietas alkūnes ir įžūlumo. O

muselmann'as, kuris nieko neturėjo ir nieko negalėjo, taip ir likdavo gulėti, jį sutrempdavo minia.

Ir apskritai stebint gyvenimą galima daryti tą pačią išvadą: turtingas — galingas. Jei tu ką nors gali — tave laiko žmogumi, ieško tavęs, randa tave. Atsidūrei bėdoje, prašai pagalbos tų, kuriems nuoširdžiai, nepaisydamas savo interesų, esi padėjęs — nesulauksi, nerasi tų žmonių, jie dingę. Po to veidmaniškai teisinamasi: „Aš nežinojau, kad tau buvo taip blogai, aš nežinojau tavo adreso, aš bijojau nemalonumų, tu gi žinai gestapo metodus".

Taip atrodė bičiuliškumas bei draugystė ir normaliame gyvenime. Man prieštaraus, sakys — buvo išimčių. Taip, išimčių buvo, deja, mažai ir retai. Ir tos retos išimtys tik patvirtina liūdną taisyklę: ar koncentracijos stovykloje, ar laisvėje — visur galioja tiesa: žmogus yra vienas, o drąsuolis vienas yra galingiausias. Jei pasitikėsi kitų pagalba — būsi paliktas likimo valiai! Ir dar: gerasis Dieve, saugok mane nuo draugų, nuo priešų aš pats mokėsiu gintis. Taip, bičiulystė, draugystė, giminystė... Gal kažkada tai ir buvo!

Sachsenhausen'o struktūra

Sachsenhausen'o koncentracijos stovykla, įskaitant ir mirtininkų apsaugos batalioną, kuriame kalinių skaičius, įskaitant fiurerius ir unterfiurerius, svyravo nuo 1500 iki 4000, buvo pavaldi komendantui. Komendantu būdavo koks SS šturmbanfiureris, oberšturmfiureris ar štandartenfiureris. Jo pavaduotojai buvo 2—3 SS šturmfiureriai. Tai buvo lagerfiureriai, kurie turėjo rūpintis buitiniais klausimais, pačia stovykla ir jos gyventojais. Valdymo organas buvo komendantūra su savo skyriais (politiniu, ūkio, teisiniu ir t. t.).

Ypatingą vietą užėmė politinis skyrius, kuris tuo pat metu buvo ir reicho centrinės saugumo tarnybos organas. Per šį skyrių ėjo visi ryšiai su išoriniu pasauliu. Jei ateidavo paklausimas iš teismo, valdžios organų ir giminių, kalinį kviesdavo į politinį skyrių. Jei šeimos nariai skųsdavosi, kad jie iš savo tėvo, brolio ar sūnaus negauna

jokios žinios, politinis skyrius tuojau liepdavo parašyti giminėms, kad jis gerai jaučiasi ir niekuo nesiskundžia (rašyti liepdavo net ir tada, jei apskritai jam buvo uždrausta susirašinėti). Jei paklausimą atsiųsdavo kalinio gyvenamosios vietos valdžios organai, kalinį politiniame skyriuje apklausdavo, ir skyrius pasiųsdavo atsakymą, o kokį — niekas niekada nesužinodavo. Tik tada, kai kurio nors kalinio dar nebūdavo pasibaigęs teismo procesas ir būdavo nurodytas terminas, politinis skyrius tą kalinį laiku išsiųsdavo. Politinis skyrius taip pat kaip notaras galėjo patvirtinti parašą ar kokį dokumentą. Jei atsirasdavo reikalas išvykti iš stovyklos, sakysim, kas nors pasiprašydavo savanoriu į vermachtą, reikėjo rašyti prašymą, išdėstyti jame visas aplinkybes ir įteikti politiniam skyriui. Per politinį skyrių ateidavo sprendimas. Svarbesnius klausimus spręsdavo lagerfiureris, taip pat per politinį skyrių.

Ūkio skyriaus vadovas tvarkė visus ūkio reikalus pagrindinėje stovykloje, apsaugos batalione ir filialuose.

Teisinio skyriaus vadovas spręsdavo tuos kalinių reikalus, kurie buvo kaip nors susiję su esesininkais. Toliau tie reikalai buvo perduodami centrinei saugumo valdybai, gestapui.

Dažnai kalinys, jau esantis koncentracijos stovykloje, buvo ir čia gestapo šnipinėjamas ir persekiojamas. Gestapas neretai stovykloje organizuodavo ištisas akcijas. Kalinys buvo tarsi papuolęs į voratinklį. Jis negalėjo net pajudėti, antraip vis labiau painiosis į tinklą, kol žus jame. Dėl paprasčiausio bloko seniūno ar šnipelio paskundimo kartais būdavo suimama 30, 50 ir daugiau žmonių. Juos įkišdavo į bunkerį (vėliau tam tikslui buvo paskirtas blokas Nr. 58), kol po 4—6 savaičių išaiškėdavo, kad „nusikaltimas" buvęs visai menkas. Suimtuosius paleisdavo, bet per kelias savaites jie ten patirdavo tokių dalykų, kurių šiaip jau stovykloje nebūdavo. Bet jie privalėjo tylėti.

Kartą bloko seniūnas susiginčijo su keliais savo bloko rusais. Jie gavo ne visą ir šiaip jau apgailėtinai menką porciją duonos. Bloko seniūnas įpyko ir pranešė stovyklos valdžiai, kad rusai rengia sąmokslą ir kursto sukilimą. Žinoma, tai buvo tinkama priežastis akcijai. Tuos

jaunus vyrus suėmė, paėmė dar kelis iš kitų blokų. Vėliau pasirodė, kad tai gryna nesąmonė, niekas neketino maištauti. Tačiau slibinui reikėjo aukos: sušaudė septynis jaunus rusus ir ukrainiečius. Bloko seniūnui, aišku, nieko neatsitiko.

Kiekvienas blokas turėjo blokfiurerį, kuriuo būdavo koks nors SS rotenfiureris ar šarfiureris. Tai buvo stovyklos žvėrys, kurie leisdavo sau viską. Tai buvo patys baisiausi negalinčių gintis žmonių kankintojai. Skųstis blokfiureriu buvo neįmanoma. Jis galėjo daryti, ką panorėjęs. Ir blokfiureriai siautėjo, kiek jų širdis geidė.

Kartais jie gerdavo mieste ar valgykloje iki vidurnakčio ir grįždavo visai girti. Tada juos dar apimdavo noras pasityčioti iš kalinių. Atėję būriu į stovyklą, jie išsiskirstydavo po blokus, atsistodavo po miegamųjų langais ir, visa gerkle rėkdami, išmušdavo stiklą, jei langai būdavo uždaryti, šaudydavo į miegamuosius ir šaukdavo: „Lauk! Rikiuot!" Nebuvo laiko ieškoti kelnių. Kaliniai vienais marškiniais žaibo greitumu šokdavo iš lovų pro langus, nes bloko viduje jau stovėdavo pora tvirčiau ant kojų besilaikančių blokfiurerių ir lentomis, suoliukais bei lazdomis tvodavo per galvas. Ne vienas kalinys tokių naktinių užpuolimų metu būdavo sužeidžiamas ir sužalojamas.

Bet tai būdavo dar tik įžanga prieš tikrąjį spektaklį. Bloko seniūnas išrikiuodavo ant sniego basus ir vienmarškinius savo bloko kalinius, liepdavo išsiskaičiuoti ir raportuodavo blokfiureriui. Jei nei vieno netrūkdavo — prasidėdavo „sportas". Blokfiureris pats imdavo komanduoti: „Gult! Riedėt! Stot! Pritūpt! Šokinėt vietoje! Stot! Ramiai!" „Sportas" tęsdavosi vieną ar dvi valandas, kol bestija išsikvėpdavo ir nušlitiniuodavo. Tada vėl į lovas.

Rytą rasdavo 3—5 mirusius ir daug peršalusių. Bet tai niekam nerūpėjo. Juk jei dėl tokių ar panašių kankinimų per savaitę mirdavo 150 ir daugiau kalinių, tai kitą savaitę atveždavo 500—1000 naujų. Tai kam gi gailėtis! Juk kalinys, ypač iki 1942-ųjų, nereiškė nieko, visai nieko. Tik nuo 1942-ųjų darbinguosius pradėta vertinti kaip darbinius gyvulius.

Dienomis blokfiureriai taip pat smagindavosi blokuose. Iki 1942-ųjų vasaros kiekvienas blokas turėdavo savo „stovinčiųjų komandą". Jai priklausė negalintys dirbti paliegėliai, gydytojo 3—14 dienų atleisti kaliniai, visi kiti, dėl vienokių ar kitokių priežasčių neišėję dirbti su darbo komanda. „Stovinčiųjų komanda" turėdavo stovėti nuo patikrinimo iki patikrinimo prausykloje ar išvietėje prie atviro lango, skersvėjyje ir negalėdavo atsisėsti ar atsiremti. Įsivaizduok sau vos ant kojų besilaikantį paliegėlį, kuriam reikia stovėti 8—10 valandų!

Netikėtai išnyra blokfiureris. Jis būtinai randa pretekstą, kad galėtų išsisiautėti. Sakysim, jis neturi prie ko prikibti, o tai beveik neįtikėtina, tada čiumpa pirmą pakliuvusį po ranka: „Kodėl nedirbate?" Nutvertasis aiškinasi, kad jis atleistas, ar sako kokią kitą priežastį. Čia ir prasideda: „Ach jūs mėšlo maišai, tik ir žiūrite, kaip išsisukti nuo darbo! Marš į dieninę patalpą!" 20—50 žmonių, kurie tuo metu yra „stovinčiųjų komanda", drebėdami visu kūnu išsirikiuoja. „Ko spoksai, kvaily?" — trinkteli smūgis. „O tu negali pakelti aukščiau savo snargliuotos nosies, smirdantis galvijau!" — sunkus kumštis smogia į pasmarkę, net subarška dantys. Taip „apdovanojami" 5—10 kalinių. Bet tai vis dar pradžia. Tikrasis spektaklis prasideda tik dabar. „Iš kur esi?" — klausia arčiausiai stovintį. „Iš Hamburgo".—„Ach iš Hamburgo? Tai jis ten aukštai. Nagi, marš į balkoną!" Gali jis ar ne — privalo lipti, net jei grėstų mirtis, o jei nepajėgia, padeda lazda, suolelis ar koks kitas daiktas. „O tu iš kur?"— „Iš Hanoverio".—„Hanoveris? Tai žemiau. Lipk ant spintos!" Taip jis išskirsto visus: ant skersinių sijų, ant spintos, ant stalo, po stalu. O po to vėl: „Visi rikiuot! Jūs dar ne čia?" Judrus žaidimas tęsiasi: „Visi ant suolų! Žemyn! Ant spintų! Po stalais!" ir t. t. Paskutiniame paveiksle visi guli ant grindų, o jis suverčia ant jų spintas, stalus, suolus ir išeina. Kiek pramuštų galvų, išnirimų, lūžusių šonkaulių!

Riaumojimas nutyla, hiena pasitraukė. Dabar kuo greičiau ant kojų ir viską į vietas. Nepraėjus nė dešimčiai minučių bestija gali grįžti. Vargas jiems, jei viskas nesto-

vės savo vietose, o spintos nebus sutvarkytos. Tada prasidės kitokios tonacijos muzika.

Tai buvo blokfiureriai, vykdomasis stovyklos valdžios organas. Jie galėjo elgtis visai nesivaržydami. Jiems net buvo leista laisvai panaudoti pistoletą. Jau minėtas Sachsenhausen'o stovyklos komendantas „Keturkampis" yra pasakęs girdint visai stovyklai: „Mano SS šaudo gerai!" Tuo viskas pasakyta. Ir tuo buvo uoliai naudojamasi. Lavonuose būdavo po 2—5 automato šūvių žymės, ir šauta būdavo iš priekio. Oficiali išvada: „Nušautas bėgant".

Kad stovyklos kaliniai „tvarkytų" vieni kitus, buvo sudaryta vadinamoji savivalda. Stovykloje buvo 1—3 stovyklos seniūnai ir raštinė. Kiekvienas blokas turėjo savo seniūną, kuris ne tik buvo atsakingas už savo bloką, bet ir galėjo savo bloke elgtis kaip tinkamas, viešpatauti jame. Ir blokų, ir stovyklos seniūnai nebuvo kalinių renkami, juos skirdavo stovyklos valdžia. O skirdavo tik tokius tipus, kurie, sakysim, būdami brigadininkais ar kaip kitaip įrodė, kad gali būti stropūs SS pagalbininkai.

Sachsenhausen'e buvo tik vienas stovyklos seniūnas Harry Naujok, kuris tikrai rūpinosi kaliniais. Su dideliu įžvalgumu, pasinaudodamas savo autoritetu, jis išvengė ne vienos bėdos, ne vienos akcijos, grėsmingai pakibusios virš kalinių galvų. Jis ir nukentėjo dėl savo žmogiškumo. Stovyklos vadovybė pasiuntė jį kartu su jo raštine į kitą stovyklą, į akmens skaldyklą. Ten žuvo visų kalinių labai mėgstamas raštininkas Rudi. Harry Naujok esą vėliau pakliuvęs į liūdnai pagarsėjusią Mauthausen'o stovyklą. Dieve duok, kad Hitlerio režimo žlugimas būtų išlaisvinęs šį šaunų žmogų.

O štai priešingybė šiam kilniam žmogui: du paskutiniai stovyklos seniūnai, Aso Kuhnke — šlykštus nusikaltėlis ir recidyvistas bei buvęs architektas Beyer. Jie tapo stovyklos siaubu. Nusipenėję kaip kiaulės (pas Kuhnke vėliau buvo rasta krūva pasisavintų siuntinių), jie gyveno puikiai įrengtose patalpose, turėjo savus patarnautojus. Kaliniams jie buvo neprieinami. Kuhnke „dėka" 1944-aisiais Sachsenhausen'e įvyko vadinamoji birželio akcija. Jis turėjo šimtus šnipų, kuriuos savo sėbrų padedamas buvo užverbavęs iš įvairių tautybių žmonių (vien

lenkų turėjo daugiau kaip šimtą). Jo iniciatyva buvo suimta apie 200 kalinių, kaltinamų komunistine veikla. Ilgus mėnesius stovykloje dirbo speciali gestapo komisija, darė apklausas ir valymą. Galiausiai pasirodė, kad visa istorija buvo muilo burbulas.

Kuhnke drauge su tūlu Volck užėmė ypatingą padėtį, jo bijojo net stovyklos vadovybė, o ką ir kalbėti apie blokfiurerius, kurių sąžinė irgi buvo juoda ir kurie anksčiau su Kuhnke buvo „sutvarkę" ne vieną reikalą. Kai žlugo birželio akcija, Kuhnke žvaigždė pradėjo gesti. Stovyklos vadovybė tuo remdamasi ėmė žygių jį pašalinti. Be to, buvo atskleistos jo spekuliacijos, ir jis buvo pasiųstas į Mauthausen'o koncentracijos stovyklą. Pats komendantas, SS štandartenfiureris Kaindl įsiutęs smogė jam kumščiu į veidą. Stotyje įstumdami jį į vagoną, kuriuo jis drauge su kaliniais turėjo būti išvežtas, sargybiniai riktelėjo vagone esantiems: „Štai jums šunsnukis!" Tai buvo galas galingojo Kuhnke, prieš kurį kitados drebėjo net stovyklos vadovybė.

Kol Kuhnke, kaip antrasis stovyklos seniūnas, vaidino pagrindinį vaidmenį, pirmojo seniūno Beyer figūra nebuvo tokia ryški, ji buvo antrame plane. Bet likęs vienas Beyer parodė savo tikrąjį veidą. Kaip maro jis nekentė politinių ir svetimšalių. Apie jo vaidmenį aš dar kalbėsiu „Savanorių" skyriuje.

Dėl savo priešiškos nuostatos kalinių atžvilgiu jis įgijo komendanto ir vadovybės malonę. Beyer nebuvo laikomas kaliniu, jam buvo leista nenešioti kalinio numerio. Jis buvo vadinamas Herr Beyer (ponas Bayer). Jis išdidžiai, kaip diktatorius, žingsniuodavo per stovyklą, reikalaudavo, kad kiekvienas sutiktas kalinys nusiimtų prieš jį kepurę. Koks šito recidyvisto įmantrumas! Jis tuojau turėjo būti paleistas, bet kitaip pakrypus karo įvykiams, jis nebūtų galėjęs pasiekti savo tėvynės, todėl iki galo liko stovykloje.

Visa koncentracijos stovyklos struktūra aiškiai rodo gestapo ir SS nuostatas, kad kaliniai kiek įmanoma patys naikintų vieni kitus, o jų pačių rankos liktų švarios, kad galėtų pasakyti: „Tai padarė ne SS, tai patys kaliniai". Reicho vadovybė su Hitleriu priešakyje darė tą patį. Su-

pratę, kad karas pralaimėtas, jie kiekviena proga pabrėždavo: „Šitas karas — visuotinis karas, tauta norėjo karo, tauta kovoja iki galo". Kitaip tariant: ne mes norėjome karo! Visur — mažuose ir dideliuose dalykuose, visur ta pati apgaulė.

Vieni paradoksai

Tiek daug prieštaravimų, tiek daug paradoksalių reiškinių galima patirti tik koncentracijos stovykloje. Laisvėje taip pat egzistuoja prieštaravimai, yra visokių atspalvių paradoksų, bet gyvenimas stovykloje sudarytas vien iš paradoksų. Jau pati ši įstaiga yra paradoksas.

Kiekviena proga, visur ir visada buvo pabrėžiama, kad stovyklos gyventojai čia perauklėjami. Ant pirmojo žiedo barakų frontonų, stovinčių aplink patikrinimų aikštę, didelėmis raidėmis buvo užrašyti trokštančio užsitarnauti ordiną Hermano Geringo žodžiai: „Į laisvę veda vienas kelias. Jo gairės — drausmė, uolumas, tvarkingumas". Garsiosios Geringo gairės, kurių paskutinioji — „Meilė tėvynei" — buvo skirti tik apkvaišintai liaudžiai, ne valdančiam sluoksniui, ne apvaizdos išrinktiems fiureriams. Taigi tų gairių reikėjo, ko gero, laikytis perauklėjant kalinius.

Kaip vyko tas „perauklėjimas", galima gerai įsivaizduoti iš to, ką ligi šiolei rašėme. Buvo perauklėjama, bet kita kryptimi. Perpratome visą sistemą, kurios nebepridengė Gebelso propagandos kaukė. Matėme žmones tokioje situacijoje, kur kiekvienas pasirodo koks esąs. Matėme tikrą, natūralų žmogų ir nacionalsocialistų rasių teorijos ir rasių politikos beprasmiškumą. Iš susirašinėjimo su artimaisiais suvokėme, kaip suklaidinta, kokia nekompetentinga yra tauta. Supratome, kad nacionalizmas apskritai nėra ta pasaulėžiūra, kokią ją esant norėta įtikinti pasaulį. Ir žmogus iš esmės visai ne mokyklos ir literatūros idealizuota būtybė, o laukinis, piktas Dievo sukurtoje žemėje slankiojantis žvėris. Mintis, kad tas ar kitas pasaulinis karas yra paskutinis, pasirodė esanti absurdiška: ant paskutinių tautų žudynių griuvėsių vėl šokama ir pok-

štaujama, ir po kokių 20—30 metų tauta vėl bus įkvėpta naujam, dar baisesniam karui. Išsisklaidė paskutinės abejonės, kad gynybos stiprinimas yra tautos žūtis. Štai koks buvo mūsų persiauklėjimas, ne toks, kokio norėjo iniciatoriai, bet įvykęs koncentracijos stovyklose jų dėka.

Žinoma, tai pasakytina tik apie tuos, kurie išliko tvirti dvasia, kurių gyvenime nebuvo piktybinių bankrutavimų, seifų apiplėšimų, sąvadavimo ir panašių klystkelių. Taip pasikeitė, taip „persiauklėjo" tūkstančiai koncentracijos stovyklose pabuvojusių kalinių, o tai tikrai nenorėjo iniciatoriai. Tai skamba paradoksaliai, bet tai faktas. Tai tuojau pasitvirtino, vos tik mes išėjome į laisvę ir susidūrėme su žmonėmis.

Prisimenu trumpą pokalbį Schwerin'e su viena iš Karaliaučiaus pabėgusia moterim. Kalbėjome apie šį bei tą. Paskui aš paklausiau, ar iš tikrųjų tauta buvo taip apkvailinta, kad nenumatė tokios pabaigos. Ji atsakė į tai visai nuoširdžiai: „Mes nesitikėjome, kad taip atsitiks!" Kitaip tariant, viskas, ką rašė nacių laikraščiai ir tarškėjo propagandos malūnas, nuolankiems skaitytojams ir klausytojams buvo sancto sanctissimo. Nuosavą protą pakeitė patiklus atsidavimas laukiant visuotinės pergalės, kurią per stebuklą Adolfo apvaizda atneš ištikimai tautai. Ir štai viskas apsivertė: „Mes nesitikėjome, kad taip atsitiks!".

Tarp ankštų KS sienų mes kitaip matėme visą padėtį, numatėme įvykių eigą, gal ne taip aiškiai, bet vis dėlto gana tiksliai. Kai kas bandė apie tai rašyti užuominomis savo artimiesiems, deja, dažnai likdavo nesuprasti.

Kaip atsitiko, kad mes sugebėjome pamatyti tą kitą pusę? Atsakymas aiškus ir paprastas: mes matėme iš arti viską, kas už stovyklos sienų buvo užmaskuota, paslėpta.

Grįžta, sakysim, vakare į stovyklą bombų ieškotojų darbo komanda. Įėję pro vartus, jie turi sukti dešinėn ir sustoti. Blokų seniūnai, blokfiurerių stebimi, puola prie jaunuolių ir iškrato kišenes. Pas vieną septyniolikmetį ukrainietį jis aptinka mažas žirkles, kurias šis rado griuvėsiuose ir pasiėmė. Šaukdami ir stumdydami jie atveda jaunuolį prie vartų. Tardymas, protokolas; SS reichsfiureris ir policijos viršininkas duoda nurodymą tučtuojau sušau-

dyti už plėšikavimą. Tik pagalvokite, padorus berniukas, nekaltas, tūkstančius kilometrų atvežtas į Sachsenhauseną, randa mažas žirklutes, kurios kasinėjant vis tiek pasimestų, ir pasiima jas sau. Už tai jį paskelbia esant plėšiku ir nužudo. Tuo tarpu stovyklos vyr. virėjas kasdien vežasi ant dviračio kartonines dėžes su maisto produktais iš stovyklos sandėlio ir net šuo nesuloja. Vartų sargybinis net neturi teisės jo tikrinti.

Valgyklos bulvių rūsyje dirbęs kalinys susigramdė sau nuo statinės dangčio kokį 100 gramų pomidorų tyrės, kuri ten vis tiek būtų sudžiūvusi, vakare turės ką užtepti ant duonos. Už tai buvo ilgai tardomas (apie blokfiurerio ir valgyklos viršininko smūgius jau nekalbėsime), gavo 20 lazdos smūgių ant ožio. Motyvavimas: vagystė! O kai savo plačiose kelnėse jau netelpantis valgyklos viršininkas ryšuliais kasdien tempia rūkalus ir kitas prekes, nemato nei vienas lagerfiureris. Žinoma, pirmasis tik kalinys, tik numeris, ne žmogus. Antrasis — „išrinktasis", SS šarfiureris.

Vienas lenkas paėmė gabalėlį odos ir kelis smeigtukus, kad kiek pasitaisytų savo batus. Jis negali vaikščioti basas. Už tai jis eina ant ožio ir gauna dvidešimt penkis! Jo vos nepakorė, nes tai buvo pavadinta sabotažu, be to, jis ne vokietis, jis svetimšalis. Tuo tarpu be tikslo iššvaistoma net ne centneriai, o šimtai centnerių odos, arba tiesiog parduodama už gerus pinigus. To niekas nepastebi, nes „kaip tu man, taip aš tau".

Dar vienas pavyzdys iliustruoti paradoksams. Pacituosiu pirmiausia patį Hitlerį, kaip jis rašė milijonus jam atnešusioje knygoje „Mein Kampf": „Berniukas, kuris skundžia savo draugą, daro i š d a v y s t ę (jo paties pabraukta) ir įgyvendina tuo savo įsitikinimus, kurie, plačiau pažvelgus, prilygsta tėvynės išdavimui. Tokio berniuko jokiu būdu nedera laikyti šauniu ir padoriu vaiku, o tik ne itin gerų charakterio bruožų turinčiu berniuku... Jau ne kartą iš mažo skundiko išaugo didelis šunsnukis".

Kiekvienam vokiečiui tai turėjo būti kaip vienas iš dešimties Dievo įsakymų. Tikrovė rodė ką kita. Kas gi buvo gestapas ir nesuskaičiuojama jo agentų armija? Ar buvo didesnių už juos niekšų? Garbingą Rhein'o pirklį neaišku

už ką staiga areštuoja gestapas. Nekaltas pasakymas traktuojamas kaip nusikaltimas. Pirklys niekaip negali suvokti, kaip šitą jo pasakymą, dar kitaip aiškinamą, negu jis buvo sakęs, galėjo išgirsti gestapas. Jis patenka į KS, jau beveik pasiekia išsekimo ribą. Ir štai gauna žmonos laišką, kuriame rašoma, kad tą jo pasakymą ir kitokią to pasakymo interpretaciją gestapo agentui perdavė jo paties dvylikametis sūnus. Dvylikametis sūnus metų metams įkiša savo nekaltą tėvą į koncentracijos stovyklą! Hitlerjugend'o vaisiai! Vyriausiasis fiureris sako: kiekvienas skundikas yra didelis niekšas, tuo tarpu visa valstybė statoma ant niekšybės pamatų.

SS buvo išrinktųjų gvardija, Hitlerio apsaugos batalionas. SS ginkluotasis sargybos batalionas Sachsenhausen'e priklausė LAH (Leibstandarte Adolf Hitler — Adolfo Hitlerio asmeniniai daliniai). Jo nariai išrinkti iš išrinktųjų. Galima pamanyti, kad tai buvo jokio falšo nepripažįstantys žmonės, tokie, apie kokius rašė Biblija. Atrodytų, ir draugystė čia turėjo būti be priekaištų, ir pasitikėjimas vieno kitu tvirtas kaip uola. O kokia buvo tikrovė, kurią patyrėme mes, kaliniai? Vienas kitą šnipinėjo, rinko vienas apie kitą žinias. Ne tik vienas žmogus šnipinėjo kitą žmogų, bet ir viena grupė kitą grupę. Ypač didelėse dirbtuvėse, kur dirbo daug esesininkų, susidarė viena kitą sekančios ir siekiančios sudaryti viena kitai sunkumų grupės. Jei jiems neužtekdavo savų jėgų, įtraukdavo ten dirbusius kalinius. Koks paradoksas: kaliniai turėjo šnipinėti esesininkus ir apsunkinti jų darbą! Gestapas įkišo kalinį į KS, kad SS jį sudorotų, o čia jis įtraukiamas į intrigų tinklą ir padeda spęsti žabangus esesininkams.

Tas šnipinėjimas, naudojantis kalinių paslaugomis, sudarydavo ir tam tikrų keblumų — SS turėjo saugotis kalinių. Niekas negalėjo būti garantuotas, kad tas ar kitas kalinys nėra pasiųstas specialiai jo sekti. Ypač gudrūs šnipinėjo abiem pusėm. Kartais jie pasiekdavo puikių rezultatų, ne vienas SS buvo priverstas drebėti iš baimės. Argi tai ne tragikomiška, jog ne kalinys, o SS karininkas kartais bijojo, kad kalinys nepasiųstų jo į kartuves? O kartuvių jie buvo nusipelnę beveik visi, nesąžiningumu ir gobšumu jie lenkė vienas kitą.

SS turėjo bijoti ir tų kalinių, kurie apie juos daug žinojo. Buvo situacijų, kur esesininkai negalėjo išsiversti be kalinių. Nuolat reikėjo šį bei tą nelegaliai „organizuoti". O tada kalinys daug sužinodavo. Aišku, nešvarių darbelių liudininkas visada nepatogus. Viena baimė kėlė kitą baimę: esesininkas bijojo kalinio kaip daug žinančio, o kalinys bijojo, kad jį gali bet kuriuo momentu likviduoti, nes jis daug žino.

Dar vienas paradoksas:

Tave atvežė į KS kaip sveiką žmogų. Dėl tave slegiančio praradimo jausmo, moralinio spaudimo, baisaus gyvenimo, neįprasto sekinančio darbo, blogo maisto ir žiauraus elgesio tu tapai muselmann'u. Apie tai tu negalėjai parašyti artimiesiems, privalėjai viską nutylėti. Galiausiai tampi visišku ligoniu, sergi tuberkulioze ir guli vadinamojoje ligoninėje, visai neberašai šeimai laiškų. Artimieji siunčia paklausimą stovyklos valdžiai, ar tu gyvas, kaip tavo sveikata. Tau įsakoma tuojau parašyti atsakymą ir pranešti, kad tu visai sveikas. Praėjus porai savaičių artimieji staiga gauna pranešimą apie tavo mirtį. Taigi net mirtinai sirgdamas tu neturėjai teisės pranešti apie tai savo šeimai.

Stovykla išrikiuota patikrinimui, stovi jau ne vieną valandą. Daugelis jau krinta iš nuovargio. Staiga pasigirsta švokščiantis geležinio Gustav'o balsas: „Dainą!" Ir nuplaukia virš stovyklos sienos, pasklinda po visą Oranienburg'ą dvidešimties tūkstančių traukiama: „...skamba linksma daina". Už stovyklos sienų girdintiems šią dainą gali atrodyti: kaliniams ne taip jau blogai, jei jie dar dainuoja „linksmas dainas". Leisgyviai, bet linksmai dainuoja.

Vieną dieną iš valgyklos į visus blokus atneša daug kišeninių peiliukų ir išdėlioja ant stalų. Ir ant tavo stalo padedami peiliukai, kuriuos reikia nusipirkti. Tu atsisakai pirkti. Tada stalo seniūnas deda prieš tave peiliuką ir užrašo į tavo sąskaitą. Esesininkai kažkur pagrobė tų peiliukų ir dabar nori iš to padaryti biznį. Kaina ne tokia ir maža, neatitinka peiliuko vertės. Tu gauni peiliuką, valgykla — pinigus. Rytdienos rytą išgirsti: „Visus kišeninius peiliukus atiduoti bloko seniūnui!" Pas ką vėliau ras peiliuką, tas eis ant ožio. Tu atiduodi ką tik įsigytą

peilį, neturi nei pinigų, nei daikto. Tau paaiškina: peilius reikia surinkti, kad kaliniai nepjaustytų vieni kitų. Kam jie dabar atiteks? Gal jie bus pervežti į kitos stovyklos valgyklą? Tikriausiai!

Iš uoliai skaitomos spaudos matyti, kad laisvėje labai trūksta žaliavų, odos, medienos, metalo, medžiagų ir t. t. Kad kas būtų pamatęs odos kalnus Sachsenhausen'e! Tonos puikiausio juchto ir storiausios odos padams dūlėjo šaltyje, lietuje ir saulėje. Baisu ir pagalvoti koks paradoksas! Ten žmonės vaikšto vos ne basi, negauna puspadžio visai prakiurusiems batams, o čia eina vėjais milijonai ir niekam dėl to neskauda galvos. Net įsakoma oda (ne odos atliekomis) kūrenti krosnis.

Arba mediena. Laisvėje kiekviena lentelė buvo brangi, tai buvo deficitinė prekė. O Sachsenhausen'e buvo visų geriausių medienos rūšių lentų ir sijų. Dirbtuvėse irgi niekas medienos netaupė. Bet tai nebuvo laikoma sabotažu! Tai darė ne kaliniai, o dirbtuvių meistrai ir įmonių vadai.

Kuro taip pat niekas netaupė. Žinoma, su blokui skirtu kuro kiekiu buvo neįmanoma išsiversti, su tiek net bulvių neišsikepsi. Bet buvo „organizuojama". Talentingai „organizuojantiems" blokams niekada netrūkdavo kuro, jie turėjo per akis puikiausių malkų, anglies ir durpių briketų.

Laisvėje ilgėjo deficitinių prekių sąrašas. Daug ko jau apskritai negalėjai nusipirkti. Brangiųjų metalų ir brangakmenių buvo tik juodojoje rinkoje, už prekiavimą grėsė mirtis. O koncentracijos stovykloje jų buvo į valias. Čia galėjai gauti tūkstančių aukso markių vertės žiedų su briliantais, geriausių laikrodžių, visų rūšių valiutos kiek tik širdis geidė. Ir kainos nebuvo fantastiškai didelės, visai ne tokios kaip slaptoje prekyboje. Auksas stovykloje neturėjo jokios vertės, o įprasta prekybos forma buvo mainai. Jei turi dėžę cigarų, gali už ją gauti kelių karatų brangakmenį. Už anglų svarus sterlingus galėjai pirkti Amerikos dolerius. Ilgos prieškarinės sausos dešros buvo sėkmingai keičiamos į gerą kelių žvaigždučių konjaką. Jei turėjai duonos, už ją galėjai gauti cukraus ar rūkalų. Buvo visko. Reikia stebėtis, kiek čia buvo visko.

Laisvėje net už didelius pinigus negalėjai gauti kai kurių vaistų. Stovykloje ir jų buvo. Ko nebuvo šiaip jau gerai aprūpintoje stovyklos vaistinėje, atveždavo iš kitur. Jei šiandien nėra reikiamo vaisto, jis bus po 2—4 savaičių. Tuo buvo suinteresuota stovyklos valdžia. Ne vienas toks „mainikautojas" tarsi tas bėgikas su smėlio maišu ir užrašu „spekuliantas" ant nugaros ieškojo prekių. Užrašas turėjo atbaidyti kitus panašius verslininkus. Mus visa tai jaudino tiek pat, kiek virš patikrinimų aikštės skrendanti varna.

Stovykloje galėjai gauti visko, jei turėjai ką duoti mainais. Tai, ko nepajėgdavo sunaudoti stovykloje, parduodavo už jos ribų civiliams gyventojams, dažnai patiems esesininkams. Už tai buvo gaunama kitų, šiuo momentu reikalingų, prekių. Prekybos nesulaikė nei griežta kontrolė, nei bausmės.

Kadangi koncentracijos stovyklos gyvenimo sąlygos ir formos buvo nenormalios, prieštaravimai buvo itin ryškūs. Stovykloje buvo žmonių, kurie nežinojo, kas yra maisto trūkumas. Jie turėjo visko: duonos, sviesto, taukų, mėsos, dešros ir t. t. Suvalgydavo vieną dešrą, tuojau gaudavo kitą, tarsi egzistuotų neišsenkantis šulinys. Dažnai tai buvo negaunantys siuntinių žmonės. Bet tai buvo stovyklos „grietinėlė": blokų seniūnai, budėtojai, brigadininkai, raštininkai ir dirbantys tokiose darbo komandose, kur galima buvo „organizuoti". Keptos bulvės jiems buvo ne skanėstas, jiems reikėjo bulvinių kukulių svieste, gero gabalo kumpio ir tikros pupelių kavos su cukrum. Kiti ir laisvėje nebuvo taip maitinęsi. Ne vienas anuomet „grietinėlei" priklausęs tipas šiandien su nuostaba žvelgia į savo kukliai apteptą duonos riekę ir džiaugiasi galėdamas į juodą kavą įsidėti gabalėlį cukraus. Taip, dar vakar ant šaunaus žirgo, o šiandien...

O kaliniai badavo. Jie vakarais gaudavo savo duonos porciją ir išbadėję ją prarydavo. Atpjauni vieną ploną riekelę, po to antrą ir nespėji net apsidairyti, o rankoje likęs tik mažytis gabalėlis. Bet to paskutinio gabalėlio negalima buvo suvalgyti, nes prieš akis dar ilgos 24 valandos, kol tu vėl gausi tau skirtus 200 gramų (toks pabaigoje buvo dienos davinys). Liūdnas ir alkanas įsikišda-

vai tą gabalą į spintą ir išeidavai, kad atsispirtum pagundai jį suvalgyti. Ateina laikas gulti. Tu stovi priešais spintą ir nusirenginėji. Akys vis krypsta link to brangaus gabalėlio. Tuščias skrandis neduoda ramybės. Ir štai visai nenorom jau tiesi ranką, čiumpi, kandi su ašarom akyse, minutę kramtai ir įsivaizduoji, kad pasisotinai. Didžiausiomis valios pastangomis įkiši paskutinį kąsnelį į spintą ir skubiai uždarai.

O įsivaizduok išbadėjusius paauglius berniukus, kurie turėjo pasitenkinti tuo skurdžiu maistu. Nekelia jokios nuostabos, kad jie mušdavosi dėl purvinų bulvių lupenų ar apipuvusių griežčių. Taigi vieni turėjo visko iki valios, o kiti vis kiečiau susiveržd avo diržą ir laižydavo nuo stalo trupinius.

Užrašas ant vartų „Arbeit macht frei" turėjo reikšti pagrindinį KS gyvenimo principą. Bet tai buvo tik tuščia frazė, skirta naujokams ir išorės pasauliui. Naujokas turėjo dirbti tikėdamas, kad kuo uolesnis jis bus, kuo daugiau padarys, tuo greičiau galės džiaugtis laisve. Kaip jie klydo! Kalinys turėjo dirbti ne dėl savo laisvės, o tam, kad atneštų daugiau naudos SS.

1944-aisiais buvo įvestos vadinamosios premijos, pradžioje keliose komandose, vėliau beveik visose. Kiekvieną savaitę kalinys už gerą darbą gaudavo premiją, kurios suma buvo nuo 50 pfenigų iki 2 markių. Daugiausia gaudavo 0,5—1 markę. Tik brigadininkai ir kiti vyresnieji gaudavo 5—15 markių. Nereikia klausti kodėl. Šias premijas perėmė valgykla, kitaip jų nebūtum galėjęs pritaikyti. Juodojoje stovyklos rinkoje jos buvo bevertės. Už tą niekingą pfenigą kalinys turėjo dirbti iki išsekimo. Kaliniai aukštiems esesininkams turėjo pastatyti ištisas gyvenvietes, įrengti viską jų patogumui. Tokių minkštų baldų, kokius kaliniai pagamindavo esesininkams, laisvėje buvo tik prieš karą. „Arbeit macht frei!"

SS gamyklos gaudavo ne tik trofėjinių medžiagų, bet ir teisėtas paskyras. Kodėl? Jos buvo laikomos karui svarbiomis įmonėmis. Kodėl buvo svarbios, sakysim, DAW, kuriose dirbo iki 1500 žmonių? Nebent tuo, kad jos pagamino kelis tūkstančius dėžių SS ginklams. Daugiau jos nepadarė karui nieko svarbaus. Gal nelabai svarbu buvo

karui, kai medžio drožykloje menininkai drožėjai kokiam SS šturmfiureriui, štandartenfiureriui ar oberfiureriui drožinėjo šachmatų figūras ar kitokius daiktus, kai staliai pagamino SS fiureriui baldus, kai elektros dirbtuvėse buvo remontuojami esesininkų nuosavi radijo imtuvai. Buvo bandoma pateisinti tą „svarbumą karui", buvo sudarinėjami ir nuolat koreguojami specialūs čia dirbančių specialistų sąrašai. Panašiai dirbo ir kitos Sachsenhausen'ui priklausančios įmonės.

Laisvėje trūko aukštos kvalifikacijos specialistų, o koncentracijos stovykloje jų buvo visokiausių. Tai buvo labai gerai savo amatą išmanantys žmonės, anksčiau dirbę labai atsakingą ir gerai apmokamą darbą. Ir ne gynybos ministras, o koks nors gestapo valdininkas tardavo lemiamą žodį. Jo įsakymu žmogų išplėšdavo iš darbo vietos ir ilgam uždarydavo koncentracijos stovykloje. Priežastis dažniausiai būdavo visai niekinga, jis galbūt pamiršo pakelti ranką Hitleriui pasveikinti. Tai kas gi užsiiminėjo sabotažu ir kur buvo kalinami karo nusikaltėliai?

Hitleris savo knygoje „Mein Kampf" rašė: „Santuoka negali būti savitikslė, ji turi tarnauti rasės išlaikymui ir gausinimui. Tik tai yra jos prasmė ir uždavinys". Šiais žodžiais jis visai pažemino santuoką: visa Vokietija turėjo tapti veisliniu žirgynu.

Netiesa, kad vokiečių tauta buvo beišmirštanti. Nacių propaganda paskelbė šį melą pasaulyje tam, kad po kiek laiko sukurtų dar didesnę armiją ir užvaldytų visą pasaulį. Šitam tikslui tiko visos priemonės, šlykščiausias melas ir atvira apgaulė. Milijonai tuo patikėjo ir be galo piktindavosi, jei kas išdrįsdavo tvirtinti priešingai. Žinoma, už tokią drąsą tekdavo brangiai mokėti, tokių laukė sunkiųjų darbų kalėjimas ir KS. O kai vyrą suimdavo, gestapas imdavosi jo žmonos, jo vaikų motinos, ir visokiais įtikinėjimais ir grasinimais bandydavo priversti ją skirtis su vyru, kuris buvo KS ir nedaug vilties turėjo iš ten grįžti. Ji dar esanti jauna, dar galinti susieiti su „tikru" vokiečiu ir gimdyti vaikus. Kitoms moterims buvo grasinama atleidimu iš darbo, ir ne viena jų išsigandusi laiške vyrui klausdavo, ką jai daryti su mažais vaikais. Kita parašydavo

vyrui, kad vaikų labui ji pasirengusi formaliai su juo išsiskirti, bet ir toliau jį mylės ir netekės už jokio kito.

Kaip atitinkamos įstaigos žiūrėjo į tuos dalykus, akivaizdžiai matyti iš oficialaus rašto, pasiųsto be pragyvenimo lėšų likusiai moteriai, kuri buvo prašiusi paramos vaikams:

Wernigerode Finansų Skyrius — 1944 rugsėjo 30 Wernigerode

Adresas

Dėl pašalpos vaikams

Aš negaliu patenkinti Jūsų prašymo skirti Jūsų vaikams pašalpą. Laikyti Jus atskirai gyvenančia su savo vyru galėsime tik tada, kai Jūsų noras su juo išsiskirti bus akivaizdžiai pastebimas. Kiti turi patikėti, kad Jūs tikrai atsisakėte savo vyro.

Dėl nepatenkinto prašymo galite skųstis mėnesį atitinkamai finansų įstaigai.

(antspaudas) Pavaduotojas Holoff
Patvirtino: parašas
Vyriausiasis mokesčių sekretorius.

Ar reikia komentarų? Raštas kalba pats!

Gestapas, reikalaudamas skyrybų su vyru, turėjo tam tikrą tikslą. Po skyrybų jau galima kaip nori elgtis su suimtuoju, nes mirdamas jis nieko nepalieka, nes tokių skyrybų atveju iš jo atimamos tėvystės teisės. Jeigu išsiskyrusi moteris neištekėdavo, gyvendavo viena, tikėdamasi kada nors sulaukti savo vyro ir tęsti su juo bendrą gyvenimą, stovyklos vadovybė gaudavo atitinkamą pranešimą. Vyras būdavo tuojau paskiriamas į sunkią darbo komandą. Toliau: kankinimai, išsekimas... krematoriumas.

Negailestingus gestapo metodus šeimos atžvilgiu iliustruoja toks pavyzdys. Jaunas vyras, 32-jų metų amatininkas, jau nuo 1940-ųjų sėdėjo Sachsenhausen'e. Vienam

partijos funkcionieriui pavyko prisigretinti prie jo žmonos ir sukurstyti ją skirtis. Ji išsiskyrė su vyru be jo sutikimo, bet ją ėmė graužti sąžinė ir ji antrą kartą neištekėjo. 1943 metais amatininkas iš savo gimtinės gavo globos teismo raštą, kad jo išsiskyrusi žmona palaidai gyvena ir dėl to globos teismas negali leisti vaikams (berniukui ir mergaitei) su ja gyventi. Išimties tvarka jam apie tai buvo pranešta, nors tai ir nebuvo reikalinga. Vaikus įvaikino dvi šeimos, nes teismas norėjęs juos apsaugoti nuo žalingo aplinkos poveikio. Tačiau tėvui nepranešė tų šeimų adreso ir net vėliau jis neturėjo teisės ieškoti savo vaikų. Koncentracijos stovyklos kalinys turėjo būti visai izoliuotas nuo šeimyninio gyvenimo. Ir šia prasme jis buvo pasmerktas.

Stovyklos vadovybė puikiai žinojo, kad stovykloje daugėja homoseksualistų, nors už tai grėsė bausmė. Prieš šią blogybę niekas nesiėmė rimtų priemonių. Stovykloje buvo visokio amžiaus vyrų, 5—12 metų vaikų ir sukriošusių 90-ties metų senių. Paaugliai gyveno ir dirbo kartu su suaugusiais. Nors ir buvo įrengtas atskiras blokas vaikams, bet iš esmės nebuvo daroma nieko, kad būtų išvengta paauglių ir ištvirkėlių bendravimo. Ne vienas viršininkėlis laikydavo sau po 2—3 berniukus. Bjaurus reikalas!

Sunku buvo patikėti gandais, kad koncentracijos stovykloje bus įrengtas viešnamis. 1944-ųjų pavasarį jį tikrai įrengė, ten, kur buvo ligoninė, prie patologinio skyriaus, prie lavoninės. Velykoms iš Ravensbruck'o moterų koncentracijos stovyklos buvo atvežta 10 merginų. Buvo tikinama, kad jos pačios to norėjusios. Vėliau pasirodė, ir tai po to patvirtino liudininkai iš Ravensbruck'o, kad jos buvo priverstos. Jos buvo kontorų tarnautojos, namų šeimininkės ar visai neturinčios profesijos. Jas apgyvendino atskirame pastate. Jų darbo laikas buvo kasdien nuo 18 iki 21 val., sekmadieniais — 15—20 val. O kas buvo lankytojai? Daugiausia kriminaliniai.

Hitleris knygoje „Mein Kampf" smerkia prostituciją: „Prostitucija yra žmonijos gėda", bet jo režimas ją visaip skatino, ypač karo metu. Sachsenhausen'e buvo aštuoniasdešimtmetis prancūzų dvasininkas, kuris į koncentra-

cijos stovyklą buvo uždarytas tik dėl to, kad pasipriešino, kai SS šalia jo bažnyčios norėjo atidaryti viešuosius namus. Stovykloje jis ir mirė nuo išsekimo. O viešnamis vis dėlto ten buvo atidarytas. O tempore, o mores!..

Koncentracijos stovykloje liaudavaisi būti žmogumi, jaustis asmenybe, buvai paverčiamas negyvu numeriu. SS nekalbėjo apie žmogų ir žmones, kurie čia dirbo. Jiems egzistavo tik kaliniai. Ne vienas grupenfiureris, vedantis savo grupę per vartus, gaudavo antausį už tai, kad raportuodamas: „Kalinys Nr. ... (tai jo paties numeris) ir tiek bei tiek žmonių!" — „Kaip reikia sakyti?" — suriaumodavo sargybinis. Pirmasis pasitaisydavo: „Kalinys Nr. ... ir tiek bei tiek kalinių!" — „Taip, kalinių, avigalvi!" — dar pamokydavo jį.

O ką rašė Hitleris savo „Mein Kampf"? „Mūsų judėjimas skatina pagarbą asmeniui; nereikia pamiršti, kad nuo asmenybės vertingumo priklauso visos žmonijos vertingumas. Asmenybės negalima kuo nors pakeisti, ypač jei ji įkūnija ne mechanizmą, o kultūros elementą".

O kaip buvo elgiamasi su žmogumi, su asmenybe? Jis turėjo iškęsti tokį pažeminimą, kokio anksčiau nebūtų galėjęs net įsivaizduoti. Ir tie, kurie žmonijos gerovei buvo atlikę daug didelių darbų, buvo lygiai taip pat be pasigailėjimo žeminami, ir jie buvo paversti bedvasiais numeriais. Tad kaip suderinti skelbiamus partijos principus su tikrove?

Galima būtų pateikti dar daugybę pavyzdžių, kurie rodytų KS esant tokia vieta, kur, kaip niekur kitur, buvo pilna paradoksų. Iš vienos pusės visokie potvarkiai, turintys veikti kalinių naudai, iš kitos — tų pačių esesininkų nebaudžiamas įsakymų nesilaikymas. Štai paskutinis stovyklos gydytojas stengėsi kiek galėdamas geriau gydyti ir slaugyti ligonius, o SS darė viską, kad atimtų iš kalinių sveikatą. Akivaizdi žmogžudystė oficialiai buvo traktuojama kaip natūrali mirtis. SS pasisavina svetimus siuntinius, o kalinys turi pasirašyti, kad juos gavo. Kur pažvelgsi — vieni paradoksai!

Dar šis tas iš kalinių gyvenimo

Stovykloje dienos buvo panašios viena į kitą kaip du vandens lašai. Neturėjo jokios reikšmės, ar tai buvo pirmadienis, ar ketvirtadienis, darbo diena ar sekmadienis. Kuo gi galėjo skirtis darbo diena nuo sekmadienio? Labai nedaug kuo, o kartais ir niekuo. Kartais sekmadienis buvo dar blogesnė negu eilinė savaitės darbo diena, nes raportfiureris ar lagerfiureris turėjo laiko „sportui". O vadinamasis „sportas" nebuvo malonus: valandų valandas bėgioti po aikštės dulkes, voliotis ir stovėti pritūpus.

Gyvenimas stovykloje slinko monotoniškai, nors kaliniai kartais ką nors susigalvodavo išsiblaškyti. Į pabaigą susiorganizavo nacionalinės literatūros, dainavimo ir vaidybos grupės, kurios kartkartėmis ką nors parodydavo. Buvo bandomos jėgos ir mažojoje scenoje. Dalyvių užteko, bet kaliniai buvo per daug viskam atbukę. Vieninteli žiūrovus traukiantis renginys buvo futbolas. Geru oru patikrinimų aikštelėje vykdavo nacionalinės varžybos, kurios ypač traukdavo jaunimą.

Laisvalaikiu, tiksliau sakant, laisvais pusvalandžiais ir ketvirčiais valandos, galėjai skaityti vokiškas knygas iš kalinių bibliotekos. Vėliau atsirado knygų prancūzų, norvegų, viena kita čekų ir lenkų kalbomis. Vokiškos bibliotekos branduolys buvo įkurtas stovyklos. Vėliau biblioteka labai išsiplėtė, kaliniai papildė ją artimųjų atsiųstomis ir iš laisvės atsineštomis knygomis. Keista, bet čia buvo palyginti nedaug nacionalsocialistinės literatūros. Tarp visokio šlamšto galima buvo aptikti vieną kitą gerą knygą, pasaulinį literatūros šedevrą. Čia buvo ir tokių knygų, kurių jau seniai nebuvo normaliose viešose bibliotekose. Argi tai ne paradoksas? Blokuose per metus surinkti žurnalai buvo įrišami ir perduodami bibliotekai. Biblioteka vėliau išaugo iki 6000 tomų, o tokiomis sąlygomis tai buvo įspūdingas skaičius.

Atvykę naujokai gaudavo dryžuotą uniformą. Vėliau šios medžiagos pritrūko, bet už tai buvo iki valios nužudytų žydų civilių kostiumų. Civiliais drabužiais pirmiausia buvo rengiami stovyklos viduje dirbę kaliniai, vėliau

ir visi kiti. Kad civiliais apsirengę kaliniai nebandytų bėgti, ant kelnių išorinių siūlių buvo prisiūtos plačios raudonos juostos, o ant švarkų ir paltų priekio bei nugaros — raudoni kryžiai. Vėlesniais metais buvo atsisakyta raudonos spalvos žymėjimo. Švarko ar palto nugaroje, taip pat ir ant kelnių buvo iškerpamos keturkampės skylės ir įsiuvamas kitos, būtinai ryškios, medžiagos gabalas.

Plaukus pradžioje reikėjo kirpti tik trumpai, kiekvieną sekmadienį kirpdavo plaukų kirpimo mašinėle. Po to pradėta rinkti ir naudoti kalinių plaukus. Tada privalėjome plaukus auginti. Bet kad nepradėtume galvoti, jog mes vėl tampame panašesniais į žmones, nuo kaktos iki pakaušio mašinėle mums iškirpdavo juostą, vadinamąjį „Sachsen-faką". Paskutiniais metais vokiečiams ir norvegams, vėliau olandams, prancūzams ir belgams buvo leista užsiauginti 3 cm ilgio plaukus.

Nemaloni aplinka, šiurkštus elgesys, šiurkštus kalbėjimo ir bendravimo tonas. Įprastais tapo tokie žodžiai ir pasakymai, kokių laisvėje vyrai net tarpusavy nevartodavo. Juos tardavo nesivaržydami. Tai buvo taip įprasta, kad niekas į juos nereaguodavo. Neraudonuojant ir visai nesigilinant patys subtiliausi dalykai buvo vadinami trivialiais vardais. Tai buvo ilgamečio protinimo rezultatas, atėjo savaime, įsigalėjo be prievartos. Atrodė, tarsi koncentracijos stovykloje kitaip ir būti negalėjo, atsiskleidė plėšri, laukinė pirmykščio žmogaus prigimtis.

Ta pačia proga dar keli žodžiai iš KS žodyno. Muselmann'as skaitytojui jau gerai pažįstamas. Žinoma, sunku gyvai įsivaizduoti tokį žmogų, kai nesi matęs šimtaprocentinio muselmann'o KS aplinkoje. Bet ir tas paliegėlis turi bėgti aplink patikrinimų aikštę, antraip ant jo rėktų esesininkas: „Gal tau pailginti tavo avino kojas?" Ir anas tiesia tas savo avino kojas, šokčioja kaip sužeista varlė. Už bloko jis susitinka kitą paliegėlį, šlubčiojantį iš tos gandų pilnos virtuvės: „Girdėjai paskutinę naujieną? Artimiausiu metu bus paleisti visi vokiečiai politiniai". Beje, šis gandas pasklisdavo 3—4 kartus per metus, jis buvo pats atkakliausias. Lygiai taip jis būtų galėjęs pasakyti: „Nuo rytojaus stovykloje nebus esesininkų". Ir šituo gandu, šita naujiena kas nors patikėtų. Gandai, kaip ir „Müt-

zen ab!" (nusiimti kepures!), buvo neatskiriama stovyklos dalis. Jie buvo skleidžiami tyčia ir netyčia, pūtėsi, augo, ir visada atsirasdavo tokių, kurie patikėdavo net pačiais fantastiškiausiais gandais. Tai buvo daugiausia vadinamieji „Spinner'iai" (fantazuotojai), kurie įsivaizdavo įgyvendiną savo slapčiausius norus ir troškimus.

Kai reikėdavo ko nors, ko legaliai negalėjai gauti, buvo „organizuojama". Turėję didelį talentą „organizuoti" čia vertėsi geriausiai. „Organizavo" visi, ir kaliniai, ir esesininkai. Tik reikėjo, kad tavęs nenutvertų, nes tuoj gausi porą valandų, o gal ir visą sekmadienio popietę „sportuoti", kankinsiesi patikrinimų aikštėje bėgiodamas, šokinėdamas, riedėdamas ir t. t. Nuostabus „sportas"! Geriausiu atveju, kai, sakysim „suorganizuoji" ką nors smulkaus dirbtuvėje ir tave nutvėręs meistras dar turi kiek žmogiškumo, gauni „cigarą", t. y. tave griežtai išbara, ir tuo viskas baigiasi. Nekenčiami buvo tie, kurie „kabindavo lempas", t. y. „organizuodami" palikdavo pėdsakus, paslėpdavo daiktus taip, kad tuojau viskas būdavo atrandama, tuo dar įklampindavo kitus.

Brigadininkais ir kitokiais „vyresniaisiais" dirbę kaliniai, kurie, demonstruodami savo uolumą mušdavo ir vaikydavo kitus kalinius, buvo taip pat labai nekenčiami. Jie taip sugebėdavo išsunkti tuos vergus, kad šie vos parvilkdavo savo išvargusius kaulus į baraką. Budinčiojo komanda „Gult!" jam tada skambėdavo kaip dangiška muzika. Pagaliau galima išsitiesti ant kieto guolio, o rytoj anksti vėl pradės suktis monotoniškasis malūnas.

Slinko vienodos, dvasią žudančios dienos, ir nors čia jau buvo praleista ne vieneri metai, nesimatė kranto, ant kurio galėtumei išsigelbėti. Tad ko stebėtis, jog žmonės puldavo prie elektros vielos, kad greičiau baigtų tokį vergišką gyvenimą: akimirksnis — ir tu išgelbėtas nuo visų kančių.

Ligonių barakas

Iki 1942-ųjų ligonių barakas buvo laikomas baisia vieta, visi jo kiek galėdami vengė. Žodžiai „sanitarinė dalis" ir „krematoriumas" buvo tapę beveik sinonimais. Jei kas

norėjo patekti į ligonių baraką, turėjo eiti pirmiausia į ambulatoriją, o ambulatorijoje dažnai konstatuodavo, kad žmogus sveikas, geriausiu atveju 1—3 dienoms atleisdavo nuo darbo. O ir tie, į sanitarinę dalį priimtieji, bijodavo dėl savo gyvybės. Ne vienas ten gavo injekciją, nuo kurios pakliuvo į krematoriumą.

Ambulatorijoje ilgą laiką dirbo vienas iš „asocialiųjų", toks August Born, kuris sakydavosi esąs tai prekybininkas vaistais, tai vaistininkas iš Hamburgo. Tai buvo visai sąžinę praradęs žmogus, galintis padaryti viską. Rytais prie ambulatorijos žmonės ilgiausiai laukdavo lietuje ar šaltyje, kol juos pagaliau įleisdavo vidun. Kiekvieną įėjusįjį pasitikdavo Augustas: „Kuo skundiesi?" — „Tuo ir tuo". — „Nusirenk! Matuok temperatūrą!" Jei turėdavai nelabai daug karščio, jis įsprausdavo tau į delną kelias tabletes: „Štai tau, ryt eisi į darbą!" Daug kalinių dėl blogo maisto ir fizinio persitempimo sirgo vandenlige. Jei Augustui pasakydavai, kad tau nuo skysčių sutino kojos, jis net nepažvelgęs paduodavo vaistų tūtelę ir patardavo: „Kai guli, pakelk kojas aukščiau!" Ir viskas.

Ateina širdies liga sergantis, kurio kojos jau tris kartus storesnės už normalias, jis vos įkiša jas į klumpes. Skundžiasi, kad negali paeiti, vanduo jau siekia krūtinę. Augustas: „Ką čia kalbi, nusišik kaip reikiant, ir visas pūtimas praeis!" Jis net neduoda ligoniui atleidimo nuo darbo. Po kelių dienų kojos ima trūkinėti, pradeda bėgti skystis. Vargeta tiesiog netveria skausmu. Visai atsitiktinai kitą dieną gydytojas tikrina kaip tik „kniedžių" darbo komandą — renkami žmonės naujai komandai. Visi turi nusirengti, ir tas, sergantis vandenlige. Kai tik gydytojas jį pamato, tuojau liepia: „Šitą į sanitarinę dalį!" Tada Augustas dar ima jam priekaištauti, kad jis nesikreipęs anksčiau. Aišku, ligonis negalėjo jam kaip reikiant atsikirsti, juolab girdint gydytojui, o jei ir būtų tai padaręs, artimiausiu metu jam būtų buvę „atsilyginta".

Taip atsitiko tūkstančiams, kuriems būtinai reikėjo į ligoninę.

O kokios sąlygos ligonių barake! Gydytojo nėra, nėra nei mokančio tinkamai slaugyti žmogaus. „Gydytojo" pareigas ėjo bet kas, beveik visai nenutuokiantis apie vais-

tus ir jų naudojimą. Tik laikui bėgant vienas kitas sanitaras kiek pramoko slaugyti ligonius, o tada jiems apskritai neprireikdavo gydytojo. Kam tekdavo ilgiau paguléti ligonių barake, tas jau buvo pusiaukelėje į krematoriumą.

Tik 1943-aisiais, kai į Sachsenhausen'ą atvyko pirmasis gydytojas oberšturmfiureris daktaras Baumkoffer, viskas pasikeitė. Jis išreikalavo išplėsti ligonių baraką, gydymo ėmėsi tikri gydytojai, vadovaujami vieno gydytojo kalinio.

Ligonių barake buvo septinis, aseptinis, vidaus ligų, infekcinis, tuberkuliozės, o vėliau dar sveikstančiųjų skyrius. Šiam blokui priklausė ir stomatologinis skyrius.

Pirmasis gydytojas kalinys buvo daktaras Hermann Pistor iš Kassel'io, malonus ir draugiškas, daug kaliniams padėjęs žmogus. Vėliau jis tapo intrigų auka.

Iš gydytojų personalo dar būtinai reikia paminėti du gydytojus norvegus: Per Graesli iš Oslo ir Sven Oftedal iš Bergen'o, abu labai malonūs, draugiški, rūpestingi gydytojai, uoliai dirbę savo darbą, visų ligonių labai gerbiami ir mylimi. Jie su pasiaukojimu gydė visus be išimties ligonius, visai nekreipdami dėmesio į tautybę, ko negalėtum pasakyti apie kitus čia dirbusius gydytojus. Neretai gydytojas kreipė dėmesį tik į savo tautiečius, o kitų nepaisė. Gydytojų buvo įvairių. Vieni gerai išmanė savo darbą, kiti buvo tik diletantai, kurie paklausydavo, apčiupinėdavo ligonį ir nustatydavo visai ne tą diagnozę. Ir ne todėl, kad tai būtų koks labai sudėtingas susirgimas, o todėl, kad jie apskritai nemokėjo diagnozuoti. Štai gydė žmogui skrandžio opą. Jis mirė ir skrodžiant pasirodė, kad mirties priežastis buvo aklosios žarnos uždegimas. Begalės panašių atsitikimų.

Buvo toks vienas nervų ligų gydytojas, kuris nieko nenutuokė apie nervų ligas. Ateina pas jį į ambulatoriją pacientas: „Kuo skundiesi"? — „Skauda strėnas". — „Gauni siuntinius?" — „Taip". — „Dažnai?" — „Kas savaitę". — „Ar tau atsiunčia rūkalų?" — „Taip, cigarų ir cigarečių". — „Rūkai?" — „Taip!" — „Mano mielas, tau negalima! Rūkymas blogai veikia nervus. Kai tave paguldysim į ligoninę, turėsi atiduoti visus rūkalus. Gerai?" — „Gerai, taip ir pa-

darysiu". — „Ar tau ir obuolių atsiunčia?" — „Kartais". — „Ir obuoliai tau kenkia, jie veikia skrandį, o nuo to skauda strėnas. Tau galima tik retkarčiais suvalgyti kokį obuolį. Kad nekiltų pagunda suvalgyti visus obuolius, tu juos taip pat atiduosi, sutinki?" — „Gerai, jei jau taip reikia!" — „Tvarka! Raštininke, šį žmogų priimame!" O kitam, kuris negauna siuntinių: „Ką? Tau reikia dirbti, nėra ko čia ligoninėje tinginiauti. Kur mes rasime vietos paguldyti visus tinginius? Gausi trims dienoms atleidimą nuo darbo, pabūsi savo bloke! Viskas!"

Taigi visokių buvo gydytojų. Bet likimas ir tokį pamokydavo. Kadangi tas anksčiau aprašytasis gydytojas tingėjo dirbti ir buvo bukaprotis, jį išsiuntė į darbo komandą už stovyklos ribų ir jau ne kaip gydytoją. Kai po kelių mėnesių jį vėl grąžino į pagrindinę stovyklą, jis jau buvo muselmann'as, buvo išbadėjęs ir prašinėjo iš pažįstamų nuorūkų ir gabalėlio duonos. Viskam ateina galas. Bet ir didžiausias kamuolys kada nors išsivynioja iki siūlo galo.

Sanitarų irgi buvo visokių. Vieni sąžiningai dirbo savo darbą, kiti mažai tesirūpino ligoniais.

Ligoniai rytais keldavosi valanda vėliau, o vakarais guldavosi valanda anksčiau negu visa stovykla. Nuo 12 iki 14 val. ligonių barake buvo pietų miegas. Maistas daugumai buvo toks pat kaip stovykloje, tik sergantys skrandžio ir žarnyno ligomis bei silpni ligoniai gaudavo dietinį maistą, be mėsos, dažniausiai makaronų, manų arba avižinių kruopų sriubos.

Kai 1944-aisiais plečiantis stovyklai labai padidėjo ligonių skaičius, ligonių barake nebelaikė stipresnių ligonių, juos perkeldavo į sveikstančiųjų bloką. Tų blokų vėliau buvo pastatyta dar keletas, ir jie visi buvo stovyklos gydytojo žinioje. Kiekvienas sveikstančiųjų blokas turėjo savo gydytoją kalinį, reikalingų vaistų ir tvarsčių. Ligoniai čia būdavo tol, kol jau pajėgdavo dirbti, tada juos vėl perkeldavo atgal į savo blokus.

Aprašytojo pirmojo stovyklos gydytojo rūpesčių dėka stovykloje sumažėjo mirtingumas. Ligonių skaičius ligonių barake keitėsi nedaug, bet turėjo tendenciją didėti. 1945-ųjų sausio pabaigoje čia buvo 2500 ligonių (neskaitant sveikstančiųjų barakų). Prie jų dar reikia pridėti

1000 iš kitų pavaldžių stovyklai sanitarinių dalių. Taigi iš viso, skaičiuojant ir sveikstančiuosius, buvo apie 5000 ligonių. Tai sudarė 8—9% visų kalinių (stovykloje tuo metu buvo apie 60 000 kalinių). Ligonių skaičius buvo palyginti nedidelis, juolab kad gyvenimo ir darbo sąlygos buvo sunkios, o maistas blogas. Žinoma, dešimties procentų darbo jėgos praradimas nėra mažas, bet tokiomis aplinkybėmis suprantamas ir nekeliantis nuostabos.

1945-ųjų vasarį ligonių skaičius nuo 2500 (centrinėje stovykloje) sumažėjo iki 1220. Priežastys bus išdėstytos kitame skyriuje.

Apskritai reikia pripažinti, kad ligonių barakai, nepaisant tų ar kitų blogybių, paskutiniaisiais Sachsenhausen'o stovyklos egzistavimo metais gerokai prisidėjo prie nepavydėtinos ligonių būklės palengvinimo. Tik viena, kas trukdė nuoširdiems žmonėms dirbti, buvo intrigos. Pagrindinis šių intrigų, kartais pasibaigdavusių stropių žmonių areštu ir išvežimu į sunkią stovyklą, organizatorius buvo ankstesnis ambulatorijos veikėjas August Born. Jis buvo pašalintas iš sanitarinės dalies už netinkamą elgesį su berniukais. Tačiau sugebėjo įsiteikti 1944-aisiais Sachsenhausen'e dirbusiai komisijai, kuri buvo atvykusi čia dėl tariamų politinių pinklių. Komisija paskyrė jį vyresniuoju sekliu sanitarinėje dalyje. Jo pragaištinga veikla tęsėsi kelis mėnesius, kol jis pasidarė neparankus savo ponams ir turėjo pasitraukti. Jis nuėjo pas Dillewanger'ius.

August Born buvo ne vienintelis, kuris bandė rasti sau prieglobstį ir galiausiai saugiai įsikūrė, kad jo nepasiektų kankintų kalinių kerštas. Tikėsimės, kad jis irgi kada nors gavo ką nusipelnęs, nes daug kas slėgė jo juodą sąžinę.

Mirtingumas Sachsenhausen'o koncentracijos stovykloje

Tai pats liūdniausias Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklos metraščio skyrius. Iš to, ką iki šiol rašėme, jau visai aišku, kad mirtingumas Sachsenhausen'o KS peržengė normos ribas. Baisios gyvenimo sąlygos, be galo

skurdus maistas, žmogui sunkiai įsivaizduojamas elgesys su kaliniais, nuolat kylančios epidemijos, pavyzdžiui, vidurių šiltinė, dėmėtoji šiltinė, dizenterija, ir pagaliau dvasinė depresija, dažnai visiškas dvasinis krachas didino mirtingumą.

Kaip atrodė mirtingumo kreivė, matyti iš žemiau pateikiamos lentelės (oficialūs duomenys). Bet nereikia pamiršti, kad čia skaičiuojami tik natūralios mirties atvejai (ką koncentracijos stovykloje galima vadinti natūralia mirtimi?!) Čia neįtrauktos mirties bausmės ir kitokie atvejai. Pateikiami mirimų skaičiai per mėnesį nuo 1940 sausio 1 d. iki 1943-ųjų birželio 30 d.

Mėnuo	Skaičius	Procentai lyginant su visu kalinių skaičiumi	Vidutinis kalinių skaičius stovykloje
Sausis **1940**	680	5,53	12 280
vasaris	477	4,28	11 120
kovas	445	4,29	10 370
balandis	532	4,47	11 890
gegužė	495	4,06	12 189
birželis	306	2,78	10 992
liepa	201	1,80	10 992
rugpjūtis	172	1,35	12 766
rugsėjis	95	0,77	12 351
spalis	95	0,83	11 465
lapkritis	153	1,43	11 470
gruodis	158	1,44	10 972
sausis **1941**	111	1,02	10 791
vasaris	94	0,83	11 193
kovas	142	1,10	11 914
balandis	152	1,28	11 802
gegužė	84	0,74	11 263
birželis	31	0,29	10 922
liepa	32	0,28	11 264
rugpjūtis	39	0,34	11 283
rugsėjis	34	0,30	10 800
spalis	79	0,68	11 518
lapkritis	159	1,56	10 153
gruodis	101	0,95	10 551

sausis **1942**	133	1,27	10 440
vasaris	207	1,99	10 355
kovas	439	4,31	10 168
balandis	301	2,78	9 264
gegužė	219	2,17	10 885
birželis	207	1,87	11 066
liepa	396	3,19	12 393
rugpjūtis	361	2,67	13 475
rugsėjis	500	3,49	14 303
spalis	519	3,62	14 303
lapkritis	409	2,75	15 885
gruodis	502	3,08	16 283
sausis **1943**	392	2,25	17 418
vasaris	547	2,57	21 237
kovas	771	3,64	21 278
balandis	654	2,91	22 474
gegužė	358	1,49	23 922
birželis	232	0,94	24 688

Mirtingumo procentas iki 1940-ųjų buvo dar didesnis. Nuo 1940-ųjų iki 1943-ųjų antrojo pusmečio jis svyravo nuo 0,29% iki 5,53%, skaičiuojant tik natūralias mirtis. Nenatūralios mirties atvejai nebuvo skaičiuojami, masinės tarybinių karo belaisvių žudynės 1941—1942 m. taip pat nebuvo įskaitytos, nes karo belaisvių nebuvo stovyklos sąrašuose. Karo belaisvių stovykla Sachsenhausen'e buvo laikoma ypatinga ir priklausė Oranienburg'o karo belaisvių stovyklai.

Mirtingumo svyravimus sąlygojo ir metų laikas bei epidemijos. Daugiausia mirdavo vasario ir kovo mėnesiais. Iki 1941—1942 m. mirties priežastį nurodydavo paviršutiniškai ir savavališkai. Mirusiųjų lavonus tuojau pat nugabendavo į lavoninę. Gydytojas žvilgterėdavo praeidamas į lavonus ir nustatydavo mirties priežastį: plaučių uždegimas, pleuros uždegimas, skrandžio ar žarnyno kataras, inkstų liga ar širdies nepakankamumas. Kartais buvo „nustatoma" kolektyvinė mirties priežastis. Vieną dieną mirusiems konstatuodavo plaučių uždegimą, kitą dieną — pleuritą, trečią — širdies nepakankamumą ir pana-

šiai. Tai buvo paprastas ir lengvas darbas. Ko čia daug terliotis su padugnėmis, su ta dvokiančia dvėseliena. Ta nustatytoji mirties priežastis vėliau buvo pranešama artimiesiems.

Vėliau šitie reikalai pasikeitė. Mirties priežastį nurodydavo mirusįjį gydęs gydytojas kalinys. Jei priežastis būdavo neaiški ar visai nežinoma, jai nustatyti darydavo skrodimą. Kiekvieną skrodimą ir jo metu nustatytus duomenis užprotokoluodavo, o protokolą pasirašydavo vyriausiasis stovyklos gydytojas. Ypatingais atvejais stovyklos gydytojas lavonus apžiūrėdavo asmeniškai. Skrodimai privertė gydytojus tiksliau nustatinėti diagnozę. Net nesąžiningieji buvo priversti kruopščiau apžiūrėti sunkius ligonius ir nustatyti teisingesnes diagnozes. Tam tikra prasme buvo padarytas galas savivalei ir abejingumui žmogaus — nors tik beteisio numerio — gyvybei. Dėl to kai kurie tipai negalėjo pakęsti patologo, kuris savo darbą dirbo rimtai ir atsakingai. Kai kitaip nepavyko jo išprovokuoti, jie ėmėsi nacionalinio klausimo, ieškojo priežasties, kad galėtų su juo susidoroti. Dėkui Dievui, jiems tai nepavyko.

Koks baisus buvo šitų tipų be sąžinės abejingumas, rodo ir toks faktas, kad dar gyvi kaliniai buvo nugabenami į lavoninės rūsį, ypač tiesiai iš ambulatorijos. Anksčiau šitų pusiau gyvųjų laukdavo trumpas teismas, esesininkas čiupdavo kastuvą ar kokį kitą daiktą ir pribaigdavo juos. Tik pamėgink įsivaizduoti: tariamasis negyvėlis specialiu lavonams skirtu vežimėliu nuvežamas į rūsį. Jį atvežusysis išverčia negyvėlį, „lavonas" trenkiasi į grindis ir staiga atmerkia akis ir sudejuoja. Tai buvo ne pavieniai atvejai. Lavoninės rūsyje atsipeikėję „mirusieji" kartais dar ilgokai pagyvendavo lavoninėje.

Kai lavoną atveždavo į lavoninės rūsį ir buvo atliekamas skrodimas, dar buvo daroma vadinamoji dantų kontrolė, kurią stebėdavo unteršarfiureris iš stomatologinio skyriaus. Tai buvo negirdėtas lavono išniekinimas: mirusiojo burnoje buvo ieškoma aukso. Jei rasdavo auksu vilktą dantį ar auksinę plombą, replėmis ištraukdavo dantį, o auksą atiduodavo SS. Vaizdas iš tikrųjų buvo baisus, kai negyvėlį pražiodydavo, apžiūrinėdavo burną ir trauk-

davo su jėga auksinius dantis, tiltelius ir plombas. Nė vienas lavonas nepatekdavo į krematoriumą nepatikrinus jo burnos. Po to po du lavonus dėdavo į juodą dėžę ir ratukais veždavo į krematoriumą.

Jei šeimos nariai greitai sužinodavo apie mylimo žmogaus mirtį ir suspėdavo gauti leidimą pamatyti mirusįjį, tada lavoną atitinkamai sutvarkydavo: nuprausdavo, nuskusdavo ir padoriai aprengtą pašarvodavo normaliame karste, kad giminės galėtų atsisveikinti. Vos tik išeidavo paskutinis lankytojas, viskas būdavo nuimama, lavonas įkišamas į juodą dėžę ir sudeginamas. Tačiau toks mirusiojo lankymas Sachsenhausen'e buvo vos kelis kartus. Kai šeima gaudavo pranešimą apie mirtį, jis jau būdavo iškeliavęs į dausas drauge su krematoriumo dūmais.

Paprastai lavonus į krematoriumą veždavo dukart per savaitę — antradieniais ir penktadieniais. Esant reikalui, o toks reikalas pasitaikydavo gana dažnai, veždavo ir kitomis dienomis.

Už 50 DM mokestį šeima galėjo gauti urną su „savo" sudegintojo palaikais. Deginant žydus, pelenus pašalindavo tuojau po sudeginimo. Kas galėjo nustatyti, ar tai jo šeimos nario pelenai? Pelenai yra tik pelenai. Tik sakydavo, kad artimieji privalo gauti savo šeimos nario pelenus. Ir tikrai, atsirasdavo lengvatikių, užmokančių 50 DM. SS pelnydavosi net iš mirusiųjų.

Nustačius mirties priežastį, buvo rašomi mirties dokumentai. Vyriausiasis stovyklos gydytojas oficialiai pažymėdavo, kad buvo apžiūrėtas ir skrostas kalinio Nr. ... lavonas tą ir tą dieną, nustatyta jo mirties priežastis. Nekyla įtarimo (arba kyla įtarimas), kad jis miręs nenatūralia mirtimi.

Ši oficiali pažyma, kartu su mirties liudijimu, kuriame buvo nurodyti mirusiojo duomenys, mirimo diena bei valanda ir mirties priežastis, patekdavo į politinį skyrių. O ten sekretorius (kriminalinis kalinys!) „nustatydavo", kad nebuvo nusikalstamos veikos, kuri galėjo būti mirties priežastis.

Komendantas duodavo įsakymą krematoriumo viršininkui sudeginti lavoną per 24 valandas. Mirusiojo dokumentai būdavo siunčiami į Oranienburg'o antrąjį civilinės bū-

klės aktų įrašų biurą. Taigi Sachsenhausen'o koncentracijos stovykla turėjo nuosavą CBAĮ, nes išorinis pasaulis neturėjo žinoti, kas vyko stovykloje. Oranienburg'o CBAĮ turėjo visus įgaliojimus, tokius kaip visi tokie biurai. Čia vykdavo ir sutuoktuvės. Atvažiuodavo nuotaka, iš stovyklos atvesdavo kalinį, CBAĮ tarnautojas SS šarfiureris juos sutuokdavo, ir abu jauni sutuoktiniai grįždavo kiekvienas į ten, iš kur buvo atėję: jis — į KS, ji — į savo darbovietę. Ir vėl vieni paradoksai!

Apie kalinio mirtį šeimai pranešdavo komendantūra. Jei jis vokietis, tai šeima gaudavo stovyklos gydytojo išduotą mirties liudijimą.

Visi mirties dokumentai, kurie galėjo būti panaudoti ne vien stovyklos viduje, o pasiekdavo ir visuomenę, iki 1944-ųjų galo buvo pasirašomi stovyklos gydytojo nurodant ir jo karinį laipsnį. Nuo 1944-ųjų rudens buvo duotas įsakymas tuos dokumentus pasirašyti nenurodant karinio laipsnio ir atsisakant žodžių „Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklos gydytojas". Tuo norėta padaryti įspūdį, kad žmogus mirė ne koncentracijos stovykloje, o paprastoje ligoninėje. Apgaudinėjama net mirusiais!

1944—1945-ųjų žiemą frontas artėjo prie Berlyno. Kilo pavojus, kad staigaus antpuolio atveju Sachsenhausen'o koncentracijos stovykla paklius į tarybinės armijos rankas. Tuo metu čia buvo uždaryta dešimtys tūkstančių kalinių, tūkstančiai žydų, kuriuos apskritai norėta sunaikinti. Kalinių stovykloje reikėjo sumažinti. Bet kaip? Buvo sudarytas šėtoniškas planas, numatantis sunaikinti visus žydus ir dalį kitų tautybių kalinių. Likviduoti nutarta ir rusų karo belaisvius. 1945-ųjų vasario vidury, kasdieninio raporto apie kalinių skaičių metu buvo pranešta, kad karo belaisvių darbo stovykloje yra vienas (!) belaisvis. Kur dingo 800, kurie 1944-ųjų gruodžio mėnesį dar buvo? Niekas nebuvo girdėjęs, kad tos stovyklos belaisviai būtų paleisti.

Žydai iš Lieberose, Auschwitz'o ir kitų stovyklų staiga ėmė tūkstančiais mirti pervežami. Vieną dieną buvo pranešta, kad 2500 žydų mirė „auf Transport", kitą dieną — vėl 1500.

O tada prasidėjo neįtikėtino niekšiškumo akcija. Raportfiureris kasdien pasirodydavo ligonių barake ir atsinešdavo 50—100 sanitarinėje dalyje gulinčių ligonių sąrašą. Jiems liepdavo per valandą susiruošti, pasiimti savo daiktus, sakė vežą į kitą stovyklą. Atvažiuodavo sunkvežimis, į jį įsodindavo vieną partiją, kiti turėjo palaukti. Sunkvežimis išvažiuodavo pro vartus ir suko į dešinę, į pramonės skyrių. Po penkių minučių jis jau grįždavo kitos partijos. Ir vėl tuo pačiu keliu. Visiems buvo aišku, kur buvo ta „kita stovykla". Žinoma, tai krematoriumas. Tuos sąrašus, kuriuos atsinešdavo raportfiureris, šiai akcijai sudarė speciali politinio skyriaus komisija. Apie šias aukas nerašė, kad jos mirė „auf Transport", bet mirties priežastimi nurodė tą ligą, dėl kurios jie gulėjo ligoninėje (tai buvo SS daromų niekšybių viršūnė!). Taigi, kas gulėjo dėl plaučių uždegimo, tas mirė nuo plaučių uždegimo, kitas nuo skrandžio, dar kitas nuo tuberkuliozės. Daugiausia į aną pasaulį buvo pasiųsta sergančių plaučių tuberkulioze. 1945-ųjų vasario mėnesį mirčių skaičius buvo 6000, tai sudarė 10% bendro kalinių skaičiaus.

Kalinius apėmė neapsakoma baimė, kai diena po dienos riedėjo šitos budelių komisijos mašinos. Niekas nebuvo tikras dėl savo gyvybės. Vakar vieną, šiandien kitą! Ligonių barake dirbę esesininkai vengė klausinėjimų. Matei, kad ir jiems šis metodas buvo sunkiai suvokiamas. Stovykla atsikvėpė, kai vieną dieną pagaliau sužinojo, kad budelių komisija išvyko. Vieni sakė į Dachau, kiti — į Bergen-Belsen.

Dillewanger'iai

Reikia dar kartą pabrėžti, kad koncentracijos stovyklos kaliniai buvo ne tik izoliuoti nuo visuomenės ir netekę visų savo teisių, bet ir pasmerkti žūčiai. Tam tikslui tarnavo viskas, pradedant maistu, elgesiu ir baigiant darbu, nebijota ir tikrų žmogžudysčių. Pagaliau buvo dar viena priemonė — įstoti į SS ginkluotąsias pajėgas. Kaip paradoksaliai skamba! Tas, ligi šiol esesininkų kankintas, beteisis kalinys įstoja į SS, į Hitlerio elitinį dalinį, daro šuolį iš visiško beteisiškumo į išrinktųjų eiles.

Pradžia buvo padaryta 1942-aisiais, kai stovykloje buvo paskelbta, kad ieškomi įgudę seifų atidarinėtojai zonderkomandai Kijeve. Kadangi tokio tipo žmonių čia netrūko, buvo išrinkti geras savo „specialybės žinias" pademonstravę šeši ar aštuoni „specialistai" ir kaip kaliniai pasiųsti į Kijevą. Ten jie buvo gerai apgyvendinti, gavo puikų maistą, turėjo ir tam tikrą laisvę, bet buvo saugomi ir turėjo atidarinėti slaptus tarybinės armijos seifus, kuriuose buvo tikimasi rasti svarbių dokumentų, brangenybių ir aukso. Darbas buvo pavojingas gyvybei, nes viskas buvo užminuota. Per kelis mėnesius jie atliko savo darbą kaip „specialistai", ir vėl kaip kaliniai buvo atvežti į Sachsenhausen'ą, nors pradžioje buvo pažadėta, kad atlikę užduotį bus išleisti į laisvę. Esesininkų pažadai! Matyt, buvo manyta, kad jie žus dirbdami tą darbą.

1943-aisiais stovykloje buvo paskelbta, kad Dillewanger'io specdaliniui renkami savanoriai. Karui tinkami kriminaliniai galėjo rašyti prašymą, juos priimdavo į SS ginkluotąsias pajėgas ir paskirdavo į dalinį, kuris turėjo atlikti itin sunkias ir pavojingas užduotis. Norinčiųjų buvo daugiau, negu galėjo paimti. Juos turėjo panaudoti nesaugiose srityse, kuriose veikė partizanai. Priimti į Dillewanger'io kariuomenės dalį, jie pradžioje buvo laikomi kaliniais, tačiau geras elgesys ir tinkamas užsirekomendavimas galėjo atnešti jiems laisvę. Kaliniai masiškai stojo į šią kariuomenės dalį. Iš tų, kurie išvyko pirmuoju ešelonu, po trijų mėnesių liko tik du, visi kiti žuvo.

Po pirmo kalinių priėmimo į kariuomenę, tai buvo daug kartų padaryta, ypač 1944-aisiais.

1944-ųjų rugsėjį buvo pranešta, kad vėl ims daug kalinių, kalbėta, kad apie 1500. Dauguma tinkančiųjų tarnybai jau buvo išvežti ir jų didžioji dalis žuvę. Tada ir politiniai buvo paraginti tapti savanoriais, ir raginimas buvo toks, kad vargu ar galima buvo kalbėti apie savanoriškumą. Tiems, kurie buvo suimti už tėvynės išdavimą, buvo pirmiausia pasakyta: dabar jūs turite progą išpirkti tautai ir tėvynei padarytą nusikaltimą. Daugelis ėjo, bet daug ir nenorėjo eiti. Tada politinis skyrius sudarė nenorinčių eiti sąrašą. Vieną vakarą jie buvo išrikiuoti prie vartų. Lagerfiureris pasakė kalbą, kurioje ypač pabrėžė,

kad jie dabar turi progą vėl įsijungti į tautiečių bendriją ir jų pareiga daryti tai nedvejojant. Toje kalboje aiškiai galėjai girdėti grasinimą, kad tiems, kurie nepaklus jo kvietimui, geruoju nesibaigs. Ir šimtai naujų „kovotojų su partizanais" apsivilko kareivišką uniformą.

Prieš išvykstant iš stovyklos SS šturmfiureris pasakė jiems dar vieną kalbą. Šį kartą tai buvo vieni politiniai. Jis pabrėžė, kad kriminaliniai parodė blogą pavyzdį. Jie pateisino save kaip kareiviai ir tikrai gerai kovėsi, tačiau buvo ir liko kriminaliniai, čiupdavo viską, kas tik pakliūdavo po ranka, svetimos ar savos valstybės turtą, grobė ir vogė viską kaip varnai. Politiniams numatyta ir kita kovos linija. Jų būsima užduotis saugoti karinius įrenginius ir parduotuves.

Vargšeliai patikėjo jo žodžiais, džiaugėsi, kad į laisvę bus nelabai pavojingas kelias. Jie klydo. Po kelių savaičių mus pasiekė žinios, kaip ir kur jie buvo pasiųsti. Jie išėjo spalio mėnesį, o apie Kalėdas daugumos jų jau nebuvo gyvųjų tarpe, kiti buvo sužeisti.

1945-ųjų sausį ir vasarį kalinių būklė tapo kritinė. Kai jau anksčiau aprašytas stovyklos seniūnas ponas Beyer pamatė, kad artėja galas, kad reikia ieškoti būdų gelbėtis, reikia bėgti nuo atpildo už savo nusikaltimus, jis sukvietė blokų seniūnus ir liepė jiems pasirašyti prašymą stovyklos komendantui, kuriame buvo parašyta, kad jie yra ištikimi nacionalsocialistai ir drauge su visais kaliniais vokiečiais (!) pasirengę su ginklu rankose stoti prieš besiveržiantį priešą. Šitam pareiškimui sutvirtinti blokų seniūnai sudarė savo blokų kalinių vokiečių sąrašus, nė neklausdami jų pačių, ar jie pageidauja eiti kariauti. Sąrašai buvo perduoti stovyklos vadovybei.

Stovyklos vadovybė buvo kiek atsargesnė ir gudresnė negu ponas Beyer su savo palydovais. Jie gerai suprato, kad sąrašuose buvo ir pavardės tų, kurie savo noru nesutiktų to daryti. Blokų seniūnams buvo liepta sudaryti naujus, tikrų savanorių sąrašus su jų pačių parašais. Tada vaizdas jau buvo kitoks. Į sąrašą užsirašė irgi nemažai, nes tuo laiku stovykloje dirbo vadinamoji budelių komisija, kuri tūkstančius pasiuntė mirti „auf Transport". Buvo taip pat paleistas gandas, kad bylos tų, kurie neis

savanoriais, bus dar kartą peržiūrimos. Tai daugelį įbaugino ir paskatino pasirašyti. Didžioji dalis šaukiamojo amžiaus vokiečių pasirašė. Dėl neaiškių priežasčių buvo delsiama juos aprengti uniformomis ir išsiųsti.

Kai padėtis Berlyno fronte visai susikomplikavo, komendantas pasikvietė blokų seniūnus ir pasakė: „Jūs esate tie, kuriais stovyklos vadovybė gali pasitikėti, jei priešas visai priartės. Jei jums pavyks saugiai paslėpti mūsų šeimas, duodu jums garbės žodį, kad suteiksiu jums laisvę". Ar tai vėl ne paradoksas? Ligi šiol visomis priemonėmis kankinę kalinius esesininkai sunkiu momentu savo artimuosius atiduoda šių beteisių žmonių globai, kriminaliniams paveda rūpintis savo šeimomis (dauguma seniūnų buvo BV). Antra vertus, čia nieko nuostabaus: vienas nusikaltėlis ieško kito nusikaltėlio paramos.

Kodėl ėjo savanoriai į Dillewanger'io karinio dalinio eiles? Paklausęs jų pačių išgirsdavai: „Gal pasitaikys proga pabėgti į laisvę". Paviršutiniškai žiūrint tuo galima patikėti. Pažvelgus giliau atsirasdavo ir kitų priežasčių.

Tik nedaugelis tikėjo, kad pabėgę atgaus laisvę. Jie matė, kaip išeidavo ir žūdavo kiti, matė, kad nebuvo progos pabėgti. Tie, kas bandė bėgti, buvo pagauti, atgabenti atgal į stovyklą ir kaip karo dezertyrai pakarti. Per tuos visus metus tik keliems pavyko pabėgti ir pasiekti savo tikslą. Beveik visus pagaudavo ir grąžindavo atgal į stovyklą, kartais net po metų ar dar ilgesnio laiko. Galiausiai jie supdavosi patikrinimų aikštės kartuvėse.

Buvo ir kita tų „laisvės ieškotojų" kategorija, tai tie, kurie ėjo siekdami praturtėti. Ilgamečiai sunkiųjų darbų kalėjimo kaliniai, sėdėję čia už vagystes, valkatavimą ir pan. ir norėję lengvai praturtėti, tikėjosi, kad turės pakankamai progų paplėšikauti ir „organizuoti". Ši perspektyva juos labai viliojo ir tikrai ne vieną nuvedė pas Dillewanger'į.

Trečioji kategorija — tai tie, kurie įbauginti stovyklos gyvenimo ir grėsmingų gandų, savanoriškai paprašė ginklo. Jie bijojo (ir ne be pagrindo), kad bus nužudyti šūviu į galvą ar likviduoti dujų kameroje. Jie mieliau ėjo mirti į laisvę, ten mirties valandą bent nerūks prieš akis krematoriumo kaminas. O gal dar atsiras koks šansas iš-

likti gyvam. Kiekvienas ilgisi laisvės, kad ir kokios sunkios būtų ten gyvenimo sąlygos. „Būti laisvam!" — buvo jų šūkis, ne vieną paskatinęs žengti šį žingsnį.

Buvo ir tokių, kuriuos stoti į Dillewanger'io dalinius paskatino patriotizmo jausmas. Tai sunkiai įtikėtina. Aš pats dar prieš 2—3 metus nebūčiau tuo patikėjęs, kad žmogus (aš čia kalbu tik apie politinius), iš kurio teismas atėmė laisvę, sugriovė jo gyvenimą, būtų taip persiėmęs tuo patriotiniu auklėjimu, kad, nepaisydamas visų patirtų neteisybių, būtų pasirengęs su ginklu rankose kovoti už tuos, kurie įkišo jį į šitą pragarą. Bet kai apie tai kalbėdavai su kaliniais, taip pat apie karą ir jo perspektyvas Vokietijai, tuoj pastebėdavai, kaip giliai į šiuos nelaimingiuosius buvo įleidęs šaknis vergiškas patriotizmas.

Aš čia aprašysiu vieną pokalbį su vokiečiu iš Saar'o, kuris įvyko kaip tik to verbavimo į kariuomenę metu. Prieš koncentracijos stovyklą jis jau buvo 5 metus sėdėjęs kalėjime už tėvynės išdavimą. Mes kalbėjome apie karo pabaigą, manėme, kad žlugusi Vokietija (jos pralaimėjimu mes, kaliniai, visai neabejojome) tikriausiai nebeišlaikys savo ligšiolinių valstybės sienų. Tada šitas taip įsikarščiavo, kad išpyškino: „Jeigu Vokietija bus suskaldyta, aš būsiu pirmasis, kuris čiups į rankas ginklą ir stos prieš Vokietijos priešus". Mus labai nustebino tie žodžiai. Ir tikrai, po trijų savaičių žmogelis pasiprašė pas Dillewanger'į ir buvo išvežtas į Slovakiją.

Stovykloje galėjai sutikti visų partijų šalininkų, nuo kairiųjų iki Hitlerio bendraminčių, nenorėjusių Vokietijos pralaimėjimo, kuris labai nusilpnintų ją. Jų manymu, dėl to, kad prasidėjo karas, kad Hitleris ginklavosi ir pradėjo kariauti, buvusi kalta Versalio sutartis su jos numatytais sienų pakeitimais. Todėl nenuostabu, kad tie žmonės iš įsitikinimo ėjo kariauti.

Kiti sakė: „Aš pasiprašysiu į vermachtą, o ne pas Dillewanger'į!" Bet į vermachtą jų niekas neėmė, SS neturėtų iš to jokios naudos. Jiems reikėjo žmonių sau, savo tikslams, stiprinti savo galią. Vermachtas jiems buvo nepageidautinas konkurentas, kol galiausiai pavyko ir vermachtą padaryti priklausomu. Ne vienas esesininkas, kuris paskutiniu metu dirbo stovyklos sargyboje, blokfiure-

riu ar kokiu kitu veikėju, aiškinosi, kad jis visai ne esesininkas. Jis priklausąs vermachtui, kovojęs kaip vermachto kareivis fronte ir buvęs sužeistas. Po ligoninės esą jį paskyrė į SS, nors jis su tuo neturėjo nieko bendro.

KS kalinys ir karas

Visus tuos metus kalinys labai atidžiai sekė ne tik karinius, bet ir politinius karo įvykius. Jis žinojo, kad karo baigtis nulems ir jo gyvenimą, jei jis iki tos baigties išgyvens. Jei nugalės hitlerinė Vokietija, tai sudiev laisvei. Kaliniams buvo aišku, kad jie buvo uždaryti į KS pražūčiai. Karo metu Hitleris ir jo padėjėjai ne kartą sakė, kad vokiečių tauta turi ištverti karą, paimti ant savo pečių visus sunkumus galutinės pergalės vardan. Po pergalės tai bus viešpačių tauta, o visi kiti, taip ir naciams priešiški elementai, pačioje Vokietijoje turės vykdyti atstatymo darbus. Mes buvome tie turėsiantys „vykdyti atstatymo darbus".

Mes suvokėme, kad tada negalėsime likti Vokietijoje, kad mus iki gyvos galvos ištrems į blogo klimato sritis ir pasmerks vergiškam darbui. Todėl suprantama, kad niekas iš mūsų, politinis ar kitoks kalinys, netroško Hitlerio pergalės. Toks prieštaravimas: žmogus nenorėjo nuo kitų priklausomos Vokietijos, bet nenorėjo ir pergalės. Žmogus dažnai tarsi turi du „aš", nori vieno dalyko, bet nenori prarasti ir kito, priešingo pirmajam. Gal taip galima paaiškinti ir šį prieštaravimą? Ir dar: tas, kuris nenori matyti Vokietijos bejėgės ir sudraskytos į gabalus, savo vaizduotėje turėjo kitokią Vokietiją, ne hitlerinę. O kai buvo kalbama apie pergalę, visiems girdėtą galutinę pergalę, buvo turima galvoje tik nacių pergalė. Jeigu atsižvelgsime į visa tai, išnyks ir tas tariamasis prieštaravimas.

Nuomonės dėl karo baigties skyrėsi. Vieni manė, kad atėjus laikui vermachto generalitetas pašalins Hitlerio režimą, perims Vokietijos valdymą į savo rankas ir pasirašys paliaubas su priešinga puse. Taip manė didžioji dau-

guma. Jie negalėjo įsivaizduoti, kad tie, atsakingieji už karinę karo pusę, nematytų, į kokią pražūtį stumiama apgauta tauta. Po Stalingrado katastrofos visi laukė, kad bus padarytos reikiamos išvados. Ir buvo labai nusivilta, kai nebuvo žengta nė vieno reikalingo žingsnio. Antroji proga atrodė buvusi tada, kai teko pasitraukti iš Ukrainos. Kai ir tada nieko nebuvo padaryta, buvo manyta lemiamą momentą ateisiant tada, kai sąjungininkų armija prieis prie Reicho valstybinių sienų. Reikalai nepajudėjo ir tą lemiamą valandą, ir šios tezės šalininkai nustojo pranašauti.

Kita žmonių dalis buvo tos nuomonės, kad Hitlerio klika laikysis iki galo. Tokia nuomonė buvo grindžiama suvokimu, kad šitie karo nusikaltėliai jau patys matė liūdną galą, bet savo gyvybes ketino parduoti aukščiausia kaina ir norėjo kiek galima pailginti savo dienas. Šitie skurdžiai nebeturėjo ko prarasti. Jiems tai turėjo būti žinoma, dauguma jų jau nebenorėjo savęs apgaudinėti. Kiekviena laimėta valanda jiems reiškė laimėtą gyvenimo valandą. O kai ateis žūtis, jie ketino nusitempti su savim visą tautą. Dėl to antroje karo pusėje, jau po Stalingrado mūšio, imta teigti: tai ne mūsų karas, tai totalinis karas, visos vokiečių tautos karas. Iki to momento visą laiką buvo sakoma, kad apvaizdos išrinktasis fiureris rado tinkamiausią momentą karui pradėti ir kad jam suteikta Dievo malonė taip išmintingai vadovauti tautai ir vesti karą. Kai avantiūra atsidūrė aklavietėje, viskas buvo suversta tautai: esą pritarusi karui tauta dabar kariauja savo karą ir kovos iki galo.

Paskutiniai karo įvykiai ir jo baigtis parodė, kad pesimistai, abejoję vermachto kaip išlaisvintojo vaidmeniu, buvo teisūs. Tokie įvykiai kaip Italijos kapituliacija, pavykusi invazija, pergalingas tarybinės armijos žygiavimas, ta stovykloje išjuokta birželio 20-oji, sąjungininkų armijos įsiveržimas giliai į Reicho teritoriją tik patvirtino koncentracijos stovyklos kalinių nedidelės dalies nuomonę: turi ateiti visiškas krachas, ne tik vokiečių armijos, bet visos Vokietijos žlugimas. Kad rudasis maras norėjo iki galo išlaikyti savo vaidmenį ir priešinosi iki paskutinės akimirkos, įrodo ir vadovaujančiųjų asmenų suėmimas.

Jie gerai žinojo, kad už viską yra atsakingi ir atsakyti teks. Kaip juodasis korikas Himmler'is drebėjo dėl krauju aplaistyto savo gyvenimo, jei dar kelias savaites prisidengęs svetimu vardu, svetima kauke, su suklastotais dokumentais bastėsi šiaurės vakarų Vokietijoje, kol netoli Bremeno buvo suimtas! Koks niekingas buvo iš tikrųjų šis bestija, kuris net nerado drąsos pasakyti savo tikro vardo, kai jau buvo aišku, kad nepabėgs! Buvęs visagalis, plunksnos brūkštelėjimu davęs leidimą žudyti tūkstančius! Ir tokia buvo visa jų klika. Jie elgėsi kaip viešpačiai, kol buvo saugūs. O kai reikėjo atsakyti už savo baisius darbus, tapo niekingai maži.

Apskritai apie visą karo padėtį koncentracijos stovykloje buvo sprendžiama kitaip. Aš, žinoma, kalbu apie tuos, kurie neprarado sugebėjimo savarankiškai mąstyti, o ne apie tuos, kurie gyveno gandais ir viską ėmė už gryną pinigą. Kiekvieną pranešimą priimdavom kritiškai, ar jis būdavo pasiekęs mus per spaudą iš laisvės, ar iš draudžiamų užsienio radijo laidų. Visur rasdavom ką nors, kas galėjo atitikti tikrovę. Lygindami vienus pranešimus su kitais, viską sverdami ir patikrindami susidarydavome vaizdą, kas vyko kare ir politikoje. Mes dažnai patirdavome, kad civiliai žmonės, su kuriais mums tekdavo susidurti darbuose už stovyklos ribų, žinojo mažiau negu mes. Tą patį patvirtino ir iš laisvės atvežtieji naujokai. Jau po poros dienų jie sakydavo, kad stovykloje visi turi daugiau ir įvairesnės informacijos negu laisvėje, nes ten per radiją gali išgirsti tik Gebelso propagandą.

Stovykloje buvo įvairių darbo grupių, kuriose kokiam nors tikslui buvo radijo imtuvai: tarkim, juos čia remontuodavo, kitur ardydavo, remontuojamuose automobiliuose irgi pasitaikydavo imtuvų. Tai vienas, tai kitas rasdavo progos pasiklausyti užsienio radijo. Žinoma, už tai grėsė mirties bausmė. Ne vienam teko už tai nukentėti. Šiaip ar taip mums pavykdavo gauti informacijos ne tik iš vokiečių radijo. Laikui bėgant išsiugdomas tam tikras įgūdis atskirti tiesą nuo melo, faktus nuo varomos propagandos. Apie įvairius įvykius, kurie Vokietijos visuomenę pasiekdavo tik po kelių savaičių ar net mėnesių, mes sužinodavome tuojau pat. Kartais tai atrodydavo tik paprasti

gandai. Pasigilinus pasirodydavo, kad gandas turi gerą dalį tiesos.

1943-aisiais stovykloje buvo įrengti keli garsiakalbiai. Per juos buvo transliuojama vokiečių radijo programa darbo dienomis 18—19 valandą, sekmadieniais nuo 13 val. iki miego. Svarbiausi mums buvo vakariniai vermachto pranešimai, antradieniais generolo leitenanto Dittmar'o pranešimai ir Fritsche's savaitės įvykių apžvalga šeštadieniais. Vėliau pastarieji pasidarė tokie paviršutiniški ir nieko nesakantys, kad į juos nekreipdavome dėmesio. Mes taip pat galėjome išklausyti svarbiausias kalbas, kurias po to aptardavo visa stovykla. Nuomonės labai skirdavosi. Fantazuotojai iš kiekvieno sakinio galėjo sukurti dievai žino ką. Jie kartais tiesiog išnarstydavo kiekvieną žodį. Tos kalbos neturėjo ypatingos reikšmės. Svarbiausias jų tikslas buvo parodyti Hitlerį kaip tautai likimo skirtą fiurerį.

Šiaip jau politikavimas ir diskusijos buvo draudžiami. Tačiau vis tiek buvo diskutuojama, ir kartais labai karštai, bet tik tame rate, kuris tikrai domėjosi tais dalykais. Čia pagal kelis turimus žemėlapius kuo atidžiausiai buvo sekami visi karo arenoje vykstantys dalykai ir tinkamai vertinami svarbesni politiniai įvykiai.

Mes ne kartą nustatėme, kad spauda dažnai pateikia netikrus žemėlapius ir perduoda visuomenei netikslius, iškreiptus duomenis. Ko nepastebėjo vienas, tai užkliuvo kitam, ir jis atkreipė į tai draugų dėmesį. Tokioje ankštoje erdvėje, kokia buvo koncentracijos stovykloje, galimybių viską išsiaiškinti buvo daugiau negu laisvėje, kur vienas kitu visai nepasitikėjo. Buvo daugybė pavyzdžių, kai už kokį neatsargų pasakymą žmogų uždarydavo į KS. O čia, stovykloje, nepaisant ir čia esančio šnipinėjimo, šiuo atžvilgiu buvo kitaip: čia galėjai pats gauti informacijos ir perduoti ją kitiems.

Ir dar vienas kalinio psichologijos sąlygotas reiškinys. Didžiausias mūsų visų troškimas buvo kuo greičiausia karo pabaiga, kuri padarytų galą ir mūsų kančioms. Kiekviena žinutė apie nacių pralaimėjimą ir sąjungininkų pergalę mums buvo miela ir pageidautina. Ji sustiprindavo mūsų viltį. Kai vokiečių armija vakarų ir rytų frontuose

ėmė trauktis, visur buvo kalbama: karas truks tik tris mėnesius! Kiti tuos tris mėnesius sutrumpino iki 3—4 savaičių. Bet kai po kelių savaičių sąjungininkų puolimas sustojo, daugelis nukabino nosis, o pesimistai sakė: karas gali tęstis vienerius, dvejus metus. Ėjo metai po metų. Kas mėnesį vis kitokios nuotaikos, kitokios karo pabaigos datos. Ir tai suprantama: kiekvienas ilgesingai laukė karo pabaigos. Jeigu vokiečių armija traukiasi, vadinasi, Vokietijos jėgos senka. Kadangi mąstome dažnai apie tai, ko norime, mes jau imdavome aiškiai regėti Hitlerio silpnumą, o drauge ir karo pabaigą. O kai kurioje nors fronto vietoje vokiečius puldavo ilgesnį laiką, o jų armija nesitraukdavo, vėl grįždavo baimė, kad Vokietija dar pakankamai stipri, bent jau pajėgi gintis. Ir vėl neapibrėžtai nutoldavo karo pabaiga. Ir vėl grįždavo pesimistinės mintys. Taip buvo dvejus paskutinius metus. Tik nedaugelis nepasidavė šitų atskirų reiškinių įtakai.

Beje, kaliniai negalėjo būti pašaliniai karo procesų stebėtojai, jie visi be išimčių, visų tautybių ir pakraipų, turėjo padėti ginkluotis, turėjo dirbti karui. Apie 75% visų Sachsenhausen'o kalinių dirbo lėktuvų gamybos fabrikuose (Heinkelwerke), gamino ginklus, tankus (Spandau), dirbo Siemens'o, Oranienburg'o (Auer) gamyklose. Juos panaudojo pagal profesijas kaip specialistus arba kaip mokinius ar pagalbinius darbininkus. Kartais jiems tekdavo dirbti drauge su ginklų gamyklų darbininkais, kartais atskirai. Dirbo be užmokesčio, nes tos kelios markės per mėnesį negali būti laikomos užmokesčiu už atliktą darbą. Kaliniai dirbo karo pramonėje priverstinai ir be užmokesčio. Negirdėtas žmonių darbo jėgos išnaudojimas! Jie turėjo dirbti tiek pat darbo valandų kaip ir darbininkai, kurie gaudavo neblogą atlyginimą. Ir padaryti jie turėjo tiek pat kiek darbininkai. Išnaudojimas kaip reta!

Dirbdami karo gamyklose, jie ne kartą tapo lėktuvų antskrydžių aukomis. Štai bombardavimai, padarę Sachsenchausen'o kaliniams didžiausių kruvinų nuostolių: 1944-ųjų balandžio 18-oji popiet Oranienburg'o Henkelwerke — 220 užmuštų ir daugiau kaip 200 sužeistų kalinių; 1945-ųjų kovo 15-oji Oranienburg'o Auerwerke — 60 užmuštų ir 200 sužeistų moterų; 1945-ųjų balandžio 10-oji Oranien-

burg'o Gro Ziegelwerk (Klinker) — daugiau kaip 300 užmuštų ir 400 sužeistų. Be šitų didžiausiųjų puolimų, nusinešusių daugybę aukų, dar buvo daugybė darbo komandų, daug kartų nukentėjusių nuo mažesnių puolimų, ypač — statybos brigados.

Juk niekas negalėjo tikėtis, kad dažniausiai bombardavę anglų ar amerikiečių bombonešiai tik dėl to nebombarduos svarbių karo produkciją gaminančių gamyklų, kad ten dirba kaliniai. Jeigu jie būtų taip elgęsi, vokiečių karo pramonėje būtų imta naudoti tik kalinius, ir taip apsaugotos gamyklos nuo sugriovimo. Bombardavimai vyko ir tada, kai pasidarė būtina šias gamyklas sunaikinti. Už tai, kad ten žūdavo nekalti kaliniai, privalo atsakyti tie, kurie tam davė pagrindą, kurie leido, kad iki to būtų prieita. Kiekvienas kalinys turi teisę reikalauti, kad nebūtų gailimasi kankintojų ir kaltųjų. Žinoma, tų padarytų nekaltiesiems skriaudų neįmanoma išpirkti, tačiau teisinga bausmė turi priminti kiekvienam, kad už blogus darbus reikės atsakyti, tai turi būti memento ateities kartoms. Švelninančių aplinkybių čia negali būti.

Kaliniai buvo verčiami atlikti dar pavojingesnius darbus, paskutiniaisiais metais ypač rusai, ukrainiečiai, prancūzai, lenkai ir kiti. Tai buvo „bombų ieškotojų" darbo komandos.

Kai imta bombarduoti Berlyną, stovyklos vadovybė pažadėjo kaliniams vokiečiams, kad juos paleis iš stovyklos, jei jie dešimt kartų dalyvaus bombų ieškojimo darbuose. Atsirado savanorių, ypač iš tų, kurie jau seniai buvo koncentracijos stovykloje. Netrukus pasirodė, kad šitas pažadas tikrai vertas esesininkų, tai buvo tik niekšiška apgaulė. Nepaleido nė vieno, nors daugelis jų su „bombų ieškotojų" komanda ėjo ne dešimt, o penkiolika ar dvidešimt kartų. Savanorių nebebuvo. Tada buvo paskelbta, kad gali eiti ir ne vokiečiai. Jiems pažadėjo dvigubas maisto porcijas, leido valgyti ir gerti darbo vietoje tai, ką jie rasdavo tarp griuvėsių, tik buvo draudžiama ką nors parsinešti į stovyklą. Kadangi daugybė jaunų žmonių buvo leisgyviai iš bado, ar reikia stebėtis, kad jie buvo pasirengę eiti ir rizikuoti savo gyvybe. O tai buvo tikrai rizikinga. Ne viena bombų ieškotojų grupė iš-

lėkė į orą, ne vienas 16—20-ties metų jaunas žmogus neišvydo daugiau savo artimųjų.

Kai lėktuvų antskrydžiai padažnėjo, daugiau prireikė ir bombų ieškotojų. Savanorių neužteko. Tada tam darbui buvo siunčiami užsieniečiai, ypač rusai ir ukrainiečiai. Itin daug jų žuvo per tris paskutinius mėnesius, nuo 1945-ųjų vasario iki balandžio.

Taigi karas paliko savo pėdsakus ir Sachsenhausen'o koncentracijos stovykloje. Šiaip jau bombardavimo metu tikriausiai nebuvo saugesnės vietos negu koncentracijos stovykla. Naktinių antskrydžių į Berlyną metu mes ne kartą matėme, kaip anglų lakūnai šviečiančiais rutuliais pažymėdavo stovyklos ribas. Mes galėjome ramiai miegoti, nes žinojome — mūsų nebombarduos. Aplink mus lojo zenitiniai pabūklai ir barstė virš mūsų galvų granatų skeveldras. Bombonešiai didingai plaukė į pietus, į Berlyną, kad ten išmestų savo bombas. Atrodė, tarsi jie šaipytųsi iš tų prožektorių ir zenitinių pabūklų, taip ramiai jie skrido savo numatytu maršrutu, nemanevruodami ir nebandydami išsiveržti iš prožektoriais nušviesto rato. Ypač įspūdingas vaizdas būdavo giedrą saulėtą dieną. Jie skrisdavo būriais, gražiai išsirikiavę, vienas būrys po kito. Šen bei ten šmėkštelėdavo zenitinio pabūklo iššautas debesėlis, bet jis nepajėgdavo suardyti jų darnios rikiuotės. Tai buvo tikrai labai savotiškas reginys, kai šimtai bombonešių, lydimi greitų naikintuvų, plaukdavo sau tarsi iškylaudami. O šalia mūsų stovėjo esesininkai trūkčiojančiais išblyškusiais veidais, spoksojo su baime į dangų ir šūkčiojo: „Štai vėl lėktuvų junginys! Baisu, kiek šiandien skrenda! Praskrido tikrai kokie 2000. Kurgi mūsų zenitiniai! Kur naikintuvai? Tiesiog sunku patikėti!"

O amerikietis išdidžiai skrido virš mūsų galvų. Sidabriniai paukščiai sklendė palikdami ilgas baltas uodegas ir rodėsi, kad jie šaiposi iš tos apačioje drebančios gaujos. Šie gerai savo kaltę suvokiantys žvėrys buvo dideli bailiai: „Ar nenukris ant galvų kokia bomba?" Sąžinės balsas.

Kaip jau minėta, stovyklos nebombardavo. Šiek tiek kliuvo tik du kartus. Pirmą kartą 1944-ųjų kovo 22-ąją dieną amerikiečiai, atrodė, norėjo pataikyti į du mįslin-

gus blokus — Nr. 18 ir Nr. 19. Juose gyveno žydai, ir jie buvo taip griežtai izoliuoti, kad mes negalėjome žinoti, kas ten darosi. Sakė, kad ten buvo spausdinamos netikros maisto kortelės ir padirbinėjama valiuta. Matyt, norėta į tuos blokus pataikyti, bet tam sukliudė meteorologinės sąlygos. Abi numestosios padegamosios bombos pataikė į du šalia buvusius gyvenamuosius blokus.

Antrasis kartas buvo 1945-ųjų balandžio 10-tą dieną, didelio antskrydžio metu: tada bombardavo plytų gamyklą (Klinker), šalia esantį batų fabriką ir dirbtuves, kurios gamino šaudmenis tankams. Į abi gamyklas pataikė. Kadangi jos buvo prie pat išorinės sienos, kilo gaisras ir keliuose stovyklos barakuose. Žmonės nenukentėjo.

Virš Oranienburg'o skrisdavę lėktuvai dažnai išmesdavo proklamacijų ir vermachtui skirtą laikraštį. Mums grėsė mirtis už tokių lapelių ir laikraščių skaitymą. Kiekvieną aptiktą lapelį turėdavome atiduoti arčiausiai esančiam esesininkui. Bet mes vis dėlto paimdavome tuos lapelius ir duodavome perskaityti patikimiems likimo draugams. Tai buvo vertinga informacija, kurios turinį per 24 valandas sužinodavo visa stovykla. Paskutiniame virš Sachsenhausen'o išmestame lapelyje buvo kreipiamasi į stovyklos kalinius ir civilius gyventojus. Kaliniai buvo raginami laikytis rimties ir drausmės, prašomi ištverti, nes išlaisvinimas jau esąs visai netoli. O kankintojai tenedrįsta ko nors daryti kaliniams, nes turės už tai atsakyti.

Savaime aišku, kad tokie padrąsinimai per radiją ir lapeliuose buvo su džiaugsmu perduodami kitiems. Mes, buvę KS katorgininkai, esame dėkingi visiems tiems, kurie nors tokiu būdu rėmė mus moraliai. Užjaučiantis ir padrąsinantis žodis kartais daro stebuklus, ypač tokioje situacijoje, kokioje buvome mes.

Daugeliu atžvilgių koncentracijos stovyklos kaliniams karas nepraėjo be pėdsakų, kiekvieną savaip palietė. Viena aišku, kad mes matėme karą kitomis akimis negu laisvėje buvę milijonai žmonių. Aš stebėjausi, kai po išlaisvinimo susidūriau su civiliais gyventojais ir su jais kalbėjausi apie karą. Net po žlugimo galėjai išgirsti visokių nuomonių apie karo baigtį, kartais stipriai atsiduodančių Josef'o Goebels'o idėjomis — tokios stiprios buvo to ma-

ro bacilos. Reikės dar daug laiko, kol vokiečių tauta išsigydys nuo tų nuodų. Gal kam ir nemalonu girdėti šiuos žodžius, bet tai tiesa.

Mūsų manymu, Hitleris nebuvo tas žmogus, kuris pats savaime būtų galėjęs tapti diktatoriumi. Tai padarė tie sluoksniai, kurie buvo suinteresuoti jo sukurstytu konfliktu, visų pirma karas ir sunkioji pramonė užkėlė jį ant šito žirgo. O jis su savo didybės manija peraugo juos, iškilo virš jų ir vėliau lengva ranka pašalino ne vieną savo gimdytoją. Jis nedelsdamas ėmė ruoštis karui, o tautai dūmė akis, esą jis panaikinsiąs nedarbą. Kaip ilgai buvo apgaudinėjama tauta! Prisiminkime kad ir įmokas už „Volkswagen'ą"!

Kai Hitleris manė atėjus tinkamą momentą, jis puolė, puolė aklai, kaip pasiutėlis. Jis gerai suprato minios psichologiją, žinojo, kad minia kaip avių banda eis paskui tą, kuris sugebės ją vesti. Jis su savo sėbrais tai puikiai suvokė. Tačiau užsienio politikoje jis apsiskaičiavo, prašovė pro šalį. Jis nebuvo karvedys. 1939—1941-aisiais jis to dar nesuprato. O kai gavo pirmuosius lemiamus atkirčius, buvo jau per vėlu, kelio atgal nebuvo. Jis per anksti paskelbė pasauliui savo norą jį valdyti. Pasaulis jį perprato ir užėmė atitinkamą poziciją. Jis būtų mielai pašliaužęs kiek atgal, bet negalėjo to padaryti: jo likimas jau buvo nulemtas, pralaimėjimas — taip pat.

Mirties žygyje

1944—1945-ųjų metų sandūroje frontas slinko vis labiau į vakarus ir tarp Kustrin'o ir Frankfurt'o pasiekė Oderį. Jau ne kartą buvo užsiminta apie Sachsenhausen'o evakuaciją. Dalis kalinių buvo išvežta į vakarus, į Bergen-Balsen'o koncentracijos stovyklą. Pirmiausia išvežė negalinčius eiti, dalį iš ligoninės ir iš atleistųjų nuo darbo barakų, kitus vyresnius ir silpnesnius kalinius. Apie Kalėdas turėjo pajudėti visa stovykla. Viskas buvo paruošta. Tačiau prasidėjus amerikiečių ir anglų puolimui iš vakarų, buvo atsisakyta visos stovyklos evakuacijos plano.

Sausio mėnesį vėl pradėta kalbėti apie visos stovyklos išžygiavimą, bet ir vėl gandai nutilo. Vasaryje buvo gautas įsakymas sudeginti visas bylas. Buvo palikta tik tai, be ko nebuvo galima apsieiti, bet ir tie dokumentai buvo padėti taip, kad, esant reikalui, juos būtų galima kuo skubiausiai sunaikinti. Politinis skyrius su svarbiausiomis bylomis buvo perkeltas į Bergen-Balsen'ą. Visa kita buvo sudeginta, Sachsenhausen'e neliko nė vienos svarbesnės bylos.

Visą kovą ir iki antrosios balandžio pusės buvo ramu, nebuvo jokių rimtesnių gandų. Staiga, ankstyvą balandžio 21-osios rytą, buvo paskelbta: „Visiems keltis, stovykla evakuojama!" Pusė penkių ryto išėjo pirmieji būriai. Vyravo sumaištis. Matėsi, kad evakuacija nebuvo paruošta ir prasidėjo netikėtai, ko gero, tai buvo nelauktas įsakymas iš aukščiau. Lagerfiureris įsakė, kad su kiekvienu būriu eitų gydytojas ir sanitaras. Tačiau dėl ligonių barako seniūno tingumo ir dėl to, kad jis buvo užsiėmęs kitais dalykais, gydytojai ir sanitarai nebuvo paskirstyti į būrius ir didžioji dalis būrių išėjo be gydytojo, be sanitaro ir be vaistų. Visi žygio metu kaliniams galėję pasitarnauti vaistai liko stovykloje. Sunku dabar pasakyti, ar tai buvo padaryta tyčia, jau iš anksto žinant, kad pakeliui neprireiks vaistų ir gydytojo pagalbos. Ligonių barako seniūno daugiau niekas nematė.

Žliaugiant lietui buvo formuojami žygio būriai po 550 žmonių ir rikiuojami prie vartų. Kiekvienas gavo tris svarus duonos ir ketvirtį konservų dėžutės dešros ar mėsos. To turėjo užtekti penkioms dienoms. Per dieną išžygiavo penki šimtai kolonų: tuo metu stovykloje buvo apie 30 000 vyrų, moterų ir vaikų. Pasiliko tik ligonių barako personalas, dalis nedarbingų ligonių ir tie, kurie jau nepajėgė eiti. Negaliu parašyti, koks likimas juos ištiko, sklandė baisiausi gandai. Apie tai, kas buvo rasta Sachsenhausen'o koncentracijos stovykloje, gali tiksliai informuoti tik netrukus Oranienburg'ą pasiekę tarybiniai daliniai.

Iš stovyklos viena po kitos žygiavo kolonos. Įtampa augo. Dar nespėjusieji išžygiuoti nebegavo maisto. Buvo baiminamasi, kad paskutinėms kolonoms nebeliks davinio, taip vėliau ir atsitiko. Paskutiniai tūkstančiai išėjo

alkani. Kai kas bandė vogti maistą, net iš prie vartų stovinčios ir išeinantiems duoną dalinančios mašinos. Aidėjo šūviai, nes lazdų smūgiai nieko nebegalėjo atbaidyti. Buvo žuvusių ir sužeistų. Į tai niekas nekreipė dėmesio. Paskutinieji išžygiavo prieš pat vidurnaktį.

Kolona, kurioje išėjau aš, 14 val. 55 min. paskutinį kartą peržengė šio pragaro vartų slenkstį. Išėję už vidinio aptvaro, mes dar ilgai laukėme, kol bus prijungta dar viena kolona. Pajudėjome tik 16 val. 15 min., apsukome apie stovyklą, pro bombų sugriautą SS gyvenvietę patraukėme į Oranienburg'ą. Niekas nežinojo, kur mus veda. Kalbėjo, kad į Wittstock'ą, Schwerin'ą, Lubeck'ą, Schleswig-Holstein'ą. Nieko nežinojo net mus lydintieji. Kiekvienai kolonai buvo paskirta didelė apsauga, penkiems žmonėms po vieną sargybinį.

Tu, mielas skaitytojau, gali paklausti, iš kur radosi tiek daug sargybinių, juk jų reikėjo apie 6000. Aš jau rašiau apie karo savanorius. Buvo daugiau nei 2000 kalinių, neišėjusių su Dillewanger'iais. Juos iki paskutinių dienų laikė atsargoje ir tik dabar aprengė kareivių uniformomis. Balandžio 21-osios rytą jie gavo ginklus ir tapo apsaugos daliniu. Savanoriais nuėjo ir daug vyresnio amžiaus kalinių, kurie prieš pabaigą apsivilko SS uniformą. Pavyzdžiui, buvo vienas pagyvenęs vyras, praleidęs stovykloje septynerius metus. Jis prieš porą dienų taip pat tapo savanoriu. Ar tai įmanoma suprasti? Tai mįslė!

Galima suprasti blokų seniūnus, brigadininkus ir kitus viršininkėlius, kurie paskutiniu momentu pasiprašė į SS. Jie žinojo, kad kartą ateis atpildo diena už visus žiaurumus, padarytus kitiems kaliniams. Jie tikėjosi šitaip išvengti to atpildo. Kai kam gal tai ir pasisekė. Tačiau daugumai nepavyko pabėgti nuo likimo.

Kai jau buvome už Oranienburg'o, koloną vedęs SS oberšturmfiureris pasakė: „Tempkite kartu visus nebegalinčius paeiti, nei vienas neturi likti gulėti!"

Dabar buvo aišku, kas mūsų laukė: kas negalės eiti, tas mirs. Jeigu mums tai būtų pasakę stovykloje, dar prieš išeinant, daugelis būtų net nėję pro vartus, būtų ten sutikę savo lemtį. Dabar buvo vėlu. Dabar reikėjo sukaupti visus jėgų likučius ir ištverti! Kas neištvers, turės atsi-

sveikinti su gyvenimu, kito kelio nebuvo. Galimybės pabėgti taip pat nebuvo, prie kiekvienos penkių žmonių gretos iš kairės ar iš dešinės ėjo sargybinis su šūviui paruoštu ginklu. Jei žengsi bent vieną žingsnį į šalį, būsi nušautas be perspėjimo.

Mes turėjome tik vieną viltį — kad mus pavys besiveržiantys pirmyn tarybiniai daliniai. Įsiklausydavome į kiekvieną artilerijos salvę. Pirmąją dieną iki vakaro nuėjome 18 kilometrų ir pasiekėme vieną valstiečio sodybą. Mes pasukome nuo vieškelio į erdvų kiemą. Buvome gerokai pavargę ir tikėjomės galėsią nugriūti daržinėje ant šieno. Atėjo dar viena kolona. Pasigirdo mus vedančiojo SS oberšarfiurerio balsas: „Čia ir apsistosime!" — Ką, šitame purve? Po kojomis buvo šlapias molžemis. Nejaugi ant jo teks praleisti naktį? Taip, tikrai taip. Nieko nepadarysi: viena antklodė ant žemės, griūvi ant jos su visais drabužiais, kita (jei ją pasiėmei) užsikloji; ryt anksti reiks traukti toliau.

Tolumoje griaudėjo pabūklų salvės, kažkur pietuose ar pietryčiuose (mes buvome praradę orientaciją) dangus paraudęs nuo gaisrų. Naktį ant mūsų purškia lietus.

Kitą rytą ketvirtą valandą: „Keltis! Tvarkytis!" Kūnas kaip sudaužytas, gelia kojas. Sąnariai sustingę nuo drėgmės ir šalčio. Keltis! Keltis!

Penktą valandą pajudame. Šiandien įveikiame 50 kilometrų, paskutinius 30 kilometrų einame nesustodami. Pakeliui tik vieną kartą pasisemiame vandens, tik vieną kartą! Viename kaime prie mūsų priėjo močiutė su bidonėliu pieno. Keli puolė prie jos, sargybiniai iš paskos, ėmė mušti kalinius šautuvų buožėmis ir iš tvorų išluptomis lazdomis. Senutė stovėjo su savo pienu, jos skruostais ritosi didelės ašaros: ji norėjo padėti nelaimingiesiems, norėjo atiduoti nuo savo burnos nutrauktą pieno šlakelį, bet jai neleido to padaryti. Godžios esesininkų rankos čiumpa bidonėlį, godžios jų gerklės ryja skanų pieną. O kaliniams, panorusiems pasisemti iš šulinio ar bent iš griovio vandens, grėsė mirtis, mažų mažiausia lazdų smūgiai. Mums gailėjo net vandens. O koks žygiavimo tempas!

Kai rytą pajudėjome iš valstiečio kiemo, mus vedęs SS oberšarfiureris lakstė palei koloną ir plyšojo: „Rikiuok! Lygiuok! Žengte maršl" Aplojo sargybinius, kurie blogai tvarkėsi. Tikras nelabasis esesininko pavidalu!

Prieš kiekvieną koloną riedėjo vienas ar du kalinių stumiami vagonėliai, prikrauti juos lydėjusių esesininkų mantos. Stumti reikėjo greitai, nes iš paskos žygiavo kolona. Tarpais vienus stumiančiuosius pakeisdavo kiti. Pirmyn ir atgal palei koloną lakstantis SS oberšarfiureris pats išrinkdavo žmones. Jis prieina prie manęs ir sako grubiai: „Marš! Padėk stumti vagonėlį!" Aš atsakau: „Ponas oberšarfiureri, aš vos pavelku pats save, be to, esu nejaunas". „Ką tai reiškia? Jei negalite eiti toliau, būsite nušautas, supratote? Ir bus viskas!" Malonus jausmelis, kai tau taip ciniškai sviedžia į veidą visą tiesą, ką ketina su tavim daryti. Šį kartą aš išvengiau nemalonumų, tačiau stengiausi daugiau nepakliūti jam į akis.

Prieš vidurnaktį mes, daugiau slinkdami negu eidami, vienas kitą paremdami ir palaikydami už parankių, pasiekėme už Neuruppin'o aerouosto esantį mišką. Po varvančiais nuo lietaus medžiais sustojome nakvynės. Nepaisant baisaus nuovargio, negalėjome užmigti, nedavė ramybės baisūs praėjusios dienos vaizdai.

Prieš pietus buvome pasiekę bažnytkaimį. Vienas kalinys išsekęs susmunka. SS rotenfiureris paskiria du kalinius jam nešti. Nuėjus vos 200 metrų už bažnytkaimio, rotenfiureris rikteli nešantiesiems: „Paguldyti!" Pats lieka prie gulinčiojo, mes einame toliau. Po akimirkos pasigirsta šūvis — vargeta baigė savo kančias.

Kitas vaizdas: jaunas, jau stovykloje muselmann'u virtęs prancūzas pats nebegali paeiti. Du jo kraštiečiai ima jį už parankių ir tempia su savim. Nuo pat pradžių su mumis ėjęs esesininkas su šunimi paliepia: „Palikti!" Šie aiškina, kad paneš jį tol, kol jaunuolis pailsės. Esesininkas atplėšia vedančiuosius, pastumia bejėgį į griovį ir lieka su šunimi prie jo. Netrukus — revolverio šūvis ir budelis su šunim švilpaudamas pralenkia mus, eina pirmyn ir dairosi naujos aukos.

Kokia baili, bet kokia rafinuota buvo šita gauja! Mūsų kolonoje pasirodė vienas SS unteršarfiureris su raudo-

nojo kryžiaus raiščiu ant rankovės. Jis apsimetė esąs sanitaras. Velnioniškas triukas! O ką gi darė šitas „sanitaras"? Jis pribaigdavo netekusius jėgų! Tad kam gi šita maskuotė? Jis jau žinojo, kad vieną gražią dieną paklius priešams ir norėjo apdairiai pasirūpinti savimi. Tikėkimės, kad jam tai nepavyko. Kai tik nebegalima daryti naujų niekšybių, greit maskuojančią kepuraitę ant galvos ir vaidini sau nekaltą filisterį! Ir šiandien dar vaikšto daugybė užsimaskavusių, kurie siuntė nekaltuosius į kartuves.

Ir vėl kankina neduodančios užmigti mintys. Kas bus su tavim? Ką atneš rytojaus diena? Gal ir tau skirtas šūvis į smilkinį? Reikia ištverti! Reikia laikytis iš paskutiniųjų! Tu privalai būti tvirtas, tu turi žmoną ir vaikus, kurie tavęs laukia! Iki šiol tau padėjo Aukščiausiasis, jis padės ir toliau. Nebijok, būk tvirtas savo tikėjimu!

Užsnūstu gerokai po vidurnakčio, bet ir vėl pašoku susapnavęs košmarą. Ir taip iki ryto. Vėl suskamba pasiruošti. Sąnariai nesilanksto, degte dega kojų padai. Reikia eiti — pirmyn! Paeiname kokį 100 metrų. Griovyje trys lavonai su šautinėmis žaizdomis smilkiniuose. Galvos pridengtos palto ar švarko kampeliu. Už poros šimtų metrų vėl negyvėlis. Per tą laiką, kol mes ėjome per mišką tuos kelis kilometrus, aš vien savoje kolonos pusėje suskaičiavau 8 lavonus. Netrukus apsipratome su tais vaizdais. Iki balandžio 23-osios dienos pavakario, t. y. per pirmąsias 48 valandas, iš 500 žygiavusių mūsų kolonoje 34 buvo nušauti (per dvi dienas 7%).

15-ą valandą pasiekėme Liebenthal'io dvarą. Čia apsistojome daržinėje ir išbuvome iki kito vakaro. Ir čia mes dar kartą įsitikinome, kad tam tikras gyventojų sluoksnis koncentracijos stovyklos kalinių nelaikė žmonėmis ir elgėsi su jais blogiau negu su gyvuliais. Čia jau neketinu kalbėti apie esesininkus, kurie savo tikrąjį žvėries pavidalą parodė jau koncentracijos stovykloje ir vėl patvirtino savo reputaciją šiame žygyje. Tačiau ir tam tikra dalis gyventojų pasirodė neką geresni.

Mes Liebenthal'io dvare. Privalome išsiversti su tuo, ką gavome Sachsenhausen'e. Kai ėjome į čia, matėme laukuose daug bulvių kaupų. Paklausėme inspektoriaus, ar negalėtumėm gauti kiek bulvių, nes visai nebeturime

maisto. Atsakė: „Galėsite imti kiek norite, jų čia pakankamai". Tik jis negalįs mums jų duoti be dvaro šeimininkų leidimo. Pasirodė, jis negalįs veltui duoti bulvių. Prieš jį stovėjo išbadėję žmonės, o jis negalėjo įveikti savo sudiržusios širdies ir duoti kelių centnerių bulvių. Jis pasakė, kad centneris kainuoja 3 markes 40 pfenigių. Mes rinkome pinigus ir pirkome 10 centnerių bulvių. Jos turėjo būti išvirtos ir padalintos. Du trečdaliai jau buvo išdalinta, bet čia SS uždraudė virti likusias bulves, liepė jas palikti, kaip vėliau paaiškėjo — esesininkams.

Dar keli žodžiai apie hitlerjungend'o auklėjimo vaisius. Toje dvaro dalyje, kuri sargybos grandine buvo atitverta kaliniams, nebuvo vandens. Jį reikėjo nešti iš dvaro. Aišku, dvaras nepajudino nė piršto, kad mus aprūpintų vandeniu. Jei susidurdavai su tokiu sargybiniu, kuris leisdavosi į kalbas už cigaretes ir tabaką, tai įveikęs nemaža sunkumų per kelis vaikus galėjai gauti vandens. Aš kaip tik priėjau, kai dvylikametis berniūkštis atnešė puodą su vandeniu. Vienas ukrainietis buvo prašęs atnešti. Berniūkštis atnešė vandens ir ištiesė ranką: „Atiduok mano savo peilį!" O Dieve, iš kur ukrainietis gaus peilį? „Aš neturiu peilio" — sako jis. — „Tai tau nereikia ir vandens!" — rikteli hitlerjugend'o auklėtinis ir išpila atneštąjį vandenį, meta puodą anam po kojų ir taria rodydamas į vandens klaną: „Pasiimk dabar tą vandenį!" Šalia stovintis rotenfiureris, vos dvidešimties metų pienburnis, pliaukšteli sau per šlaunį ir visa gerkle nusižvengia. Visas vaikų būrys kvatoja: „Tai gerai! Taip ir reikia!" Kai kitas kalinys paprašo vandens, 10—11 metų mergaitė klausia: „Ar tu turi parkerį?" — „Ne, tik pieštuką." „A, tik pieštuką, mes turime čia gražesnių!" — ir neina vandens. Štai koks buvo nacionalsocialistinis auklėjimas mokykloje.

Kaip spaudos atstovams pasakė Rhein'o provincijos prezidentas dr. Fucks, ateityje nepakaks vien sugrąžinti vaikus savo tikėjimą vėl atradusiems tėvams. Piktžolės auga labai greitai ir viską stelbia. Bus daug darbo, kol jos bus visai išnaikintos. Jaunimo auklėjimas Vokietijoje tampa labai sunkia problema, jei vokietis ateityje nori būti kitoks; tauta buvo nuodijama 12 metų. Čia reikia imtis kitokių priemonių. Ligšiolinės mokyklos priemonių nebe-

pakanka, kad ilgam laikui būtų pasiektas vokiečių tautai naudingas rezultatas.

Balandžio 25-ą aštuntą valandą vakaro mes palikome Liebenthal'į ir sparčiu žingsniu nužygiavome 18 kilometrų už Wittstock'o, kol priėjome Below'o mišką. Apie vidurnaktį buvome taip išvargę, kad beveik visai nepajėgėme eiti. Tuo tarpu iš visų pusių tik ir girdėjai: „Tempo! Marš!" Kai pagaliau išgirdome, kad nakvosime miške, leisgyviai susmukome ant žemės. Tik prašvitus apsidairėme kur esame. Prieš mus čia jau buvo atėjusios kelios kolonos. Niekas nežinojo, kas bus toliau. Vandens reikėjo eiti kelis kilometrus ir tai tik tada, kai leisdavo. Kokiu laiku leis vandens, niekas nežinojo. Apie maitinimą nebuvo nė kalbos. Pavakary kiekvienas gaudavo nubrauktą šaukštą nevirtų kruopų ir dėžutę konservų šimtui žmonių, po 8 gramus žmogui. Kitą dieną — po nubrauktą šaukštą rupių ruginių miltų ir 8 gramus konservų sultinio.

Jau dvi dienas stovime miške. Su siaubu pradedame vis aiškiau suvokti: čia mes mirsime badu! Pasklinda gandas, kad paleis tuos, kurie to norės. Tie, kurie visus gandus priimdavo kaip gryną pinigą, užkimba ant to kabliuko, kalba tik apie paleidimą, įkalbinėja ir kitus, kad prašytųsi paleidžiami. Tačiau visa ši paleidimo istorija atrodo kiek keista. Pasiteiraujame tiksliau: tikrai, buvo kai kas iš čia paleistas, tačiau visai neaišku kokiu principu vadovaujantis. Paleisdavo ne kiekvieną, kuris to prašydavo. Čia vėl buvo susirinkęs Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklos štabas ir paleidimo reikalų ėmėsi politinis skyrius. Vėliau paaiškėjo, kad paleistieji tuojau pat buvo aprengti karine uniforma. Tai buvo visų pirma tie, kurie kur nors buvo prikišę nagus. Jie prašėsi paleidžiami, kad išvengtų likimo draugų pykčio. Uniformomis buvo aprengti ne vien vokiečiai, buvo lenkų ir kitų tautybių kalinių.

Tik trečia Below'o miške buvimo diena atnešė mums šiokių tokių vilčių. Rytą buvo pranešta, kad mus imasi maitinti tarptautinis Raudonasis Kryžius. Galima įsivaizduoti mūsų džiaugsmą, kai apie 11 val. atriedėjo Raudo-

nojo Kryžiaus automobiliai, atvežę mums apie 20 000 siuntinių.

Po pietų trims žmonėms buvo duota po vieną 4,5 kg sveriantį siuntinį. Ten buvo 0,5 kg sviesto, 0,5 kg jautienos konservų, 0,5 kg konservuotos dešros, 150 gr. sūrio, 250 g razinų ir tiek pat kanadietiškų slyvų, 250 g arbatos, 250 g cukraus, 13 riekučių džiūvėsių, šokolado, marmelado ir kitokių dalykų. Jei nebūtų įsikišęs tarptautinis Raudonasis Kryžius, mes būtume mirę iš bado.

Be to, tarptautinis Raudonasis Kryžius informavo Vokietijos Raudonąjį Kryžių, kad pakeliui buvo nušauta tiek daug nepajėgusių toliau eiti kalinių. Deja, reikia su apgailestavimu pripažinti, kad Vokietijos Raudonasis Kryžius visai nesirūpino mūsų likimu. Už savo gyvybę mes dėkingi tik tarptautiniam, tiksliau sakant, Amerikos Raudonajam Kryžiui. Be jo pagalbos mes visi būtume žuvę.

Siuntinius atvežę sunkvežimiai paėmė ligonius ir netekusius jėgų kalinius ir tuo išgelbėjo juos iš tikrų tikriausios mirties nagų.

Mums žygiuojant toliau, Amerikos Raudonasis Kryžius ir vėliau aprūpindavo siuntiniais, gelbėjo silpnuosius nuo jiems skirto šūvio į smilkinį.

Miške mes gyvenome kaip laukiniai, kaip mūsų tolimieji protėviai. Tačiau jie galėjo kada tik panorėję prie šaltinio numalšinti troškulį ir nusiprausti. Mes to padaryti negalėjome, neturėjome vandens, mus nuolat kankino troškulys, mes slankiojome nesiprausę, nesiskutę, purvini. Tik kartais pavykdavo gauti gurkšnį vandens, sudrėkinti veidą, kurį paskui valydavome rankšluosčiu ar skudurėliu. Visą laiką vilkėjome tais pačiais drabužiais.

Per paskutines 24 valandas miške mirė apie 200 žmonių, vėliau jie buvo nunešti prie kelio ir po kiek laiko užkasti bendrame kape. Tai vis SS bestijų aukos.

O ką gi darė mus lydintys esesininkai? Jie įsimaišė tarp kalinių, visų prašinėjo kalinių drabužių. Už vieną kostiumą duodavo du kepaliukus duonos. Ne vienas jų su drabužių ryšulėliu sėlino iš miško. Niekingi bailiai! Iki paskutinės akimirkos jie kankino ir žudė savo aukas ir bailiai traukėsi, kai reikėjo atsakyti už savo darbelius. Da-

bar jau jie lindo į tuos nekenčiamus kalinių drabužius, į pilkosios masės rūbus! Taip jie bandė išvengti bausmės! Bet jiems nepavyko! Teisingumo ranka juos pasiekė. Ne vienas persirengęs blokfiureris ir budelis buvo atpažintas ir nubaustas.

Šitie bestijos iki paskutinio momento liko bailiai ir vagys. Nors juos pakelėje maitindavo, Below'e jie pasisavino kelis tūkstančius kaliniams skirtų siuntinių ir jau rengėsi juos pasidalinti. Tik energingai įsikišus Amerikos Raudonojo Kryžiaus atstovui, jie teikėsi grąžinti tai, ką buvo pavogę. Tie siuntiniai vėliau buvo išdalinti kaliniams, penkiems žmonėms — vienas.

Balandžio 29-os rytą mes traukėme per Grabow'ą, Freienthal'į, Mayenburg'ą tolyn.

Stovyklos valdžia visai nesirūpino mūsų maitinimu. Mes maitinomės tuo, kas dar buvo likę iš siuntinių, ir bulvėmis, kurias išsikasdavome iš kaupų, nepaisydami sargybinių grasinimų nušauti. Sargyba buvo pavargusi ir alkana. Dažnai net koks anksčiau išdidus esesininkas puldavo kartu su mumis į bulvių kaupą ir gaudavo nuo savo viršininkų barti, kad rodo blogą pavyzdį kaliniams.

Gegužės 2-ą, paskutinę mūsų žygiavimo dieną, galėjai pastebėti, kad jau nebuvo griežtos drausmės. Kolonos nebuvo jau taip apsuptos, buvo justi kažkoks netikrumas. Kai kurie esesininkai labai nervinosi, vėl troško kraujo, vėl buvo daug lavonų.

Vienoje vietoje kolona puolė ant prie kelio esančio bulvių kaupo. Nuaidėjo įspėjamieji šūviai. Kai tai nepadėjo, automatus nukreipė į žmonių krūvą. Tris nušovė vietoje.

Ir vėl pakeliui rasdavome nušautų į smilkinį kalinių. Gal tai buvo rezultatas nežmoniško 28-ą balandžio Himmler'io pasirašyto įsakymo, kad nė vienas politinis kalinys neturi gyvas išeiti laisvėn. Todėl paskutinę dieną tiek daug buvo žudoma. Ištisos kolonos miške buvo sušaudytos paslėptais kulkosvaidžiais. Iš moterų kolonos, kurioje ėjo 500 moterų, Schwerin'ą pasiekė tik 40.

Sachsenhausen'o koncentracijos stovyklos mirties žygis pareikalavo 5000 mirčių (20% visų išėjusiųjų).

Kai mes pavakary ėjome per Crivitz'o miestelį (18 km nuo Schwerin'o), virš mūsų suko ratus keturi amerikiečių lėktuvai. Jie nusileisdavo žemai, tiesiog virš mūsų galvų ir vėl pasukdavo šalin nė karto neiššovę. Jie turbūt suprato, kad tai nelaimingųjų iš KS kolonos.

Likus maždaug aštuoniems kilometrams iki Schwerin'o, mus vedęs šarfiureris liepė pasukti iš kelio ir įsitaisyti nakvynei tankiame jaunuolyne. Mes paklausėme, ar ryt eisime toliau. Jis išraiškingai šyptelėjo ir atsakė pavargusiu balsu: „Kas žino, ar eisim ir kada eisim. O kol kas būsite čia!" Į Schwerin'ą dar prieš pietus jau buvo įžygiavę amerikiečių daliniai.

Išlaisvinti!

Vos tik sutemo, kitoje kelio, kuriuo buvome atėję iš Crivitz'o, pusėje išvydome artilerijos, kulkosvaidžių ir prieštankinių pabūklų salves. Tai buvo puolimas. Blyksniai, sprogimai, trenksmas — mes išgirdome fronto garsus, buvome patekę tarp dviejų frontų.

Staiga sviediniai ėmė kristi miške už mūsų, vienas po kito, nevienodais laiko tarpais. Netoli nuo mūsų pasirodė ugnis. Kažkas suriko: „Miškas dega!" Kilo panika. Kaip tik tie, kurie anksčiau nesidrovėdami gyrėsi dalyvavę ne vienoje karo atakoje ir gerai pažįstą frontą, buvo pirmieji, kurie viską metę ėmė bėgti. Daugelis spruko paskui juos.

Po to ateina kažkas švilpaudamas per tankmę ir vapalioja sau panosėj: „Nieko blogo, dega tik ginklus vežusi mašina. Tai nepavojinga. Bet aš visai girtas!" Ir nusvirduliuoja toliau. Mes klausomės. Pagal sprogimus ir ugnies blyksnius nustatome, kad tai tikrai tik vežtų sviedinių sprogimai, kad niekas nešaudo. Kitą rytą sužinojome, kad už 50 metrų nuo mūsų degė ginklus pėstininkams vežęs sunkvežimis su priekaba. Po pusantros ar dviejų valandų triukšmas pasitraukė į pietus, Crivitz'o link, ir visai nutilo. Tarybiniai daliniai užėmė miestelį.

Rytą atsikeliame kuo anksčiausia ir pamatome, kad mes „vieni". Šitie pasipūtę išdidūs esesininkai, mūsų „angelai sargai" dingo kaip į vandenį. Mes l a i s v i ! Ne-

nusakomas jausmas po tiek metų suvokti, kad tavęs daugiau nevarys su užtaisytu šautuvu. Mes l a i s v i ! Ir niekas nerėks: „Rikiuok!" Niekas nerėks ant tavęs ir neskaldys tau antausių! Tik pagalvokite: dar vakar į išbadėjusius, norinčius gauti nors kokią bulvę žmones buvo nukreipti tratantys automatai, o šiandien nebematyt nė vieno šautuvo vamzdžio. Tau nebesivaipo kaukolė nuo tavo budelių kepurės ir apykaklės. Ar tai tikrovė, ar tik saldus sapnas? Nejaugi mes laisvi? Mes abejojame, vis dar negalime patikėti. Ateina mūsų kolonos seniūnas ir patvirtina, kad esesininkų nėra, visi gali eiti kur tik nori. Iš tikrųjų — m e s e s a m e l a i s v i !

Mes einame į artimiausius kariuomenės dalinius. Amerikiečiai tik už dviejų kilometrų nuo mūsų. Kaime, per kurį mes einame, mums pataria neiti tiesiai, padaryti lankstą ir paėjėti keliu Schwerin'o link, nes miškuose dar tebėra besipriešinančių SS dalinių.

Mes ėjome palei plentą, kol priėjome Ludwigslust'o plentą į Schwerin'ą. Prieš akis vaizdas: pakelės grioviai pilni sunkvežimių ir išmėtytų įvairiausių ginkluotės dalių. Ir ko tik čia nebuvo! Nejučiomis atėjo į galvą posmelis: „Mit Mann und Roß und Wagen, so hat sie Gott geschlagen" („Dievas mušė viską, žmones, arklius ir vežimus").

Paeiname dar kilometrą ir susiduriame su pirmuoju amerikiečių patruliu, kuris kaip niekur nieko stovi su savo šarvuočiu, tarsi visai nebūtų karo. Mano kraštietis ironiškai sako: „Taip atrodo išbadėję amerikiečiai!" Patrulis sotus, puikiai ginkluotas ir švarutėlis, tarsi ką tik atvykęs iš taikos palaikymo garnizono.

Toliau link Schwerin'o. Tik kitą dieną galėjome patekti į miestą, jis buvo kimšte prikimštas pabėgėlių ir beginklių kareivių, ir dėl to į jį tarpais buvo uždaromi keliai.

Pirmieji kaliniai, kuriuos vežė Raudonojo Kryžiaus automobiliai, jau gegužės 2-ą 13 val., kai iki Schwerin'o dar buvo likę 4 km, susitiko pirmąjį amerikiečių tanką, važiavusį iš miesto pietų kryptimi. Tankas sustabdė automobilį su aukšto rango esesininkais. Jiems buvo liepta išlipti, atiduoti ginklus, ir po to jie vėl buvo paleisti. Nepaisant to, kad jie priklausė blogai pagarsėjusiai Himmle-

r'io gvardijai, amerikiečiai su jais elgėsi korektiškai. Esesininkai buvo suglumę, jie tikėjosi kitokio elgesio ir dabar tiesiog negalėjo tuo patikėti. Taip Goebbels'o propagandos apšauktieji gangsteriais elgėsi su savo priešais, šaltakraujiškai nužudžiusiais milijonus nekaltųjų. Kurie gi buvo tie tikrieji gangsteriai?

Schwerin'e visus koncentracijos stovyklų kalinius ir civilius darbininkus iš užsienio apgyvendino vienoje stovykloje, o iš jos vežė toliau. Mes tebedėvėjome savo dryžuotas uniformas, buvome purvini ir pervargę. Prie mūsų kartais nedrąsiai prieidavo koks civilis ir teiraudavosi, kas mes tokie. O dauguma jau žinojo, kad mes koncentracijos stovyklų kaliniai. Kai mes pasakojome apie gyvenimo sąlygas stovyklose ir apie tai, kaip mes patekome į Schwerin'ą, apie savo mirties žygį, apie bejėgių sušaudymą pakeliui, jie netikėdami kraipė galvas. Tūlas naiviai paklausdavo: „Kas juos šaudė?" — „SS",— atsakydavome. Dar naivesnis buvo vienos moters klausimas: „Vokiečių SS?" — „Žinoma, vokiečių! Iš asmeninių Adolf'o Hitler'io dalinių!" Daugiau jie nieko nebesakydavo ir susigėdę pasitraukdavo. Taip, vokiečių SS nužudė tūkstančių tūkstančius nekaltų žmonių!

Gegužės 7-ą dieną Schwerin'e buvo laidojami 300 esesininkų nužudytų kalinių. Atiduodami paskutinę pagarbą nekaltoms Himmler'io teroro aukoms, ilgoje ir įspūdingoje gedulo eisenoje ėjo daugybė žmonių.

Baigiamasis žodis

SS ir jos sukurtų koncentracijos stovyklų istorija yra vienas liūdniausių ir gėdingiausių visoje Vokietijos istorijoje tarpsnių. Nužudyta ne tūkstančiai, ne šimtai tūkstančių, o milijonai taikių, nekaltų žmonių, išardyta ir nustumta į baisiausią skurdą šimtai tūkstančių šeimų. Dėl ko? Todėl, kad sąžinę praradusių niekšų gauja troško valdžios, siekė viešpatauti pasaulyje. Prisidengę gražiomis idėjomis ir pompastiškais žodžiais, be atodairos žengdami per lavonus, jie ėjo į savo tikslą.

Jie skelbė bendrumo idėjas, o patys buvo didžiausi egoistai. Jie kalė prie gėdos stulpo visus, stropumu ir doru darbu pasiekusius tam tikrą gerovės lygį, o patys plėšė ne tik savo tautą, bet grobė ir vogė okupuotuose kraštuose — Lenkijoje, Tarybų Sąjungoje, Belgijoje, Prancūzijoje, Danijoje ir visur kitur, kur tik buvo įžengusi jų koja. Jie buvo didžiausi beturčiai, o jų melaginga spauda rašė, kad, pavyzdžiui, norvegai prieš karą gyveno blogiausiai Europoje.

Taigi vien frazės, melas, apgaulė, ugnis, kraujas ir nieko daugiau! Štai tikrasis SS ir visos sistemos veidas. Jie skelbė, kad niekšus reikia izoliuoti nuo visuomenės, o didžiausi niekšai buvo jų gretose. Iš vidaus supuvęs statinys turėjo sugriūti.

Vokiečių tauta turi dėkoti likimui, kad buvo išvaduota nuo visai žmonijai grėsusio maro. Būtų tai įvykę anksčiau — visiems būtų buvę geriau. Geriau vėliau, negu niekados!

Operacija buvo sunki. Turės praeiti dar daug laiko, kol vietoje žaizdos atsiras randas. Daug kas priklauso ir nuo paciento, nuo pačios tautos, ar žaizda dar ilgai pūliuos, ar greitai užsitrauks ir ims gyti. Kuo didesnis noras pasveikti, tuo greičiau sveikstama. Pats ligonis turi labai norėti kuo greičiau visiškai pasveikti. Jei tauta norės išsilaisvinti iš gėdingos praeities, sugebės išplėšti su šaknimis viską, kas kenkia žmonijai ir jai pačiai, jei visu rimtumu sieks kurti naują, ne melu, apgaule, gražiomis frazėmis ir savęs aukštinimu, ne praeities didžiųjų idealų išdavyste grįstą gyvenimą, ji galės tikėtis šviesesnės ateities ir geresnių laikų. Tautos laimės reikia ieškoti ne ginklų žvangėjime, ne visuotiniame viešpatavime, ne aklame pripažinime viso to, kas jai pateikiama, ne kitų pavergime, o saviaukloje, siekiant visos žmonijos gerovės.

Reikia manyti, kad ir po po šio karo atsiras tokių, kurie pralaimėto karo rezultatus mėgins vaizduoti kaip kažką siaubingą, vergovišką, kaip tai atsitiko 1918 metais. Tuomet priklausys nuo pačios tautos, ar ji eis paskui tą netikrą, tik savo geismą valdyti puoselėjantį pranašą, ar ne.

Pakliuvęs į bėdą žmogus visada daugiau linkęs kaltinti kitus, nejaučia savo kaltės. Tautos uždavinys — rasti teisingą kelią, auklėti save, kad visos votys būtų pašalintos, o tauta vėl pasveiktų — visiems laikams.

Nuo ligonio valios priklauso, ar jis pasveiks.

Memento!

Trečiojo reicho priešo skrydis ir tragedija

Šios knygos rankraštis mus pasiekė iš Vokietijos. Jis sukurtas lygiai prieš pusę amžiaus ir pasirašytas slapyvardžiu *M. S. Michalius*. Knyga anoniminė ne vien dėl slapyvardžio. Joje Skaitytojas neras jokių užuominų apie autorių, jo tautybę, mįslę įspėti padedančių geografinių ir kitų realijų. Rankraštis — autentiški Sachsenhauseno koncentracijos stovyklos kalinio Nr. 38451 liudijimai apie hitlerinės Vokietijos sukurto totalinio kitaminčių ir kitataučių Europos gyventojų naikinimo metodiką ir priemones. Tema nenauja. Tačiau šio dokumento ypatinga vertė yra ta, kad autorius buvo Mažosios Lietuvos lietuvis — žmogus, gerai suvokęs koncentracijos stovyklų kūrėjų prigimtį ir siaubingo sužvėrėjimo prielaidas. Jis rašė apie tai, ką pats matė ir išgyveno. Mes manome, kad jau atėjo laikas atskleisti autoriaus šeimos penkiasdešimt metų saugotą paslaptį: M. S. Michalius yra Mikas Šlaža. Apie jį šių dienų Skaitytojas nieko nežino, nors M. Šlaža buvo vėlyvosios Klaipėdos krašto iškiliųjų intelektualų kartos atstovas. Jai priklauso Adomas Brakas, Vilius Gaigalaitis, Kristupas Lekšas, Martynas Reizgys, Erdmonas Simonaitis, Jokūbas Stikliorius, Jonas Vanagaitis ir kiti žymūs lietuvių visuomenės veikėjai, kuriems teko pakelti ir Lietuvos valstybingumo stiprinimo rūpestį, ir patirti nerimą dėl didėjančios hitlerinės grėsmės bei išgyventi sunkiausius persekiojimus Antrojo pasaulinio karo metais. Dėl to šiame įvadiniame straipsnyje M. Šlažą norėtume pristatyti išsamiau. Tai taip pat turėtų padėti geriau suvokti, kurie Mažosios Lietuvos lietuviai priklausė Tre-

čiojo Reicho persekiojamų ir naikinamų priešų kategorijai.

Mikas Šlaža gimė 1897 m. birželio 23 d. Kretingoje[1]. Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčios Kretingos parapijos metrikacijos knygose įrašyta, kad naujagimio tėvai yra butelnikas Martynas Šlaža ir jo žmona Marinkė, gimusi Makareinytė. Butelnikas — žmogus be žemės. Jis galėjo būti kumetis, samdinys, kaimo proletaras, mintantis vien iš savo rankų darbo. Butelnikas dažnai kilnodavosi iš vietos į vietą, ieškodamas duonos ir uždarbio. Veikiai, atrodo, tuoj po vaiko gimimo, tėvai iš caro Rusijos valdomos Lietuvos persikėlė į kaizerio Vokietijos valdomą Lietuvą. Apsistojo Lankučiuose prie Kretingalės (ano meto vokiečių administracinio suskirstymo žinynuose vadintuose *Lankuten*), kurie tapo Miko tėviške. Aplinka buvo visiškai lietuviška — kaimuose gyveno vien lietuvių valstiečiai. Vokiečių galėjai sutikti tik parapijos centre Kretingalėje: kunigą, mokytoją, žandarą, pašto agentūros vedėją, vieną kitą krautuvininką, dvaro savininkus. Jaunuolis nuo 1904 iki 1911 m. mokėsi Kretingalės liaudies mokykloje, kurioje lietuvių valstiečių vaikams drausta lietuviškai kalbėti net pertraukų metu, buvo konfirmuotas čionykštėje evangelikų liuteronų bažnyčioje. Jis išsiskyrė iš daugelio bendraamžių: buvo mokslus, turėjo gerą atmintį, daug skaitė. Tačiau pradinis išsilavinimas dar reiškė nedaug. Dėl neturto šeima negalėjo vaiko leisti į gimnaziją arba kitokią aukštesniąją mokyklą. Labiausiai prieinamos buvo mokytojų arba evangelikų misionierių seminarijos, į kurias dažniausiai ir veržėsi lietuvininkų jaunimas. Šlažų šeima nebuvo itin religinga, todėl, įkalbėtas mokyklos vedėjo, tėvas paakino sūnų rinktis pedagogo profesiją. Ją buvo galima įsigyti Klaipėdos mokytojų seminarijoje. Kaip ir kiti tik pradinį išsilavinimą turintys jaunuoliai, Mikas trejus metus lankė uostamiesčio parengiamąją mokyklą — preparandiją ir, išlaikęs egzaminus, 1914 m. įstojo į čionykštę seminariją. Ji rengė pra-

[1] Visus svarbiausius M. Šlažos biografijos duomenis, remdamasi šeimos archyvu ir atmintimi, 1985 m. raštu pateikė jo duktė Rūta Šlažaitė-Kauffmann, gyvenanti Vokietijoje. Už šią paramą jai nuoširdžiai dėkojame.

dinių klasių mokytojus liaudies mokykloms. M. Šlažai atvykus į Klaipėdą, seminarija jau buvo persikėlusi į neseniai valstybės lėšomis pastatytus raudonų plytų rūmus prie geležinkelio stoties. Mokymas truko ketverius metus, pedagogikos ir psichologijos kursus dėstė geri specialistai, veikė pavyzdinė liaudies mokykla ir biblioteka. Seminaristai buvo mokomi ir religijos dalykų, vargonavimo bei chorvedybos, kad, mokytojaudami parapijų centruose, galėtų eiti ir precentoriaus (parapinės mokyklos vedėjo) bei vargonininko pareigas. Užsiėmimai vyko vokiečių kalba, lietuvių kalbos, kaip dalyko, mokyta po dvi valandas per savaitę.

Mokslui seminarijoje sutrukdė Pirmasis pasaulinis karas. Artėjant prie uostamiesčio carinei kariuomenei, mokykla buvo perkelta į Osterodę mozūriškoje Rytų Prūsijos dalyje (dabar Ostruda Lenkijoje). Čia, atitrūkus nuo tėviškės, auklėtinių gyvenimas labai pasunkėjo, ir M. Šlaža 1915 m. vasario mėnesį grįžo namo. Trūkstant mokytojų, jaunuolis darbo gavo Kretingalės mokykloje, kurioje dvejus metus vadovavo antrajai klasei. Deja, nepavyko išvengti kaizerinės kariuomenės. Iš jos buvo demobilizuotas tik pačioje 1918 m. pabaigoje.

Taikos metais M. Šlažai nekilo jokių abejonių dėl profesijos pasirinkimo. Jis visam gyvenimui tapo pedagogu. Pirmoji darbo vieta buvo naujai įkurta progimnazija ne taip jau tolimame Žemaitijos mieste Plungėje. Šiandien sunku tiksliai nustatyti tokio pasirinkimo priežastis: galbūt jį lėmė pasiūlytos geros pareigos ir darbo sąlygos, galbūt tai, kad dėl užsiangažavimo Mažosios Lietuvos lietuvių sąjūdyje kilo sunkumų gauti vietą vokiečių valdininkų kontroliuojamose gimtojo krašto mokyklose. Plungėje, kaip liudija dokumentai, M. Šlaža mokytojavo nuo 1919.IX.1 iki 1923.II.20. Jis dėstė vokiečių kalbą, dalyvavo miesto viešajame gyvenime, bendravo su vietos inteligentais. Bręstant ir kilus Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos Respublikos įvykiams, mokytojas tapo aktyviu jų dalyviu. Tai buvo ypač ryžtingas jo politinis žingsnis, paskatintas 1919 m. Versalio taikos sutarties, numačiusios lietuviškiausios Mažosios Lietuvos dalies sujungimą su pagrindinėmis atsikūrusios Lietuvos valstybės že-

mėmis ir tarptautinių bei vidaus politinių jėgų įnirtingą pasipriešinimą šio akto realizavimui. Pakviestas Klaipėdos krašto lietuvių politinio judėjimo veikėjų, M. Šlaža 1923 m. sausio mėnesį atvyko į uostamiestį ir buvo paskirtas Vyriausiojo Mažosios Lietuvos gelbėjimo komiteto nariu bei reikalų vedėju. Iš tų karštų dienų yra išlikusi nuotrauka, kurioje M. Šlaža nusifotografavo kartu su komiteto vadovais M. Jankum, J. Vanagaičiu ir Lietuvos šaulių sąjungos atstovu J. Marcinkevičium. Atsakingas politinis postas iš esmės pakeitė tolesnį mokytojo gyvenimą. M. Šlaža grįžo į Klaipėdą ir 1923 m. gegužės 15 d. trumpam buvo paskirtas Klaipėdos pradinės mokyklos mokytoju[2]. Paskyrimą patvirtino Viktoro Gailiaus vadovaujama Klaipėdos krašto direktorija, kreipusi didelį dėmesį švietimo sistemos reformai ir germanizacijos padarinių sušvelninimui. Netrukus M. Šlaža pradėjo dėstyti lietuvių kalbą vokiškojoje Luizės gimnazijoje ir mokytojų seminarijos preparandijoje (nuo 1925 m. rugsėjo 1 d. — mokytojų seminarijos vyresniojo mokytojo pareigose), nuo 1938 m. rugsėjo 1 d. dėstė vokiečių kalbą lietuviškoje Vytauto Didžiojo gimnazijoje taip pat vyresniojo mokytojo pareigose. Nors ir nebaigęs mokytojų seminarijos, jis aukštą pedagogo kvalifikaciją įgijo savarankiškai lavindamasis ir studijuodamas specialybės literatūrą.

M. Šlaža iš prigimties buvo visuomenininkas ir talentingas organizatorius. Vos tik grįžęs iš karo, jis kartu su kitais lietuvių inteligentais Klaipėdoje įkūrė draugiją kiek keistoku pavadinimu „Tamsybės atidengtojų sąjunga „Šviesa". Sprendžiant iš spausdintų įstatų, sambūris ketino imtis kultūros ir švietimo darbo. Tamsos šalintojai neturėjo palankių veiklos sąlygų: posėdžiai vyko beveik slaptai, trūko ir visuomenės paramos. Tad draugija veikiai iširo. Tuoj po Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos Respublikos uostamiestyje buvo įsteigta Šaulių sąjungos XX rinktinė. Iš pradžių jos vadovybę sudarė prijungimo dalyviai klapėdiškiai lietuviai. M. Šlaža į valdybą buvo

[2] Paskelbimas apie personų pakeitimus prie Klaipėdos krašto pradinių (liaudies) mokyklų laike nuo 1.6. lig 1.7. 1923 // Klaipėdos krašto valdžios žinios. — 1923. — Jul. 13. — Nr. 78. — P. 650.

renkamas 1923—1924 m.[3]. Jis tvarkė švietimo reikalus. Kur kas didesnės galimybės atsivėrė įsteigus pajėgią, plačios lietuvių visuomenės ir Lietuvos vyriausybės remiamą kultūros draugiją „Aukuras". Mokytojas dirbo jos valdybos komisijose, kartu su žymiausiais to meto rašytojais, menininkais, mokslininkais ir kitais intelektualais skaitė paskaitas[4]. Trūkstant meno vadovų, M. Šlaža ėmėsi scenos mėgėjų draugijos „Aida" chorvedžio pareigų[5], 1933 m. išrenkamas jos pirmininko Ad. Brako pavaduotoju[6].

Pačią giliausią visuomeninio darbo vagą M. Šlaža išvarė švietimo srityje. Jis dirbo ir valdžios skiriamose, ir organizacijų renkamose pareigose. Mokytojas ypač vaisingai bendradarbiavo su rašytoju J. Žilium, nuo 1925 m. ėjusiu Klaipėdos krašto gubernatoriaus pareigas. Aukštasis Lietuvos Respublikos vyriausybės atstovas M. Šlažą paskyrė gubernatoriaus vyresniuoju sekretorium[7]. Jo svarbiausia veiklos sritis buvo švietimas, mokymo lietuvių kalba reguliavimas ir aprūpinimas lietuviškais vadovėliais. Sekretoriaus pareigas mokytojas ėjo trejus metus. Dar kartą gubernatūrai M. Šlaža talkininkavo 1935—1938 m., kai Lietuvos vyriausybė, pralaimėdama pozicijas Klaipėdos krašte, ėmė varžyti hitlerinį judėjimą ir griežčiau vertinti vokiečių mokytojų priešvalstybinę veiklą. Tapęs gubernatoriaus švietimo patarėju, M. Šlaža ėmėsi lietuvių kalbos gynimo ir įtvirtinimo mokyklose. Jis kartu su lituanistu A. Ašmantu ir P. Vaičiu sudarė valstybinės kalbos mokėjimo kontrolės komisiją[8]. Jai darbo nestigo. Tačiau daugiausia buvo galima pasiekti visuomenės švietimu. Nepaprastai svarbų darbą M. Šlaža atliko skaityda-

[3] Kovos keliais: Klaipėdos krašto prisijungimui prie Lietuvos 15-kos metų sukakčiai paminėti almanachas / Redaktorius leidėjas J. Vanagaitis. — Klaipėda, 1938. — P. 191.

[4] „Aukuras" draugija tautos kultūrai kelti. Penkiolikos metų sukakties proga: Mažosios Lietuvos kultūrinio gyvenimo žinios / Red. A. Brakas. — Klaipėda, 1937. — P. 12, 17.

[5] Ten pat. — P. 164.

[6] Giedotojų draugijos „Aidos" susirinkimas // Lietuvos keleivis. — 1933. — Vas. 2. — Nr. 28. — P. 3.

[7] Kovos keliais. — P. 237.

[8] Aktas Nr. 1340 // Klaipėdos krašto valdžios žinios. — 1936. — Geg. 29. — Nr. 62. — P. 464.

mas sistemingą lietuvių kalbos kursą per Klaipėdos radijo stotį. Jis reguliariai vykdavo du kartus per savaitę ir pritraukdavo nemažą auditoriją. Kursas buvo skiriamas tiek visiškai nemokantiems lietuvių kalbos, tiek norintiems ją patobulinti. Greitai M. Šlažos radijo laidų tematika išsiplėtė. Iš išlikusių pranešimų konspektų matyti, kad lietuviškai kalbėta klaipėdiškių kultūros istorijos, jaunimo auklėjimo ir švietimo klausimais, vokiškai — apie Mažosios Lietuvos tautosaką, aktualius viešojo gyvenimo dalykus ir problemas.

M. Šlaža buvo gabus publicistas. Jo pasisakymų įtaigumą didino geras dalyko žinojimas, sklandus dėstymas, vaizdi kalba ir nuolatinis žurnalisto darbas. Periodinei spaudai mokytojas pradėjo rašyti dar vilkėdamas kario milinę. Pirmoji mūsų išaiškinta jo publikacija buvo paskelbta 1918 m. rudenį Klaipėdos „Lietuviškoje ceitungoje"[9]. Tai jauno žmogaus apmąstymai apie krašto rytdieną. Karas atnešė nelaimes, tačiau sugriovė ir senąją tvarką. Autoriaus nuomone, lietuviai turėtų pasinaudoti situacija ir išsikovoti sau lygių teisių su kitais. Jis ragino lygiuotis į didesniąją tautos dalį. Žemaičiuose esą daugiau gyvasties. Jie nebėga paskui svetimus. Pastebėję jauno žurnalisto gabumus ir entuziazmą, lietuvių veikėjai M. Šlažą 1919 m. pakvietė į „Prūsų lietuvių balso" redakciją Tilžėje. Čia jaunuolis rengė medžiagą spaudai. Netrukus, laikraščiui persikėlus į Klaipėdą, M. Šlaža buvo paskirtas redakcijos vedėju. Jis taip pat pasirašinėjo „Prūsų lietuvių balso" oficialiuoju leidėju. Tačiau šis darbas truko neilgai. Plungėje M. Šlaža tapo „Eltos" korespondentu. Jo veiklą liudija 1921 m. balandžio 12 d. išduotas tarnybinis pažymėjimas. Žemaičių žemės naujienos centrinei Lietuvos spaudai mokytojas perduodavo progimnazijos telefonu. Mokytojaujant M. Šlažai temas ir medžiagą siūlė pats gyvenimas. Vienas geriausių jo darbų švietimo klausimais yra straipsnis „Klaipėdos mokytojų seminarija"[10]. Jame pateikta

---

[9] *Szlaža M.* Apmąstymai šime laike // Lietuviška ceitunga. — 1918. — Nov. 7. — Nr. 134. — P. 4.

[10] *Šlaža M.* Klaipėdos mokytojų seminarija // Švietimo darbas. — 1929. — Nr. 6. — P. 523—541.

išsami šios pedagogų rengimo įstaigos raidos apžvalga ir atskleista mokymo programa. Lietuvos pedagogai iš M. Šlažos straipsnio galėjo suvokti Klaipėdos mokytojų seminarijos, veikusios pagal Prūsijos švietimo nuostatus, privalumus ir savitumus, sudėtingos situacijos pagimdytas problemas — seminarija buvo įvelta į konfrontuojančių politinių jėgų kovą. Kartais viešai pasisakyti versdavo įžūli hitlerinė propaganda. M. Šlaža straipsniu „Kas yra Mažosios Lietuvos gyventojai?"[11] davė atkirtį atkakliai brukamai falsifikacijai apie Klaipėdos kraštо vokiškumą. Autorius parodė tautinę sanklodą amžių bėgyje ir, remdamasis kaizerio laikų bei 1925 m. surašymų duomenimis, įtikinamai įrodė, kad lietuviai sudaro 50,7%, vokiečiai — 45,2%, kiti — 4,1% krašto gyventojų. Straipsnio aktualumą sustiprino iliustracijos, vaizduojančios hitlerinės propagandos būdus ir priemones. Straipsniais taip pat virsdavo nemaža „Aukuro" draugijos susirinkimuose ir radiofone skaitytų paskaitų. Jie spausdinti „Tautos mokykloje", uostamiesčio laikraščiuose ir kituose leidiniuose. Ypač jautriai mokytojas rašydavo apie lietuvių švietėjus. Straipsniai ir paskaitos apie kalbininką F. Kuršaitį[12], istoriką S. Daukantą[13] ir aušrininką P. Arminą-Trupinėlį[14] virto nedidelėmis studijomis. Autorius idealizavo šias asmenybes, ragino tęsti jų pradėtą kūrybinį darbą, nes dar daug dirvonuojančių lietuvių kultūros laukų. Žinoma, P. Arminui rašantysis simpatizavo ir kaip mokytojui. M. Šlažos publicistinė veikla suaktyvėjo jam tapus žurnalo „Pajūris" redaktorium. Šis leidinys buvo skirtas Lietuvos pajūriui propaguoti, todėl išeidavo gerai iliustruotas ir užpildomas populiariais mokslo pažintiniais straipsniais.

[11] *Šlaža M.* Kas yra Mažosios Lietuvos gyventojai? // Laisvoji Klaipėda. — K., 1934. — P. 13—15.

[12] Frydrikis Kuršaitis ir lietuvininkai // Lietuvos keleivis. 1931. — Geg. 10. — Nr. 106. — P. 1 (priedas). — Tai išsamus M. Šlažos paskaitos atpasakojimas.

[13] *Šlaža M.* Žemaitijos sūnus — pirmasis istorikas lietuvis. Simoną Daukantą atsimenant // Pajūrio sargas. — 1924. — Gruod. 10. — Nr. 8. — P. 126—127.

[14] *Šlaža M.* Petras Arminas (Trupinėlis): Sukakus 40 metų po jo mirties // Klaipėdos žinios. — 1925. — Bal. 26. — Nr. 96. — P. 5 (priedas).

M. Šlaža „Pajūrį" pradėjo pasirašinėti nuo 1936 m. penktojo numerio. Redaktoriaus pareigas jis ėjo iki žurnalo leidimo pabaigos 1937 m.

Turbūt pačią didžiausią M. Šlažos kūrybinio darbo dalį sudarė mokymo knygų rengimas ir leidimas. Jau Plungėje mokytojas susidūrė su vadovėlių stygium. Stengdamasis padėti jaunimui, jis greitai parengė ir atskiromis knygomis išleido dvi vokiečių kalbos mokymo priemones — vokiečių pasakų rinkinį „Deutsche Märchen" (1921) ir „Žodynėlį prie rinkinėlio „Deutsche Märchen" (1922). Jos abi spausdintos Tilžėje: pirmoji — žinomoje lietuviškų knygų poligrafijos įmonėje „J. Reilenderis ir sūnus", antroji — ką tik atidarytoje lietuvių bendrovei „Rytas" priklausančioje spaustuvėje. Lietuviškai rašytoje vokiečių pasakų rinkinio „Įžangoje" M. Šlaža pažymėjo, kad jauna valstybė siekia savo bendro lavinimo mokyklas pakelti iki kitų, toli pažengusių tautų lygio. Dėl to ypač daug dėmesio skiriama svetimoms kalboms — vokiečių, rusų, anglų ir prancūzų. Tarp jų pagal reikšmę pirmoje vietoje esanti vokiečių kalba. Autorius savo darbą skyrė vyresniųjų klasių moksleiviams ir namų skaitymui. Pratarmės pabaigoje jis padėkojo lietuvių kalbos mokovui plungiškiui kunigui F. Sragiui, davusiam ypač vertingų patarimų sudarant žodynėlį. Galbūt talkininko dėka į jį pateko tokie vokiškus žodžius atitinkantys lietuvių liaudies posakiai kaip *būti kojose, skubomis išlikti, paimti už apykaklės, nė plauko neužgauti, per kiaurą amžių, plaukai šiaušiasi, koja už kojos, mažumą įkaušti, po velnių!* ir kt. M. Šlažos mokymo priemonių trūkumas yra tai, kad jose nenurodyti šaltiniai, iš kurių imtos vokiečių pasakos, ir gotiškasis raidynas, kuriuo išspausdintas vokiškasis tekstas. Gotiškasis raidynas Lietuvos mokyklose nebuvo paplitęs. Jo pasirinkimą galbūt lėmė tai, kad mokytojas savo knygas skyrė ir gimtajam Klaipėdos kraštui.

Kur kas sunkesnė lietuvių kalbos padėtis buvo Klaipėdos krašte. Nors ji 1923 m. ir įgijo valstybinės kalbos teises, lietuviškai nemokėjo dauguma valdininkų ir švietimo darbuotojų, lietuvių kalbą ignoravo vokiečių rankose likusios autonominės valdžios įstaigos. Kita vertus, greitų permainų nebuvo galima tikėtis dėl to, kad trūko

lietuvių kalbos mokymo literatūros ir dėstytojų. Jausdamas visuomenės poreikius ir atsakomybę, pirmąjį pokarinį lietuvių kalbos vadovėlį vokiečiams ėmėsi rengti M. Šlaža. Mokytojas dirbo labai sparčiai. Jo „Lietuvių kalbos elementorius" (orig. „Elementarbuch der litauischen Sprache") leidėjams buvo įteiktas 1924 m. rugsėjo mėnesį, iš spaudos išėjo dar prieš Kalėdas. Leidyba buvo skubinama dėl didelio knygos poreikio[15]. Vadovėlyje, pavadintame pirmąja dalimi, autorius pateikė ketveriopą medžiagą: elementoriaus pradmenis, skaitinius, gramatikos pagrindus ir skaitinių žodynėlį. Ji nebuvo, pagaliau, ir negalėjo būti originali. M. Šlaža rėmėsi skelbtomis lietuvių kalbos gramatikos ir gerai parinktais, mokymuisi tinkamais grožinės bei mokslo pažintinės literatūros tekstais. Visi jie buvo Didžiosios Lietuvos autorių. Tai laikytina vadovėlio trūkumu, nes gerų tekstų turėjo ir Mažosios Lietuvos lietuvių literatūra, galėjusi susilaukti didesnių Klaipėdos krašto vokiškosios inteligentijos simpatijų. Antrosios vadovėlio dalies dėl M. Šlažos užimtumo kitais darbais teko laukti ilgokai. Ji pasirodė tik 1930 m. Mokomoji knyga buvo skirta lietuvių kalbos žinių gilesniam įtvirtinimui ir kalbos vartojimo įgūdžių ugdymui. Vadovėlyje pateikti sudėtingesni skaitiniai, akcentuotas kirčiavimas ir linksniuotės. Tekstai taip pat imti beveik iš Didžiosios Lietuvos, tačiau kai kas vertingo rasta ir Mažojoje Lietuvoje: išspausdintos ištraukos iš K. Donelaičio poemos „Metai", Vydūno eiliuotų dramų ir L. Rėzos sentimentalumu dvelkiančio eilėraščio „Karvaičių kaimas" fragmento vertimas iš vokiečių kalbos. Daugiau prie lietuvių kalbos vadovėlių vokiečiams M. Šlaža nebegrįžo. Jo planus toliau plėtojo E. Karšys, E. Krėmeris, B. Kriugeris, J. Meižis ir kiti Klaipėdos krašto lituanistai.

Jei vertintume pagal ano meto švietimo sąlygas, monumentalų darbą M. Šlaža atliko sukurdamas kelių dalių lietuvių kalbos vadovėlį lietuviškoms Klaipėdos krašto mokykloms. Pradžia laikytinas 1923 m. pavasaris, kai direktorijos švietimo skyriaus vadovai M. Šlažai, J. Stiklioriui ir kitiems lietuvių kalbos bei švietimo veikėjams pa-

[15] „Ryto" bendrovės spaustuvėje pradėta spausdinti knyga... // Pajūrio sargas. — 1924. — Spal. 25. — Nr. 5. — P. 82.

vedė parengti skaitinių knygą pradžios mokyklos vidurinėms ir aukštesniosioms klasėms[16]. Ji pasirodė dar tais pačiais metais. „Skaitymo knyga", kurioje sudarytojai nenurodyti, sukėlė visuomenės abejonių. Direktorija ginčams nedavė plėstis ir 1924 m. gegužės mėnesį paskelbė naujo elementoriaus konkursą. Po metų vertinimų komisija gavo du darbus: M. Šlažos ir Karklininkų mokytojo M. Kaulio. Geresniu buvo pripažintas pirmojo autoriaus rankraštis. M. Šlažai teko 300 litų premija ir pasiūlymas patobulintą vadovėlį išspausdinti[17]. Knyga išėjo 1926 m. rudenį paties autoriaus lėšomis[18]. Elementorius vadinosi „Darželis", kurio pavadinimą autorius veikiausiai nusižiūrėjo nuo trumpai ėjusio jaunimo žurnalo „Darželis". Mokymo knygutė buvo skirta jaunesniosioms klasėms. Ją sudarė abėcėlė ir nesudėtingi skaitiniai. „Daržėlį" pedagogai aukštai įvertino. M. Vasiliauskas „Švietimo darbe" pabrėžė, kad M. Šlažos darbas pranoksta net Didžiosios Lietuvos elementorius[19]. Recenzentas ypač pažymėjo raidės ir piešinėlio deramumą, geras ženklo prasmės suvokimo galimybes. Vertintojas tik kiek suabejojo dėl abėcėlės glaustumo. Mūsų manymu, elementoriui taip pat būtų pravertusi bent šiokia tokia pratarmė arba metodiniai nurodymai mokytojui.

Paskatintas sėkmės, M. Šlaža parengė „Darželio" antrąją (1934) ir trečiąją (1937) dalį. Tai buvo mokyklinės chrestomatijos viduriniosioms ir aukštesniosioms klasėms. Jos didelės apimties (trečioji dalis turėjo per 300 puslapių), labai metodiškai parengtos. Chrestomatijos mokinį veda nuo paprastų prie sudėtingų dalykų, ugdo supančio pasaulio pažinimą, kūrybingumą, atmintį, apibendrinimų siekimą. Į šias mokymo knygas sudėti geriausi vokiečių pedagogikos ištobulintos darbo mokyklos metodikos pa-

[16] *Gaigalaitis V.* Dėl naujosios skaitymo knygos pradžios mokyklai // Lietuvos keleivis. — 1924. — Vas. 12. — Nr. 19. — P. 2.

[17] Už lietuviško elementoriaus arba pyvelių sutaisymą statytų premijų padalinimas // Lietuvos keleivis. — 1925. — Geg. 14. — Nr. 58. — P. 3.

[18] Nauja mūsų vaikučiams knygutė // Lietuvos keleivis. — 1926.— Rugs. 9. — Nr. 108. — P. 3.

[19] *Vasiliauskas [M.]* M. Šlaža. „Darželis": [Rec.] // Švietimo darbas. — 1927. — Nr. 8. — P. 780—782.

siekimai. Chrestomatijose pateikti geriausi lietuvių literatūros tekstai, nuo priešaušrio ir iki moderniųjų poetų bei prozininkų. M. Šlaža taip pat parinko tautosakos, mokslo pažintinio pobūdžio vaizdžių pasakojimų, nevengė tautinio ir pilietinio angažuotumo: įdėjo Lietuvos istorijos nuotrupų, valstybės himną, įvairių autorių patriotinių eilių. To dažnai vengė kitų Klaipėdos krašto mokyklinių vadovėlių autoriai. Nei pirmojoje, nei antrojoje „Darželio" dalyje nebuvo Mažosios Lietuvos autorių kūrybos. M. Šlaža pasinaudojo tik K. Donelaičio „Metų" kompozicija, medžiagą grupuodamas skyriuose „Pavasario linksmybės", „Vasaros gyvumas", „Rudens gamta" ir „Žiema baltoji". Iš dalies krašto motyvų stoką kompensavo antrosios dalies pabaigoje išspausdinti keli pasakojimai apie pamarį. Garsiau Mažosios Lietuvos lietuvių kūryba prabilo trečiojoje chrestomatijos dalyje. Ją M. Šlaža atskleidė K. Donelaičio „Metais", M. Hofmano-Ateivio patriotiniais eilėraščiais, Vydūno filosofinėmis eilėmis. Pasigendama F. Bajoraičio poezijos ir ką tik talentu sužibusios „Aukštujų Šimonių likimo" autorės I. Simonaitytės prozos. Tuo metu jie abu buvo populiarūs ir skaitytojų mėgstami. Pasaulinei literatūrai atstovavo J. W. Geothe baladės „Girių karalius" vertimas.

Visos trys „Darželio" dalys buvo gausiai iliustruotos. Iliustracijoms panaudoti Klaipėdos krašto mokytojų H. Richterio, F. Ulricho piešiniai, paveikslų reprodukcijos, originalios krašto miestų ir gamtos nuotraukos. Tai žadino jaunojo skaitytojo žingeidumą, didino pažinimo galias. Direktorija M. Šlažos „Darželio" visas tris dalis patvirtino Klaipėdos krašto mokyklų vadovėliais. Dėl to atsirado didelė jų paklausa. Iš viso pirmoji „Darželio" dalis buvo išleista keturis, antroji — du, trečioji — vieną kartą. Dėl pelningo vadovėlio varžėsi įvairūs leidėjai. Autorius pirmenybę teikė „Ryto" bendrovei — žymiausiai Klaipėdos krašto lietuvių leidyklai ir spaustuvei. Kartais direktorija pati įsigydavo dalį „Darželio" tiražo. Tada jį, kad greičiau išplatintų, pavesdavo pardavinėti tos pačios įstaigos mokyklų skyriui, Klaipėdos krašto mokytojų draugijai, Šilutės vidurinei mokyklai ir Pagėgių K. Donelaičio progim-

nazijai[20]. Masiniu tiražu ir nuolat leidžiama mokymo knyga M. Šlažai pelnė pripažinimą. Jis tapo vienu žinomiausių tarpukario Lietuvos vadovėlių autorium.

Neišvengiamas kalbos mokymo knygų rengimo palydovas buvo leksikografinės medžiagos kaupimas ir publikavimas. Susidarius jos didesnėms atsargoms, M. Šlaža maždaug nuo 1924 m. ėmė galvoti apie platesnės visuomenės reikalams skirto lietuvių — vokiečių kalbų žodyno išleidimą[21]. Tokio pobūdžio veikalo poreikis kasmet vis labiau didėjo, nes mokykliniai žodynėliai buvo per menki, o kapitalinio F. Kuršaičio vokiečių — lietuvių kalbų žodyno knygynai seniai nebeturėjo arba už jį antikvariatuose tekdavo mokėti nepaprastai aukštą kainą. M. Šlažai darbą įpusėjus, paaiškėjo, kad ta pačia kryptimi eina ir Viktoras Gailius, žodyną pradėjęs rengti dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą studijuodamas Karaliaučiaus universitete. Konflikto tarp leksikografų nekilo. Jie sutarė žodyną rengti kartu. Darbas truko keletą metų. Galiausiai V. Gailius ir M. Šlaža 1930 m. pasirašė sutartį dėl veikalo publikavimo ir jį atidavė spaudai. Knygą 4000 egzempliorių tiražu 1932 m. vasarą išleido „Rytas"[22]. Tai buvo nedidelio formato, smulkiu šriftu ant plono popieriaus išspausdintas leidinys. Žodyną sudarytojai skyrė mokymo, savišvietos ir tarnybų poreikiams. Į jį sudėta apie 35 000 žodžių ir posakių, kai kuriems žodžiams buvo pateikta iki 50 aiškinimų. Pvz., vien leksema *das Buch* (knyga) turėjo net 23 prasmės atitikmenis ir vedinius. Vokiškoji dalis buvo sukirčiuota, lietuviškoje dalyje nei kirtis, nei priegaidė nepažymėta. Tai sudarytojai ketino padaryti lietuvių — vokiečių kalbų žodyne, kurio taip pat ėmėsi, bet, parengę iki raidės P, jo dėl hitlerinės invazijos nebegalėjo užbaigti. Po karo didesnė šio veikalo mašinraščio dalis per klaidą pateko į makulatūrą ir žuvo. V. Gailiaus ir M. Šlažos žodynas paplito ne tik visoje Lietuvoje, bet ir užsienyje.

[20] Dėl Šlažos skaitymo knygos // Lietuvos keleivis. — 1934. — Lapkr. 13. — Nr. 263. — P. 5.

[21] „Ryto" bendrovės spaustuvėje pradėta spausdinti knyga... // Pajūrio sargas. — 1924. — Spal. 25. — Nr. 5. — P. 82.

[22] Naudingas vokiškai lietuviškas žodynas. Žymus klaipėdiškių Vk. Gailiaus ir M. Šlažos darbas // Lietuvos keleivis. — 1932. — Jun. 12. — Nr. 134. — P. 1 (priedas). — Parašas: *J.*

Kalbotyros specialistai knygą vertino palankiai. Joje sukaupta medžiaga iki šių laikų naudojama kaip vokiečių-lietuvių leksikografijos veikalų šaltinis[23], žodyno pagrindu V. Gailius parengė ir 1948 m. Vokietijoje paskelbė gerokai praplėstą „Vokiškai lietuviško žodyno" variantą.

Į visuomeninio gyvenimo sūkurį, kuriame pynėsi kultūros ir švietimo interesai, M. Šlažą įsuko ir Klaipėdos krašto mokytojų draugija. Pedagogų organizuotas sąjūdis atsirado dar 1923 m., kai grupė lietuvių mokytojų išstojo iš vokiškosios mokytojų draugijos ir pradėjo savarankišką veiklą. Sambūris daugiausia rūpinosi socialiniais narių reikalais. Siekdami aprėpti platesnį veiklos lauką ir pritraukti kuo daugiau dalyvių, 1932 m. keli iniciatoriai, remiami gubernatūros, įkūrė Klaipėdos krašto mokytojų draugiją. Jos svarbiausias organizatorius ir nuolatinis pirmininkas buvo M. Šlaža. Draugija sparčiai augo. Per trejetą ketvertą metų jos narių skaičius pasiekė apie 170, kurie sudarė Klaipėdos, Šilutės ir Pagėgių skyrius. Mokytojų veikla apėmė socialinės ir teisinės apsaugos, kultūros ir švietimo ugdymo sritis. Siekdami užsibrėžtų tikslų, jie skaitė paskaitas, kursus, iškylas, įsteigė biblioteką, bendradarbiavo su valdžia rengiant ir tobulinant švietimo įstatymus. Pats reikšmingiausias šios draugijos nuopelnas — 11 daugiausia mokomosios paskirties knygų ir natų rinkinio chorams išleidimas. Jie pakeitė pasenusius ir iš hitlerinės Vokietijos įvežamus vadovėlius. Visas leidybos darbas buvo M. Šlažos rankose. Draugijos pirmininkas tarėsi su būsimais autoriais, organizavo rankraščių svarstymą, rūpinosi lėšomis ir knygų spausdinimu, tiražų realizavimu. Be kitų, mokytojų leidinius pardavinėjo pats M. Šlaža savo bute Stoties gatvėje[24]. Draugijai pirmininkas taip pat perdavė savo „Darželio" leidimą. Su jos vardu išėjo pirmosios dalies trečiasis ir ketvirtasis, antrosios dalies antrasis ir trečiosios dalies pirmasis leidimas. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, kaip skelbėsi draugija, spaudoje buvo dar kelios knygos: M. Gelžinio Lietuvos

[23] Trumpas mokyklinis vokiečių — lietuvių ir lietuvių — vokiečių kalbų žodynas.— K., 1977.— P. 3.

[24] Dėl Šlažos skaitymo knygos // Lietuvos keleivis. — 1934. — Lapkr. 13. — Nr. 263. — P. 5.

geografijos vadovėlis, V. Bajoro ir V. Voskos dainų rinkinys, V. Bajoras ir J. Meižis baigė gamtos mokslų vadovėlio rankraštį[25]. Nė viena iš jų neišėjo. Lietuvininkų kultūros veteranė L. Bajoraitė šių eilučių autoriui yra pasakojusi, kad tik išspausdintą jos brolio ir V. Voskos dainyno tiražą „Ryto" įmonėje sunaikino Klaipėdą užėmę hitlerininkai.

Nuolatinis spaudos darbas M. Šlažai sudarė galimybes nuodugniai pažinti knygų leidybos ir komercijos reikalus. Neatsitiktinai mokytoją konsultantu pakvietė žymūs nepriklausomos Lietuvos knygų prekybininkai kompanionai Jonas Karvelis ir Jonas Rinkevičius, uostamiestyje įkūrę savo prekybos įstaigos skyrių[26]. Vėliau jame M. Šlaža ėjo reikalų vedėjo pareigas. A. Šlažienė dirbo pardavėja. J. Karvelis emigracijoje išleistuose atsiminimuose apie bendradarbio šeimą atsiliepė tik labai palankiai. M. Šlaža iš karto suvokė I. Simonaitytės romano „Aukštujų Šimonių likimas" išskirtinę reikšmę ir su autore tarėsi dėl jo leidimo gotišku raidynu lietuvių kalba bei vertimo į vokiečių kalbą teisių[27]. Sandėris neįvyko. Sukliudė autorės užsiprašyto honoraro dydis ir perdėtas įtarumas. Dėl to pralošė tik I. Simonaitytė — knyga vokiečių kalba neišleista iki šiol. Savo ketinimų rimtumą M. Šlaža patvirtino parašydamas palankią romano recenziją[28]. Autorius iš karto užčiuopė esminius būsimosios lietuvių literatūros klasikės talento bruožus — gebėjimą kurti ryškius charakterius ir plačiu planu vaizduoti visos tautos dalies istorinį likimą.

M. Šlažos gabumai ir pasaulėjauta brendo įtemptai dirbant, lavinantis, jautriai reaguojant į įvairių kultūrų, susipynusių daugiataučiame pamario krašte, kūrybinį gyvybingumą ir novatoriškumą skatinančius impulsus. Jo erudiciją nuolat gaivino literatūra ir turtingas Mažosios Lietuvos lietuvių dvasinis paveldas. Mokytojo skaitymo in-

[25] Klaipėdos krašto mokytojų draugija // *Šlaža M.* Darželis. — Klaipėda, 1937, — D. 2. — P. [221]. — Klaipėdos krašto mokytojų draugijos leidinių ir spaudai rengiamų knygų reklaminis sąrašas.

[26] *Karvelis J.* Prekybininko keliu. — Chicago, 1979. — P. 170, 172.

[27] Iš Ievos Simonaitytės laiškų Liudai Girai: [Publikacija] / Parengė R. Brogienė // Pergalė. — 1987. — Nr. 1. — P. 132, 133.

[28] *Šlaža M.* „Aukštujų Šimonių likimas" // „Aukuras" — P. 151—153.

teresus iš dalies atspindi šeimos nuosavybėje esančios asmeninės bibliotekos ir archyvo likučiai. Juos sudaro apie 950 XIX a. pabaigos — XX a. vidurio daugiausia humanitarinio turinio ir grožinių knygų lietuvių kalba, apie 70 knygų įvairiomis kitomis kalbomis, 65 pavadinimų lietuviškos periodikos pluoštai bei pavieniai numeriai. Jaunystėje M. Šlaža rašė dienoraštį, subrendęs kaupė praeities liudytojų atsiminimus. Į šį darbą jis įtraukdavo ir talkininkus. Kai ką iš jo surinktos kraštotyrinės medžiagos jau esame paskelbę ar aprašę ir Lietuvos spaudoje[29].

Kūrybingą ir produktyvią M. Šlažos veiklą nutraukė hitlerinės Vokietijos invazija į Klaipėdos kraštą. Jos grėsmingą alsavimą mokytojas ir visa lietuvių visuomenė juto jau nuo 1938 m. Spaudžiant sujūlėjusiems nacistiniams gaivalams, asmens saugumo sumetimais M. Šlaža 1938 m. paliko mokytojų seminariją, 1939 m. sausio 15 d. — ir Vytauto Didžiojo gimnaziją[30]. Formalus pretekstas buvo nurodytas išėjimas į pensiją dėl pablogėjusios sveikatos. Didžiausios represijos prasidėjo hitlerininkams įžengus į Klaipėdą. Visus žymesnius lietuvių veikėjus iš karto areštavo gestapas. Galbūt atsitiktinai M. Šlažą suėmė buvęs jo auklėtinis vokietis iš mokytojų seminarijos. Įsikišus Lietuvos vyriausybei, po poros savaičių kalinimo visi areštuotieji buvo išsiųsti į nepriklausomą Lietuvą. M. Šlaža atsidūrė Kaune. Čia teko iš naujo kurtis, ieškoti tinkamiausio užsiėmimo. Mokytojui padėjo geri vokiečių kalbos ir žurnalisto įgūdžiai. Jis nuo 1939 m. gruodžio 16 d. ėmė leisti pramonės informacinį biuletenį vokiečių kalba „Lithuania-Press", skirtą užsieniui, dėstė liaudies universitete. Tačiau nei normalių darbo, nei gyvenimo sąlygų nebebuvo — Lietuvoje šeimininkavo Stalino statytiniai. Matyt, gerai įsitikinęs, kad gali būti represuotas, M. Šlaža nutarė grįžti į Klaipėdos kraštą. Mokytojo šeima 1941 m. kovo mėnesį apsigyveno tėviškėje Lankučiuose. Apsižvalgęs

[29] *Kalvis J.* Atsiminimai apie „Nusidavimų" redaktorių / Parengė D. Kaunas // Pergalė. — 1986. — Nr. 11. — P. 180—182; *Kaunas D.* Apie kraštą, jo žmones // Banga (Klaipėdos rj.). — 1987. — Rugpj. 1. — Nr. 92. — P. 3.

[30] Išėjo į pensiją Vytauto Didžiojo gimnazijos mokytojas // Lietuvos keleivis. — 1939. — Saus. 19. — Nr. 16. — P. 3.

bandė ieškoti pažįstamų, gauti darbo. Deja, nepavyko. Lankantis Tilžėje, gegužės 8 d. jį antrą kartą areštavo gestapas. Gestapininkai buvo pusberniai lietuviškomis pavardėmis. Hitlerinės Vokietijos slaptoji policija mokytoją kaltino lietuviška veikla Klaipėdos krašte, laikydama ją Trečiojo Reicho išdavyste. Po to buvo nuosprendis be teismo, keturi įkalinimo metai Sachsenhauseno koncentracijos stovykloje, šeimos tremtis į Vokietijos gilumą. Nuo mirties išgelbėjo artimųjų parama, troškimas gyventi ir likimo laiminga žvaigždė. Negalutiniais duomenimis, iš hitleriniuose kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose kalintų apie 60 Mažosios Lietuvos lietuvių visuomenės veikėjų namo negrįžo daugiau kaip pusė[31].

Po išlaisvinimo šeimą surado Wernigerodėje, Harzo krašte. Norėjo grįžti į Klaipėdą, tačiau naujoji „darbininkų ir valstiečių" valdžia neįsileido. (Taip buvo reaguojama į visų žymesnių klaipėdiečių lietuvių prašymus.) Nors šlubavo sveikata, M. Šlaža vėl ėmėsi pedagogo veiklos: dirbo docentu liaudies mokytojų tobulinimosi kursuose, mokyklos vedėju Dardesheime, švietimo patarėjo padėjėju ir švietimo patarėju Wernigerodėje ir Zerbste. Matyt, paveiktas hitlerinio siaubo, 1945 m. rugsėjo mėnesį įstojo į Vokietijos komunistų partiją, nors niekada kairiosiomis pažiūromis nepasižymėjo. Įstojimas į komunistų partiją greičiausiai buvo formalus žingsnis: jokios partinės karjeros nesiekė, be to, juo pačiu naujoji Vokietijos valdžia nepasitikėjo. Namiškių žodžiais, kilnojo iš vietos į vietą, neleido dirbti Vakarų Vokietijos pasienyje. Galutinai ateitį nulėmė koncentracijos stovykloje suardyta sveikata. Išėjęs į pensiją, tęsė pamėgtą pašto ženklų kolekcionavimą, šiaip ne taip susisiekė su I. Simonaityte. Iš rašytojos M. Šlaža gavo žinių apie Klaipėdos kraštą ir keletą „Pergalės" žurnalo numerių.

Pokario metais M. Šlaža parašė paskutinę savo gyvenime knygą — atsiminimus „Žvėrys žmogaus pavidalu". Jų įžanga pasirašyta 1945 m. birželio 6 d., tačiau ši data vargu ar atitinka teisybę. Tokios apimties darbui reikėjo ne tik jėgų, bet ir laiko. Atsiminimai rašyti žurnalistiniu sti-

[31] Mūsų tautos aukos // Krivulė / Red. A. Puskepalaitis. — Detmold, 1948. — P. 13.

liumi, vengiant bet kokio beletrizavimo ir grožinės literatūros elementų. Akivaizdu, kad autoriui svarbiausia buvo pateikti kiek galint autentiškesnį koncentracijos stovyklos išgyvenimų vaizdą — kaltinimą nacistiniam režimui ir perspėjimą tiems, kurie vis dar nesuvokė ar nenorėjo suvokti Vokietijos ir vokiečių tautos tragedijos priežasčių. Siekdamas šio tikslo, M. Šlaža detaliai atskleidė Sachsenhauseno koncentracijos stovyklos organizaciją, siaubingą kalinių nužmoginimo ir naikinimo sistemą, budelių ir pasmerktųjų santykius. Autorius aiškiai vengė išduoti savo asmenybę. Neatsitiktinai ir knyga pasirašyta *M. S. Michaliaus* slapyvardžiu, kuris, mūsų manymu, sudarytas iš kriptonimų (Vokietijoje M. Šlaža pasirašydavo *M. Szlaža*) ir stovyklos likimo draugams žinomo Michaliaus vardo. Anonimiškumą greičiausiai nulėmė pokario Vokietijoje vyravusios nuotaikos ir atsargumo jausmas, žadinamas išgyvenimo baisumų. Autorius savo atsiminimus siūlė vienai VDR leidyklai, tačiau susilaukė neigiamo atsakymo. Jo tikrosios priežastys mums nežinomos. Nors M. Šlažos rankraštis išgulėjo pusę amžiaus, jis neprarado aktualumo ir šiandien. Knyga naujai skamba labai gausios lietuvių — Sibiro tremtinių memuarinės literatūros fone. Tai liūdnas, bet svarbus paminklas visai Mažajai Lietuvai ir pačiam atsiminimų autoriui.

Domas Kaunas

M. S. Michalius

BESTIEN IN MENSCHENGESTALT

Aus dem Konzentrationslager

Sachsenhausen

MAŽOSIOS LIETUVOS FONDO STEIGĖJŲ, MECENATŲ IR AUKOTOJŲ ĮNAŠAI

DONATIONS OF THE FOUNDERS, PATRONS, BENEFACTORS AND MEMBERS OF THE FOUNDATION OF LITHUANIA MINOR

STEIGĖJAI - FOUNDERS

$7,000.00
PETRAS PAGOJUS, Detroit, Mich., USA

$6,495.00
JONAS KANCEVIČIUS, Lawrence, Mass., USA

$3,100.00
PRANAS GUSTAS, Sun City, Cal., USA
MAŽOSIOS LIETUVOS BIČIULIŲ DR-JOS CENTRO VALDYBA
Montreal, Que., Canada

$3,000.00
AMALIJA ir MYKOLAS JAGUTIS,
Ormond Beach, Fl., USA
JONAS NORMANTAS, Bel Park, Australia

MECENATAI - PATRONS

$2,100.00
PETRAS ŠERNAS, Toronto, Ont., Canada

$2,000.00
BERTHA BARSTEIKA, Cleveland, Ohio, USA
S. JAREMBAUSKAS, Beecroft, Australia
OSVALDAS ŽADVYDAS, Desert Hot Springs, Cal., USA

$1,900.00
Kanados Lietuvių Fondas, Toronto, Ont., Canada

$1,300.00
„PARAMA" Lietuvių Kredito Unija, Toronto, Ont., Canada

$1,200.00 - $1,299.00
ARIANĖ BORTKEVIČIUS, North Brunswick, N.J., USA
PRANAS KASIUKONIS, Toronto, Ont., Canada
BEN NORKŪNAS, Dearborn, Mich., USA
VINCO ŽEMAIČIO ŠEIMA, Garfield Heights, Ohio, USA

$1,100.00 - $1,199.00
IEVA ir LEONAS ADOMAVIČIAI, Toronto, Ont., Canada
MARTINAS KLIMKAITIS, Livonia, Mich., USA

$1,000.00 - 1,099.00
A. ir O. ANDRIULIONIAI, Boston, Mass., USA
LEOPOLDAS ir LYDIA BALSIAI, Toronto, Ont., Canada

IEVA JANKUTE, Woodhaven, N.Y., USA
EMILIJA JONUŠAS, Omaha, Neb., USA
ANSAS LYMANTAS, Montreal-West, Que., Canada
VILIUS PĖTĖRAITIS, Montreal, Que., Canada
Prisikėlimo Parapijos Kredito Unija, Toronto, Ont., Canada
a.a. E. ŠERNIENĖS PALIKIMAS, Toronto, Ont., Canada
MARIA ŠILIAUSKIENĖ, Lachine, Que., Canada
KURTAS VĖLIUS, Lombard, III, USA

AUKOTOJAI - BENEFACTORS

$800.00-899.00

Palmyra Kučinskaitė, Brampton, Ont., Canada
„Talka" Hamilton Credit Union, Hamilton, Ont., Canada
Dr. J. Uleckas, Toronto, Ont., Canada

$600.00-699.00

V. ir D. Anoniai, New York, N.Y. USA; Anso Glažės surinktos aukos Australijoje; A. D. Jankūnas, Hamilton, Ont., Canada; Maž. Lietuvos Moterų Draugija, Toronto, Ont., Canada; O. K. Navasaitis, Detroit, Mich. USA; J. Purvins, Magill, S., Australia.

$500.00-599.00

I. ir K. Andruškevičiai, Laval, Que.; Endrius Jankus, Tasmania, Australia; Dr. V. Karoblis, Ripley, Ohio; Olga Krivickas, Oakville, Ont.,

Canada; „Litas" Credit Union, Montreal, Que.; Adelė Sakalas, Oak Lawn, III., St. Stropus, Lambton-Newcastle, Australia; S. A. Užgiriai, Highland Park, III.; U. Vilkienė, Magill S., Australia.

$400.00-499.00

Valerija Anysas, Toronto, Ont.; Ant. Balčytis, Chicago, III.; A. M. Bumbulis, Toronto, Ont.; G. Buntinienė, Wasaga, Ont.; Č. ir A. Januškevičiai, Montreal, Que.; J. Kaseliūnas, Medellin, Colombia; Jurgis Lukaitis, Peoria, III.; Jonas Paškus, Toronto, Ont.; V. ir A. Šauliai, Chicago, III.; G. Šernas, Palgrave, Ont.; P. Vilutis, Toronto, Ont.

$300.00-399.00

V. Baltutis, Chipley, Fla.; V. Chainas, Naples, Fla.; I. Girdzijauskas, Toronto, Ont.; J. Janulaitis, Glenn, Mich.; Janina Janulevičienė, Atlanta, Ga.; K. Januta, Los Angeles, Cal.: St. Jaugelis, Montreal, Que.; A. ir E. Kuraičiai, St. Catherines, Ont.; V. Montvilas, Toronto, Ont.; A. V. Regiai, Chicago, II.; Eva Reisgys, Mannheim, Vokietija; Elena Senkus, Toronto, Ont.; Dr. S. Skripkus, Kearny, N. J.; C. O. Šadeikos, Farmington, Hills, Mich.; Rūta Žviliutė-Voges, Kiel, Vokietija, J. Tamašauskas, Putnam, Conn.

$200.00-299.00

P. L. Ambutas, Adelė Anysienė, G. Baltaduonienė, Dr. A. Barkauskas, E. Bartminas, T. Blinstrubas, A. D. Brazys, Aldona Buntinaitė, Ramūnas Buntinas, K. Čeputis, St. Dagys, J. Dėckys, Elena

Delkus, Alena Devenis, J. Dragašius, Rev. Pr. Gaida, A. T. Gailius, K. Graudienė, J. Giedraitis, B. Grinius, P. E. Juodgudis, J. Juozapavičius, St. Jurgelevičius, J. Jurkūnas, „Kasa" Lith. Fed. Credit Union, Dr. B. Kasakaitis, K. Kikutis, F. Kontautas, A. Kuolas, B. Kristopaitis, St. Kuzminskas, Irena Meiklejohn, Kurt Nopens, M. J. Palubinskas, S. Petravičius, A. Pleškys, K. Puskunigis, J. Račius, Janina Rukšėnienė, Elena Senkus, Dr. Rimvydas Sidrys, J. Stelmokas, H. Stepaitis, V. P. Sturm, Toronto Lietuvių Namai, V. Trumpa, M. Trumpjonas, Dr. Jonas Valaitis, Dr. J. J. Vingilis, S. Virpša, Vytauto Didž. Šaulių Rinktinė, V. Žiobrys.

$100.00-199.00

Jurgis Anysas, Br. Aschmann, Ieva Ašmytė, O. Audėnas, St. Aušrota, A. Bagdonas, P. Baltuonis, W. Bendick, U. Bleizgienė, Dr. K. Bobelis, Vito Brakas, Mart. Brakas, Mart. Buntinas, K. Daunys, J. Dekeris, G. Didžpetris, A. Dundulis, P. Enskaitis, A. Garbenis, V. Garnelis, Mart. Gelžinis, Anna Graudushus, F. E. Gecas, J. R. Glažė, H. Glažė, A. Gureckas, J. Gustainis, A. Gustainis, A. Gustaitis, Dr. J. Yčas, B. Jackus, P. St. Jaunius, E. Jasiūnas, G. Jocienė, J. Jurėnas, Jonas Juzaitis, M. Karaitis, P. G. Karalius, St. Karvelis, „Kasa" Lith. Fed. Credit Union, P. Kaufmanas, Prof. M. Klein, A. Kleinaitis, M. Kleinaitis, Dr. V. Klemas, M. Klemienė, A. Krakaitis, J. Kriaučiūnas, L. Kuunapuu, G. Lampsaitis, A. Langas, Z. H. Lapinas, B. Laucys, A. Lekšas, A. Masionis, Harvey Mayer, Maž. Lietuvos Lietuvių Draugija, S. Miknaitis,

M. Miliauskas, A. Mingėla, G. Montvilienė,
J. V. Motiejūnas, Dr. H. Nagys, V. L. Norvaiša-
Girinis, N.S.W. Teachers Union, J. G. Padags,
Rev. J. Pakalniškis, M. Pareigis, A. A. Paškevičius,
M. A. Paulaitis, V. Pelda, V. Petraitis, A. Petrutis,
V. Prūsas, V. Puodžius, A. Puteris, St. Purvinienė,
B. Račkauskas, J. Račius, J. Reizgys,
V. Samatauskas, Dr. W. R. Schmalstieg,
E. J. Sinkys, J. Skvirblys, B. Snarskis, E. Steponas,
E. Stanaitis, B. Srugienė, I. Straukas, F. Šlenteris,
M. Šnapštys, A. Tamošaitienė, A. Tamošaitis,
W. Tamuschat, J. Tijūnas, L. Trečiokas,
St. Vaičiekauskas, J. M. Vaišnys, M. A. Vaišniai,
A. Valavičius, St. Varanka, V. E. Velžai,
A. Veselkienė, J. Viliušis, E. E. Visockas, K. Žara,
R. Žugaraitė.

PALIKIMAI

Nežinomo mecenato palikimas M L Fondui
pervestas per advokatą Z. Jurą, Londonas, Anglija.

Mikas Šlaža

ŽVĖRYS ŽMOGAUS PAVIDALU

Redaktorė *R. Umbrasaitė*
Viršelio dailininkas *A. Ladyga*
Meninis redaktorius *R. Orantas*
Techninė redaktorė *V. Jucienė*
Korektorės: *R. Prapiestienė, L. Girevičienė*

SL 217. Tiražas 1000 egz. Užsakymas 114. Išleido UAB „Vaga", Gedimino pr. 50, 2600 Vilnius. Spausdino Poligrafinių paslaugų įmonė, A. Strazdelio 1, 2600 Vilnius

Kaina sutartinė

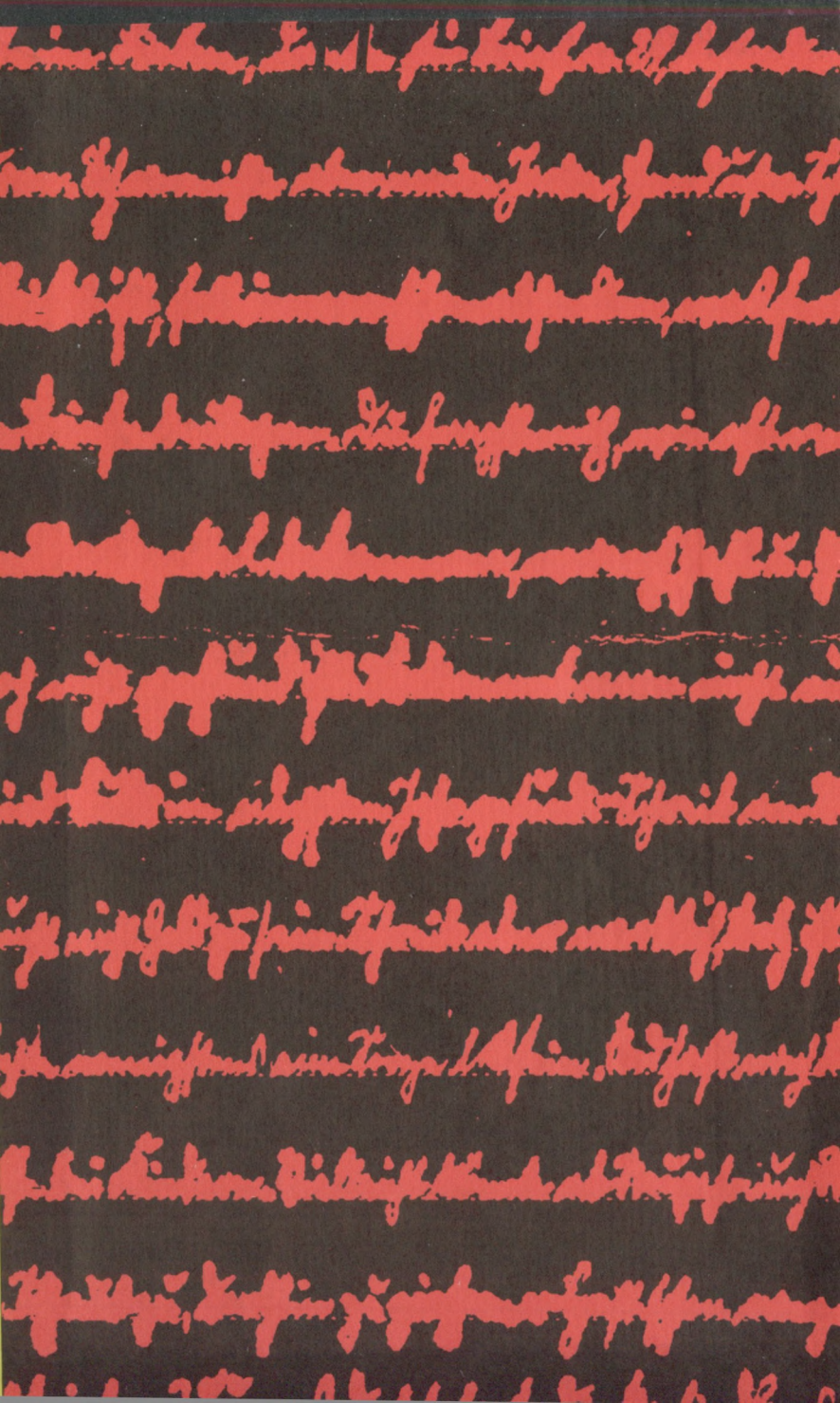

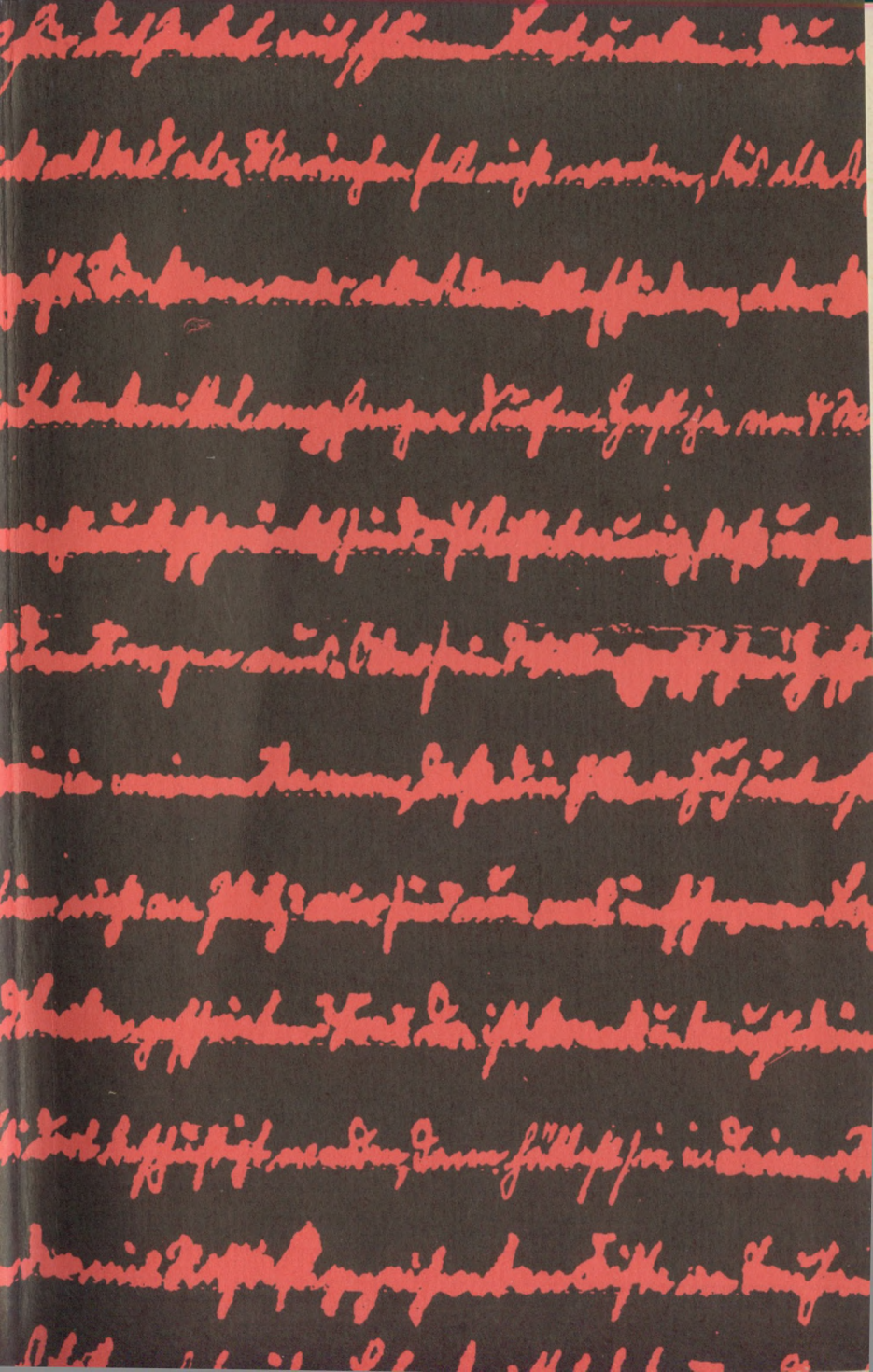

Mikas Šlaža — vėlyvosios kartos
Klaipėdos krašto intelektualų atstovas.
Ši jo knyga — autentiškas Sachsenhauseno
koncentracijos stovyklos kalinio Nr. 38451 liudijimai,
kurie publikavimo laukė 50 metų.

Mikas Šlaža — einer der berühmtesten Vertreter
der älterer Generation der Intelektuellen im Memelgebiet.
In diesem Manuskript finden wir die Zeugenaussage
des Gefangenen Nr. 38451,
die 50 Jahre wartete auf diese Publikation.

ISBN 5—415—00441—6